

ตอนที่ 3 ผู้สูงวัยกับการสื่อสาร

6. การสื่อสารกับผู้สูงอายุ : กาญจนา แก้วเทพ

การสื่อสารกับผู้สูงอายุ

กาญจนา แก้วเทพ

สารบัญ

	หน้า
1. บทนำ	408
2. คนแก่หายไปไหนในการสื่อสาร	409
3. ไม่ศึกษา “คนแก่กับการสื่อสาร” ไม่ได้แล้ว	418
4. ภาพรวมจากมุมมองกว้างของทฤษฎีการสื่อสารกับผู้สูงอายุ	421
5. ทฤษฎีผู้สูงอายุ	426
6. บริบทของสังคมและประเภทของผู้สูงอายุ	438
7. ระดับของการสื่อสารกับผู้สูงอายุ	453
8. การศึกษาผู้สูงอายุตามสำนักคิดของการสื่อสาร	489
9. การศึกษาผู้สูงอายุตามองค์ประกอบของการสื่อสาร	513

โครงการเมธีวิจัยอาวุโส “กระบวนทัศน์ใหม่ของการสื่อสารไทยศึกษา” (New Paradigm of Thai Communication Study) รศ.ดร.กาญจนา แก้วเทพ ผู้รับผิดชอบโครงการ สนับสนุนโดย ฝ่ายวิชาการ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว) (พ.ศ.2552-2555)

การสื่อสารกับผู้สูงอายุ

กาญจนา แก้วเทพ

1. บทนำ

ผู้เขียนมีทัศนะส่วนตัวว่า ในการนำเอาเรื่อง “การสื่อสาร” เข้าไปเกี่ยวข้องเชื่อมโยงคือการศึกษาพร้อมกับประเด็นเนื้อหาอื่นๆ เช่น การสื่อสารกับสตรี เด็ก คนพิการ รวมทั้งผู้สูงอายุนั้น วิธีการศึกษานั้นอาจจะประกอบด้วยมิติต่างๆ ดังนี้คือ

มิติแรก น่าจะต้องเริ่มต้นด้วยการทำความเข้าใจกับความรู้พื้นฐานของ “ประเด็นเนื้อหา” นั้นเสียก่อน เนื่องจากประเด็นทุกประเด็น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเศรษฐกิจ การเมือง สุขภาพ สตรี กีฬา คนพิการ ฯลฯ ต่างก็มี “ชุดความรู้/ทฤษฎีพื้นฐาน” ของตนเอง ตัวอย่างเช่นในเรื่องของผู้สูงอายุที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ ก็มีแนวคิดอย่างน้อย 6 แนวคิดที่ตอบโจทย์ว่า ความสำเร็จในการใช้ชีวิตช่วงปลายของผู้สูงอายุนั้นควรจะเป็นอย่างไร คำตอบทั้ง 6 นั้นมีทั้งส่วนที่เป็นข้อเสนอร่วมกัน และในเวลาเดียวกันก็มีความแตกต่างกันด้วย

มิติที่สอง เพื่อให้งานศึกษาของเราไม่ต้องเริ่มต้นออกสตาร์ทจากศูนย์ เราจึงน่าจะทบทวนว่า พรหมแดนแห่งความรู้ในประเด็นดังกล่าวที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสารนั้นมีปริมาณมากน้อยกว้างขวางแค่ไหน มีแง่มุมอะไรบ้างที่ผ่านการศึกษามาแล้ว มีการตั้งโจทย์อะไร และมีคำตอบอะไรบ้างที่ได้ค้นพบแล้ว และมีอะไรที่ยังเป็นช่องว่างของความรู้ในประเด็นนั้น

มิติที่สาม ในฐานะที่เป็นงานศึกษาที่จะเน้นหนักเรื่อง “การสื่อสาร” เป็นการเฉพาะ ประเด็นเรื่อง “การสื่อสาร” นั้นก็มีคุณสมบัติเหมือนกับประเด็นเนื้อหาอื่นๆ กล่าวคือ มีแนวคิดพื้นฐานของตัวเอง มีทฤษฎีต่างๆ มีเกณฑ์ (categories) ที่สามารถนำมาใช้ศึกษาวิจัยได้ เช่น มีแนวคิดเรื่องระดับต่างๆของการสื่อสาร มีทฤษฎีสื่อสารมวลชน มีองค์ประกอบของแบบจำลองพื้นฐานของการสื่อสาร ฯลฯ ซึ่งเราสามารถจะนำเอา

“ชุดความรู้พื้นฐานของการสื่อสาร” นี้เข้ามาเชื่อมโยงสัมพันธ์กับประเด็นที่เราสนใจ

อย่างไรก็ตาม เมื่อนำประเด็นอื่นๆเข้ามาเชื่อมร้อยกับเรื่องการสื่อสาร เราก็อาจจะได้ “มิติใหม่/สูตรใหม่” ที่แปรรูปไปจากชุดความรู้พื้นฐานเดิมของการสื่อสารบ้าง เช่น ในประเด็นเรื่อง “ผู้สูงอายุ” นั้น ผู้เขียนได้พบว่า ระดับแบบใหม่ที่เกิดขึ้นมา คือเรื่องการสื่อสารระหว่างรุ่นวัย (Intra-Intergeneration communication) กลายเป็นมิติที่ต้องให้ความสนใจเป็นพิเศษ

สำหรับในเนื้อหาของบทความนี้ ซึ่งผู้เขียนจะพูดถึงเรื่อง “การสื่อสารกับผู้สูงอายุ” นั้น ก็จะดำเนินไปตามแนวทางของการศึกษาในมิติทั้งสามที่ได้กล่าวมานี้

2. คนแก่หายไปไหนในการสื่อสาร

ถึงแม้ว่าประเทศทุกประเทศในโลกนี้จะประกอบขึ้นด้วยคนกลุ่มต่างๆที่ถูกแยกจากกันด้วยเกณฑ์เรื่องอายุ/วัย เพศ ชนชั้น อาชีพ/ฐานะทางเศรษฐกิจ ภูมิภาค ฯลฯ แต่ทว่า ในแต่ละสังคมก็ดูจะให้ความสนใจแก่คนแต่ละกลุ่มนั้นแตกต่างกันไป ความสำคัญของคนแต่ละกลุ่มนั้นอาจจะมีเหตุผลมาจาก “เชิงปริมาณ” เช่น เป็นกลุ่มคนที่มีสัดส่วนจำนวนมาก หรืออาจจะมาจากเหตุผล “เชิงคุณภาพ” เช่น เป็นกลุ่มคนที่เป็นแรงงานสำคัญต่อการพัฒนาสังคม เป็นต้น

สำหรับในกรณีของผู้สูงอายุนั้น นับเป็นปรากฏการณ์ทั่วโลกที่ว่าความสนใจในกลุ่มผู้สูงอายุทั้งจากนโยบายของภาครัฐ ทำที่ของภาครัฐกิจ ความสนใจจากแวดวงวิชาการสาขาต่าง ๆ นั้น มักจะเริ่มมาจากมิติเชิงปริมาณ กล่าวคือ สืบเนื่องมาจากความเจริญก้าวหน้าด้านการแพทย์และสาธารณสุข ทำให้ยี่งนับวัน มนุษย์ยังมีชีวิตที่ยืนยาวมากยิ่งขึ้น และทำให้ปริมาณของผู้สูงอายุในประเทศต่างๆมีสัดส่วนเพิ่มมากขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มคนในช่วงวัยอื่นๆ

ตัวอย่างเช่นในกรณีของประเทศไทย จากรายงานการสำรวจ จัสมาโนประชากรในปี พ.ศ.2545 จากจำนวนประชากรทั่วประเทศ 63.39 ล้านคน มีผู้สูงอายุจำนวน 5.97 ล้านคน คิดเป็น 9.4% ของจำนวนประชากรทั้งหมด และมีการคาดการณ์ว่า ในปีพ.ศ.2563 จะมีจำนวนผู้สูงอายุถึง 10 ล้านคน หรือคิดเป็น 14% ของประชากรทั้งหมด 70 ล้านคน รวมทั้งจำนวนของผู้สูงอายุวัย 75 ปีมีแนวโน้มสูงขึ้น

แต่นอกเหนือจากการพิจารณาความสำคัญของกลุ่มคนกลุ่มต่างๆ ที่มาจากโลกแห่งความเป็นจริงแล้ว นักวิชาการด้านการสื่อสารยังมีข้อเสนอเพิ่มเติมอีกว่า เมื่อเวลาที่ต้องการจะทราบถึงสถานภาพและความสำคัญของบุคคลกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นคนเพศใด ชนชั้นใดชาติพันธุ์ใด รุ่นวัยใด ฯลฯ ตัวบ่งชี้ตัวหนึ่งก็คือ ปริมาณและคุณภาพของกลุ่มคนกลุ่มนั้นที่ปรากฏอยู่ในสื่อมวลชนประเภทต่างๆ

หากเรานำแนวคิดดังกล่าวมาตรวจสอบคุณภาพของผู้สูงอายุที่ปรากฏในสื่อมวลชนประเภทต่างๆของไทย เนื่องจากสื่อมวลชนนั้นถือได้ว่าเป็น “สื่อที่เผยแพร่ภาพสู่พื้นที่สาธารณะของสังคม” แม้ว่าจะยังไม่มีหลักฐานการวิจัยที่พิสูจน์ได้อย่างหนักแน่นว่า ปริมาณและคุณภาพของกลุ่มผู้สูงอายุในสื่อมวลชน โดยเฉพาะสื่อโทรทัศน์ซึ่งเป็นสื่อที่มีทั้งภาพที่เห็นและเสียงที่ได้ยินอย่างชัดเจนนั้นเป็นอย่างไร แต่เราก็อาจจะตั้งข้อสังเกตเบื้องต้นได้ว่า ในเชิงปริมาณ ภาพของผู้สูงอายุที่ปรากฏในโทรทัศน์นั้นยังมีอยู่น้อย (underrepresented) เมื่อเทียบกับจำนวนของผู้สูงอายุที่มีอยู่จริง (หรือเมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มวัยรุ่น) ในรายการบางประเภท เช่น รายการเพลง รายการเกมโชว์ รายการ IT ฯลฯ แทบจะไม่มีภาพของผู้สูงอายุปรากฏอยู่เลย และในเชิงคุณภาพ ภาพของผู้สูงอายุที่ปรากฏนั้นก็ยังเป็นภาพตายตัวตามแบบฉบับ (stereotype) ตัวอย่างเช่น ภาพของหญิงชราผู้ยากจน เจ็บป่วย ถูกทอดทิ้ง ช่วยเหลือตนเองไม่ได้ ฯลฯ ที่ปรากฏอยู่อย่างเป็นแบบฉบับในรายการประเภท “วงเวียนชีวิต” หรือรายการสังคมสงเคราะห์ต่างๆไป

การตั้งคำถามเกี่ยวกับ “ภาพสะท้อน” ที่ปรากฏในสื่อมวลชนนั้น จะมีแนวคิดด้านทฤษฎีการสื่อสารคือ “ทฤษฎีภาพสะท้อน” (Reflection Theory) ที่มีทัศนะว่า สื่อมวลชนนั้นจะทำหน้าที่เป็นกระจกส่องสะท้อน สถานภาพของคนกลุ่มต่างๆในสังคม หากเป็นกลุ่มคนที่มีสถานภาพสูงในโลกแห่งความเป็นจริงก็จะปรากฏปริมาณภาพในสื่อมวลชนเป็นจำนวนมากและเป็นภาพในทางบวก อย่างไรก็ตาม นอกเหนือจากการตอบคำถามว่า มีภาพของใครจำนวนมากน้อยเท่าไรและเป็นภาพอะไร (What is / How much) หากเราตั้งคำถามต่อไปว่า แล้วใครมีอำนาจในการประกอบสร้างภาพดังกล่าวนั้นเล่า เราก็คงต้องเข้าไปใช้แนวคิด “กลุ่มวัฒนธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์” (Critical cultural study) เป็นไฟฉายส่องทาง ทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษามีได้สนใจว่า ภาพสะท้อนที่ปรากฏในสื่อมวลชนนั้นผิดเพี้ยนหรือบิดเบี้ยวไปจากโลกที่เป็นจริงหรือไม่ เนื่องจากภาพที่ปรากฏในสื่อ นั้นจะถูกประกอบสร้างขึ้นมาอยู่แล้ว (constructed) กลุ่มทฤษฎีนี้จึงจะสนใจว่า ภาพผู้สูงอายุที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมีลักษณะเช่นไร ถูกประกอบสร้างมาได้อย่างไร ใครมีอำนาจในการประกอบสร้าง และ ถูกประกอบสร้างขึ้นทำไม เป็นต้น

และหากจะตอบคำถามข้างต้นว่า “คนแก่หายไปไหนในการสื่อสาร” ตามแนวทางของทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาก็จะต้องอาศัยคำอธิบายของสมรภัทร์ ชัยสิงห์กานานนท์ (2545) ที่อธิบายว่า ผู้สูงอายุ/คนแก่จัดเป็นกลุ่มชายขอบประเภทหนึ่ง (marginal) คำว่า “กลุ่มชายขอบ” นี้หมายถึงกลุ่มที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจของสังคม ดังนั้น จึงมีชะตากรรมร่วมกับกลุ่มชายขอบอื่นๆ กล่าวคือ ถูกแบ่งแยกและกีดกัน (exclusion) ออกจากคนกลุ่มอื่นๆ (เช่น คนหนุ่มสาวที่อยู่ในวัยแรงงาน) และตามมาด้วยการถูกกำหนดสถานภาพในสังคมให้ด้อยกว่าคนกลุ่มอื่นๆ (ทั้งๆที่ความจริง ผู้สูงอายุของไทยเคยมีสถานภาพที่สูงมาก่อนในอดีต) เหตุผลสำคัญที่ทำให้เกิดการแบ่งแยกผู้สูงอายุออกไปจากคนกลุ่มอื่น ก็คือ เหตุผลของอำนาจของระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมที่สามารถกำหนดเกณฑ์

วัดคุณค่าและสถานภาพของบุคคลจาก “ความสามารถในการผลิตและการทำงาน” กลุ่มผู้สูงอายุจึงถูกระบุคุณสมบัติว่า “ขาดความสามารถในการผลิต/ทำงาน” (Non-productive) จึงถูกตัดออกจากวงจรการผลิตของสังคม (ประจักษ์พยานที่ชัดเจนที่สุด คือการกำหนดอายุที่แน่นอนสำหรับการเกษียณอายุ)

ถัดมาจากโลกแห่งความเป็นจริงและโลกแห่งการสื่อสาร หากเราก้าวมาพิจารณาในโลกชั้นที่สาม คือ **โลกวิชาการ** ที่ศึกษาเรื่อง “การสื่อสาร/สื่อมวลชนกับผู้สูงอายุ” เราก็จะยิ่งพบความแปลกประหลาดใจว่า หัวข้อศึกษาวิจัยเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุในประเทศไทยนั้นมีจำนวนน้อยมากอย่างแทบไม่น่าเชื่อ เมื่อประกอบเข้ากับข้อเท็จจริงที่ว่า บุคลากรที่ทำงานอยู่ในแวดวงสื่อสารมวลชนนั้นล้วนเป็นคนรุ่นหนุ่มสาว เนื่องจากสื่อมวลชนเป็นรูปแบบการสื่อสารแบบใหม่ที่เพิ่งเข้ามาในสังคมไทยในช่วงเวลาไม่นานนัก รวมทั้งเป็นรูปแบบการสื่อสารที่ต้องใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการผลิต สื่อมวลชนจึงถือได้ว่าเป็นสื่อโดยคนรุ่นใหม่/รุ่นหนุ่มสาว ซึ่งก็คงจะใช้สื่อนี้เพื่อคนรุ่นวัยของตนมากกว่าจะใช้เพื่อคนรุ่นอื่น หรือหากมีการประกอบสร้างภาพของคนรุ่นอื่นเช่น “ผู้สูงอายุ” ก็คงจะสร้างจากมุมมอง ความนึกคิด และจุดยืนของคนรุ่นหนุ่มสาวนั่นเอง ผู้เขียนมีข้อสังเกตหลายประการเกี่ยวกับงานศึกษาวิจัยของไทยเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุ ดังนี้

(1) หากกล่าวถึงแง่มุมความสัมพันธ์ระหว่าง “การสื่อสาร” กับ “ผู้สูงอายุ” ที่จะนำไปสู่การค้นคว้าศึกษาวิจัยนั้น เราจะพบว่า มีแง่มุมที่หลากหลายอย่างมาก เริ่มตั้งแต่ข้อสังเกตต่างๆ ที่หากนึกคิด ก็อาจจะนำไปสู่งานวิจัยได้ชั้นหนึ่ง คือการใช้คำเรียก “ผู้สูงอายุ” ที่ในภาษาไทยมีอยู่หลายคำมาก (ในภาษาอังกฤษก็เช่นเดียว) ตัวอย่างเช่น ผู้หลักผู้ใหญ่ คนแก่ คนชรา ผู้สูงวัย ผู้เฒ่าผู้แก่ ผู้สูงอายุ ราชมรรอวสุโส วัยทอง ฯลฯ โดยที่คำเรียกเหล่านี้ถือกำเนิดมาในช่วงเวลาต่างๆ มีแหล่งกำเนิดที่มาแตกต่างกัน และมีที่ไปคือความหมายโดยนัย (connotative meaning)

ที่มีสีสันที่แตกต่างกัน เช่นคำว่า “ผู้หลักผู้ใหญ่” นั้น จะดูดีมีคุณค่า น่าเคารพยำเกรงมากกว่าคำว่า “คนแก่” คำว่า “ราษฎรอาวุโส” มีนัยยะทางการเมืองฟุ้งติดมาด้วย ในขณะที่คำว่า “วัยทอง” ดูเหมือนจะถูกสร้างขึ้นมาเพื่อปลอบขวัญและให้กำลังใจผู้สูงอายุ เป็นต้น

ข้อสังเกตดังกล่าวนี้มีข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์สนับสนุนอยู่บางส่วน เช่น ประสพ รัตนากร (2524, อ้างในหทัยรัตน์ บุญเสมอ, 2541) กล่าวว่า ความแก่ ความชราภาพ หรือคำอื่น ๆ ที่มีความหมายล้อเลียนผู้สูงอายุที่มีความหมายเดียวกันนั้นจะให้ความหมายที่บุคคลที่มีความทรุดโทรมของร่างกาย พจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายของคำว่า **ชรา** ว่า “ความแก่ความชำรุดทรุดโทรม” คนแก่หรือคนชราเป็นวัยที่เก็บสะสมความชำรุดทรุดโทรมไว้ในร่างกาย การที่จะเรียกผู้ที่มีอายุมากว่าเป็นคนชราไม่เป็นที่นิยมมากนัก เพราะเป็นการตอกย้ำความรู้สึกที่ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมทั้งกายจิตใจ โดยเฉพาะ ฟังดูแล้วทำให้หดหู่สิ้นหวัง ดังนั้น ในวันที่ 1 ธันวาคม 2506 ซึ่งมีการประชุมคณะอาวุโสครั้งแรก พล.ต.ต.หลวงอรรถสิทธิ์ สิทธิสุนทร จึงได้เสนอคำว่า “ผู้สูงอายุ” (Elderly) ขึ้นและใช้กันมาแพร่จนถึงปัจจุบัน

ในโลกตะวันตกก็มีประสบการณ์ของการเลือกใช้คำที่เรียก “ผู้สูงอายุ” ที่แตกต่างกัน และในแต่ละคำนั้นก็มีความหมายโดยนัย (connotative meaning) ที่แตกต่างกัน ดังตัวอย่างที่ J. Harwood (2007) ได้ยกมาดังนี้

- Biddies, Cronics, Wrinklies, Gerries, etc. กลุ่มคำเหล่านี้มีความหมายด้านลบต่อคนแก่ทั้งสิ้น (เช่น ยายแก่หนึ่งเหินยว)
- Geriatrics เป็นคำด้านการแพทย์ ซึ่ง Harwood เห็นว่าให้นัยยะทางลบเช่นเดียวกัน เพราะแสดงให้เห็นว่าเป็นคนชราที่ต้องเจ็บไข้ได้ป่วย ร่างกายต้องทรุดโทรมและต้องพึ่งพาผู้อื่น
- The Elderly เป็นคำที่ใช้เรียก “กลุ่มคนรวมๆ” (พอเทียบได้กับคำว่า “ผู้สูงอายุ”) แม้ว่าจะไม่สื่อนัยยะในทางบวกหรือทางลบ แต่ทว่า จะให้ความรู้สึกว่ คนกลุ่มนี้จะมีลักษณะเหมือนกันหมด

- Elders (เทียบกับคำไทยได้ประมาณว่า “ผู้อาวุโส”) เป็นคำที่สื่อเน้นยะถึงความน่าเคารพนับถือ เป็นคำเก่าของไทยที่ใช้เรียกผู้สูงอายุ
- Oldsters (น่าจะเทียบได้กับคำว่า “คนแก่”) อาจให้นัยยะทั้งทางบวกและทางลบขึ้นอยู่กับวิธีใช้
- Seniors/Senior citizens (คำไทยคือ “ราษฎรอาวุโส”) เริ่มมีความหมายในเชิงกฎหมาย/การเมือง/การปกครอง

- Older Adults เป็นคำที่ดูเป็นกลางๆ ในภาษาอังกฤษ

(2) สำหรับงานวิจัยเกี่ยวกับการสื่อสารกับผู้สูงอายุในประเทศไทยนั้น นับตั้งแต่มีการเปิดสอนในระดับบัณฑิตศึกษามาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ.2525 จนมาถึงช่วงเวลาปัจจุบัน นับเป็นเวลาเกือบ 30 ปี จะพบว่ามีงานวิจัยที่ระบุชื่อหัวข้อตรงกับเรื่องผู้สูงอายุและการสื่อสารไม่เกิน 10 เล่ม ทั้งที่จำนวนผู้สูงอายุนั้นมีถึงเกือบ 10% ของประชากรทั้งหมด (ปริมาณของงานวิจัยนั้นเทียบไม่ได้เลยกับการศึกษากลุ่มวัยรุ่น รวมทั้งยังน้อยกว่าแม้แต่หัวข้อวิจัยเรื่องโรคเอดส์หรือยาเสพติดด้วยซ้ำไป)

(3) อันที่จริง งานศึกษาวิจัยเรื่องผู้สูงอายุในประเทศไทยที่มีอยู่ในสาขาวิชาอื่นๆ เช่น ด้านการแพทย์และสาธารณสุข สาขาสังคมสงเคราะห์ โดยเฉพาะสาขาประชากรศาสตร์นั้น มีอยู่จำนวนมากไม่น้อย และมีมาอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ราวๆทศวรรษ 2520 ซึ่งอาจจะเนื่องมาจากสาขาวิชาเหล่านี้มีการจัดจำแนกกลุ่มผู้ที่ถูกศึกษาโดยใช้อายุเป็นเกณฑ์ ซึ่งคุณลักษณะดังกล่าวทำให้สาขาวิชาการสื่อสารมีแนวทางการศึกษาเรื่องผู้สูงอายุที่ผิดแผกแตกต่างไปจากสาขาวิชาการที่กล่าวมาข้างต้น

(4) และนอกจากนั้น ประเด็นเรื่องผู้สูงอายุที่หลุดหายไปจากสื่อสารศึกษาของไทยก็ยังมีลักษณะที่ผิดแผกแตกต่างไปจากสื่อสารศึกษาในต่างประเทศอีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากในประเทศตะวันตก เช่น สหรัฐ มีงานศึกษาเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุอย่างมากมาย (อย่างไรก็ตาม Harwood (2007) ให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่า งานศึกษาเรื่อง “ผู้สูงอายุกับการสื่อสาร” ในสหรัฐก็เพิ่งเพิ่มปริมาณอย่างมากมายในช่วงปี 1980

เป็นต้นมา โดยที่ก่อนหน้านี้ก็เป็นหัวข้อที่ถูกมองข้ามเช่นกัน) และเนื่องมาจากข้อจำกัดในเรื่องงานศึกษาวิจัยของไทย ในข้อเขียนชิ้นนี้จึงต้องอ้างอิงงานศึกษาค้นคว้าจากต่างประเทศมาประกอบด้วย อย่างไรก็ตามเราก็คงต้องคำนึงถึงมิติทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของโครงสร้างสังคมไทยที่จะส่งผลต่อการศึกษาเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุที่อาจจะแตกต่างไปจากกรณีของโลกตะวันตก

(5) เมื่อผู้เขียนกล่าวว่า งานวิจัยเกี่ยวกับเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุมีอยู่น้อยนั้น มิได้หมายความว่า ในงานวิจัยด้านการสื่อสารทั่วไปนั้น จะไม่มี “กลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้สูงอายุ” รวมอยู่ด้วยเลย แน่แน่นอนว่าในการวิจัยเชิงสำรวจหรือการวิจัยเชิงปริมาณที่มีการสุ่มกลุ่มตัวอย่างให้ครอบคลุมอย่างกว้างขวางเพื่อเก็บข้อมูลจากกลุ่มคนในทุกเพศ ทุกรุ่นวัยทุกระดับการศึกษา ทุกชนชั้น ฯลฯ ในกลุ่มตัวอย่างขนาดใหญ่เหล่านี้ย่อมมี “กลุ่มคนแก่” รวมอยู่ด้วยอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตาม การที่ยังไม่มีการยกระดับ “กลุ่มผู้สูงอายุ” แยกออกมาศึกษาเป็นหัวข้อพิเศษ เฉกเช่นเดียวกับการแยกกลุ่มผู้นำ กลุ่มวัยรุ่น หรือแม้แต่กลุ่มสตรี ก็ย่อมเป็นเครื่องสะท้อนแสดงว่า กลุ่มผู้สูงอายุยังไม่มีสถานภาพทางวิชาการที่มีความสำคัญมากพอที่จะแยกการศึกษาออกมาเป็นพิเศษ

ในอีกด้านหนึ่ง เมื่อมีการจัดจำแนกแยกแยะภูมิหลังของกลุ่มประชากรออกเป็นช่วงอายุต่างๆ การศึกษาผู้สูงอายุในงานวิจัยด้านสื่อสารศึกษาของไทยก็จะมีลักษณะเช่นเดียวกับงานศึกษาเรื่องสตรีกับสื่อมวลชนในยุคเริ่มแรก กล่าวคือ ถึงแม้จะมองเห็น “ผู้หญิง” แต่ก็มองไม่เห็น “ความเป็นหญิง” เช่นเดียวกับการมองเห็น “ผู้สูงอายุ” แต่ก็มองไม่เห็น “ความสูงอายุ” ตัวอย่างเช่น เรายังคงไม่มีคำตอบว่า แบบแผนการใช้สื่อของผู้สูงอายุไทยที่มีคุณลักษณะทางประชากรอื่นๆที่แตกต่างกันไม่ว่าจะเป็นเพศ ระดับการศึกษา อาชีพ ชนชั้น ฯลฯ นั้นเป็นอย่างไรหรือกลุ่มผู้รับสารที่เป็นผู้สูงอายุนั้นมีพฤติกรรมการเปิดรับ/การตีความสื่อประเภทต่างๆแตกต่างจากคนรุ่นวัยอื่นๆอย่างไร ประสบการณ์ชีวิตอัน

ยาวนานที่ผ่านเหตุการณ์ต่างๆมาอย่างมากมายของผู้สูงอายุจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับ “การรู้เท่าทันสื่อ” (media literacy) หรือไม่ อย่างไร หรือหากคิดจะทำรายการอาหาร/กีฬา/เกมโชว์สำหรับผู้สูงอายุ รายการเหล่านั้นควรจะมียูปร่างหน้าตาอย่างไร เป็นต้น

(6) ต่อเนื่องจากประเด็นที่กล่าวคือ การมองเห็น “ผู้สูงอายุ” แต่มองไม่เห็น “ความสูงอายุ” นั้น เหตุผลส่วนหนึ่งนั้นอาจสืบเนื่องมาจากการออกแบบระเบียบวิจัยที่ใช้ศึกษา เนื่องจากงานวิจัยเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุของไทยเกือบทุกเล่ม จะใช้วิธีการวิจัยเชิงปริมาณ ใช้วิธีการสำรวจขนาดใหญ่ วิธีการวิจัยแบบนี้ไม่น่าจะช่วยให้เห็น “ลักษณะเฉพาะของความเป็นผู้สูงอายุ” ได้ และเมื่อบวกผสมกับการขาดแนวคิดเกี่ยวกับ “ผู้สูงอายุ” ที่รอบด้านและชัดเจน การขาดการวิเคราะห์ข้อมูลของกลุ่มผู้สูงอายุที่ต้องเปรียบเทียบกับคนกลุ่มอื่นๆ ก็ยิ่งทำให้ไม่มีข้อค้นพบเกี่ยวกับลักษณะเฉพาะของ “ความสูงอายุ” ในแง่มุมของการสื่อสาร

(7) ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับการศึกษาเรื่อง “การสื่อสารกับผู้สูงอายุ” ในแวดวงวิชาการของไทยก็คือ **ตัวผู้ศึกษา** ดังที่ผู้เขียนมีประสบการณ์ในการประมวลองค์ความรู้ งานวิจัยเรื่อง “การสื่อสารกับสตรี” และพบว่า “เพศของผู้วิจัย” เป็นตัวแปรหนึ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ตั้งแต่ขั้นตอนของความสนใจศึกษาค้นคว้า การเข้าสู่ปัญหา จนกระทั่งถึงการตีความผลการวิจัย ฉะนั้นในกรณีของเรื่อง “การสื่อสารกับผู้สูงอายุ” ผู้เขียนก็คาดเดาว่า “อายุของผู้ที่ศึกษา” ก็น่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องด้วยเช่นกัน

จากการสำรวจเบื้องต้นอย่างคร่าวๆพบว่า มูลเหตุจูงใจของนักวิจัยที่จะศึกษาเรื่อง “ผู้สูงอายุกับการสื่อสาร” นั้น มักจะเป็นผู้ที่กำลังทำงานอยู่กับกลุ่มผู้สูงอายุ เช่น ทำงานที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุ หรือเป็นผู้รับผิดชอบเกี่ยวกับการผลิตรายการเกี่ยวกับผู้สูงอายุ หรือมีฉะนั้นก็อาจจะเป็น “กลุ่มที่รักคนแก่” กล่าวคือ เป็นผู้ที่มีความสนใจในเรื่องการสื่อสารของคนกลุ่มนี้ แต่ไม่ว่าจะมีภูมิหลังมาจากความสนใจหรือการทำงานที่เกี่ยวข้อง แต่ทว่าก็ไม่พบนักวิจัยที่เป็น “ผู้สูง

อายุมาศึกษากลุ่มของตนเอง” ผู้เขียนมีความสนใจใคร่รู้เหมือนกันว่า หากนักวิจัยเป็นผู้สูงอายุและมาทำการศึกษาเองแล้ว จะมีผลต่องานวิจัยที่ศึกษาหรือไม่

ความสนใจดังกล่าวเกิดจากการที่ผู้เขียนสังเกตว่า ในหนังสือของ J. Harwood เรื่อง Understanding Communication and Aging (2007) จะลงรูปและประวัติของผู้เขียนบทความทุกคน เช่น ตัว J. Harwood เอง หรือ Jon Nussbaum ที่ศึกษาเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุอย่างมากมาย หรือ Howard Giles ที่เล่าถึงประวัติที่มาของความสนใจเรื่องผู้สูงอายุจากประสบการณ์ด้านวิชาการของตนเอง นักวิชาการเหล่านี้ได้แสดงให้เห็น “ตัวตน” ของตัวเองอย่างชัดเจนว่า “เป็นนักวิชาการสูงอายุที่มาศึกษาเรื่องผู้สูงอายุ” และนอกจากนั้นก็ยังมีกรลงรูปบุคคลที่มีชื่อเสียงเช่น ประธานาธิบดี Ronald Reagan พร้อมประวัติชีวิตที่แสดงให้เห็นว่า อายุไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อความก้าวหน้าในชีวิตการทำงานของเขาเลย (ในระหว่างช่วง 93 ปีที่ผ่านมา เขายังเป็นทั้ง lifeguard ผู้ประกาศข่าวกีฬาทางวิทยุ ดาราภาพยนตร์ และเป็นประธานาธิบดีเมื่ออายุ 69 ปี และลงจากตำแหน่งเมื่ออายุ 77 ปี) ผู้เขียนคิดว่า วิธีการนำเสนอดังกล่าวในตำราวิชาการ เช่นนี้เป็นการพลิกมุมมองให้เห็นว่า “บรรดาคนเก่งทั้งหลายนั้นก็คือคนแก่ (กลุ่มหนึ่ง)” นั่นเอง (และที่จริง ตำราวิชาการส่วนใหญ่ก็เขียนโดยคนแก่ที่เป็นคนเก่งแทบทั้งนั้น)

(8) ข้อสังเกตประการสุดท้ายเป็นเรื่องเกี่ยวกับ “การหลบซ่อนตัว” ของ “ความเป็นผู้สูงอายุ” หากว่าเราทำการสำรวจค้นหางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง “ผู้สูงอายุกับการสื่อสาร” ผ่านระบบฐานข้อมูลโดยการเลือกใช้คำสำคัญสำหรับการค้นหว่า “คนแก่ คนชรา ผู้สูงอายุ” เราก็จะพบว่า มีงานวิจัยในเรื่องดังกล่าวอยู่น้อยมากดังที่กล่าวมาแล้ว แต่หากไปพลิกอ่านงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับ “ผู้นำชุมชน กลุ่มพระสงฆ์ ปราชญ์ชาวบ้าน” ก็จะมีงานวิจัยที่อยู่ในขอบข่ายอยู่จำนวนไม่น้อย และเมื่อพลิกดูภูมิหลังของกลุ่มตัวอย่าง ก็พบว่ากลุ่มบุคคลเหล่านี้

ล้วนเป็น “ผู้สูงอายุ” นั่นเอง แต่ทว่าในงานวิจัยเหล่านั้นได้หลบซ่อนเอาคุณลักษณะ “วัยวุฒิ” ออกไป คงเหลือแต่คุณสมบัติที่เป็น “คุณวุฒิ” เช่น ความรู้ความสามารถ ประสบการณ์ ความเป็นผู้นำ ฯลฯ เท่านั้น นี่ก็เป็นประเด็นที่น่าสนใจว่า เราอาจจะมึ้งงานวิจัยที่เกี่ยวกับ “คนแก่” แต่ไม่บอกว่า “คนแก่เหล่านี้เป็นคนแก่” นี่ก็ทำให้ดูราวกับว่าคุณลักษณะสองประการนั้นเป็นสิ่งที่เกิดคู่กันไม่ได้

3. ไม่ศึกษา “คนแก่กับการสื่อสาร” ไม่ได้แล้ว

J. Harwood (2007) ตั้งข้อสังเกตว่า เมื่อเวลาคนทั่วไปคิดถึงว่า จะนำเอาความรู้วิชาการไปช่วยเหลือหรือจัดสวัสดิการอะไรให้แก่ผู้สูงอายุนั้น โดยทั่วไป ความคิดแรกที่เกิดขึ้นมักจะเป็นเรื่องสุขภาพอนามัยก่อนเสมอ เช่น จะจัดสถานพยาบาลให้คนแก่ได้อย่างไร จะป้องกันโรคความจำเสื่อมอัลไซเมอร์ของผู้สูงอายุได้อย่างไร หรือต่อจากนั้นก็อาจจะนึกถึงเรื่องการจัดสวัสดิการในแง่วัตถุ/เงินทอง/สิ่งของ เช่น เบี้ยยังชีพสำหรับผู้สูงอายุ เป็นต้น และเป็นที่น่าสังเกตว่า สำหรับการสื่อสารนั้นเป็นหัวข้อทางวิชาการที่จะถูกนึกถึงน้อยที่สุดในการนำมาช่วยทำความเข้าใจกับผู้สูงอายรรวมทั้งเราก็อาจจะนึกไม่ค่อยออกด้วยซ้ำไปว่า การสื่อสารจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุได้อย่างไร (นอกจากเรื่องการหาเครื่องช่วยฟังสำหรับคนแก่ที่หูตึง หรือหาแว่นตาสำหรับคนแก่ที่สายตายาว) อย่างไรก็ตาม Harwood ก็ยืนยันว่า การสื่อสารนี้แหละจะเป็นกุญแจสำคัญในการที่ช่วยสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทของผู้สูงอายุในสังคมของเรา โดย Harwood ได้เสนอเหตุผลสนับสนุนข้อยืนยันของเขาเอาไว้ 4 ประการคือ

(1) การสื่อสารเป็นทั้งตัวสะท้อน (reflect) และตัววางรูป (shape) ความคิดและทัศนคติคนในสังคมจะมีต่อ “ความแก่ชรา” เช่นในอดีต การสื่อสารแบบประเพณี เช่น ภาษิต คำสอนในศาสนา ประเพณีพิธีกรรมต่างๆ เคยเป็นตัวสะท้อนและวางรูปทัศนคติคนไทยมีต่อ “ผู้เฒ่าผู้แก่” แต่การสื่อสารแบบสมัยใหม่ได้เข้ามาปรับเปลี่ยนทัศนคติ

ดังกล่าว เช่น ภาพสะท้อนของผู้สูงอายุที่อยู่ในงานโฆษณาทางโทรทัศน์ ที่คนหนุ่มสาวเกรงกลัวและชิงชัง “ความแก่ชรา” (เช่นความกลัว รอยเหี่ยวย่นบนใบหน้า รอยตีนกา) ความเข้าใจว่าความชราคือช่วงวัย แห่งความเจ็บไข้ได้ป่วย การรับรู้ว่าคุณแก่คือกลุ่มคนที่มาคู่กับความเซย ความล้มเหลว ความคิดอนุรักษนิยมโบราณ ฯลฯ กล่าวคือ การสื่อสารจะเป็น ตัวให้ข้อมูลและก่อรูปความเข้าใจแก่คนในสังคมว่า “ความแก่คืออะไร”

(2) การสื่อสารเป็นตัวจัดวางประสบการณ์และความคาดหวัง เกี่ยวกับ “ความชราภาพ” นอกจากการสื่อสารจะเป็นตัวสร้างความเข้าใจ แก่เราว่า “ความแก่ชราคืออะไรแล้ว” อิทธิพลของการสื่อสารยังล่องเลย ไปถึงการให้แนวทางแก่ผู้คนว่า “เราจะมีประสบการณ์กับความชราทั้งของ ตัวเราเองและของผู้อื่นอย่างไร” ตัวอย่างเช่น เวลาที่เราได้เห็นนางพยาบาล พุดกับคนป่วยที่ชราภาพแล้วด้วยวิธีการใช้ภาษาแบบเด็กๆ ที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะเราได้รับการสื่อสารจากสังคมมาว่า คนแก่ก็คือคนที่วัยกลับไป เป็นเด็กอีกครั้งหนึ่งนั่นเอง (Second childhood)

(3) การสื่อสารและความชราภาพเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ “การ สร้างอัตลักษณ์/ตัวตน” Harwood มีความเห็นว่า มนุษย์เรามีวิธีการสร้าง ตัวตน/อัตลักษณ์ด้วยการใช้คุณสมบัติบางอย่างของกลุ่ม (group membership) เช่น ใช้เพศ (มีอัตลักษณ์แบบผู้หญิง/ผู้ชาย) ใช้เชื้อชาติ (เช่น เป็นคนมอญ เป็นคนไทยเชื้อสายจีน ฯลฯ) และ “อายุ” ก็เป็นอีก เกณฑ์หนึ่งที่ถูกนำมาใช้เป็น “ตัวตนเชิงสังคม” (Social identity) เช่นที่ คนไทยปัจจุบันรู้จักคำว่า “กลุ่มสว. (ผู้สูงวัย)” “กลุ่มวัยทอง” เป็นต้น Harwood เรียกอัตลักษณ์ดังกล่าวนี้ว่า “ความเป็นสมาชิกภาพตามระดับ อายุ” (Age-group membership)

ในแนวคิดสมัยใหม่เกี่ยวกับเรื่องอัตลักษณ์ (identity) จะอธิบาย ว่า อัตลักษณ์เป็นเรื่องที่เราจะบอกตัวเราเองว่า “เราเป็นใคร” และคนอื่นๆ บอกเราว่า “เราเป็นใคร” ผ่านการสื่อสารรูปแบบต่างๆ ดังนั้น การสื่อสาร จึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้าง อารมณ์รักษา ต่อรอง คัดค้าน รวมทั้ง ปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของคนแต่ละกลุ่ม

การศึกษาเรื่องอัตลักษณ์/ตัวตนจะเชื่อมโยงไปถึงการประพฤติปฏิบัติตนของคนกลุ่มนั้นๆ ไม่ว่าจะเป็นการแต่งกาย การใช้ชีวิต สถานที่ที่จะอยู่ การเปิดรับสื่อ ความสนใจ ฯลฯ เนื่องจากองค์ประกอบย่อยๆ เหล่านี้เป็น “เครื่องหมายแสดงอัตลักษณ์” (identity marker) ดังเช่น บุคคลที่สังกัดอยู่ในกลุ่มผู้สูงอายุจึงมีแนวทางการแต่งกาย (ให้สมวัย) มีความสนใจเรื่องศาสนา หยุุดหมกมุ่นเรื่องเพศ ปล่อยวางชีวิตการทำงาน ฯลฯ

ในอีกด้านหนึ่ง หากใช้เกณฑ์เรื่อง “กลุ่มอายุ” จัดจำแนกสมาชิกภาพของบุคคลแล้วนอกจากจะมี “กลุ่มผู้สูงอายุ” แล้ว ก็จะมีคนกลุ่มอื่นๆ ที่มีอัตลักษณ์ร่วมของกลุ่มตนเอง เช่น กลุ่มเด็กเล็ก กลุ่มเด็กโต กลุ่ม preteen กลุ่มวัยรุ่น กลุ่มเริ่มทำงาน กลุ่มหนุ่มสาว ฯลฯ ในการศึกษาเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุ นั้น นอกจากเราจะสนใจว่าการสื่อสารมีบทบาทในการสร้างอัตลักษณ์ของผู้สูงอายุอย่างไร (ทั้งจากที่ผู้สูงอายุสร้างเองและที่กลุ่มคนอื่นไปสร้างให้) Harwood ก็เสนอว่า เราอาจจะสนใจการสื่อสารระหว่างรุ่นวัย (Intergeneration communication) ซึ่งเป็นอีกมิติหนึ่งของเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุ (ในกรณีของไทยมีตัวอย่างงานศึกษาของรัตติกาล เจนจิต (2549) เรื่อง “ของเล่นพื้นบ้านในฐานะสื่อประสานความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับคนเฒ่าคนแก่” ที่มีเนื้อหาใกล้เคียงกับประเด็นที่กล่าวมา)

(4) ในท้ายที่สุด **ความเป็นสมาชิกของกลุ่มอายุนั้น (Age-group membership) จะเข้ามามีอิทธิพลต่อเรื่องการสื่อสาร** Harwood ได้ยกตัวอย่างว่า หากมีผู้พูดประโยคเดียวกันที่ว่า “ลืมนแล้วว่าเอาแว่นตาไปวางที่ไหน” หากผู้พูดเป็นเด็กวัยรุ่น ผู้ฟังจะตีความอย่างหนึ่ง (เช่น ตีความว่าวางของไม่เป็นระเบียบจนยุ่งเหยิง หาของไม่เจอ) แต่หากผู้พูดเป็นผู้สูงอายุ ผู้ฟังก็จะตีความที่แตกต่างออกไป เช่น ตีความว่า “คนเฒ่าคนแก่ก็ยังงี้แหละ ชี้หลังชี้ลิ้ม” เป็นต้น

จากข้อเสนอทั้ง 4 ประการของ Harwood บวกผสมกับข้อเท็จจริงที่ว่า กลุ่มผู้สูงอายุกำลังเป็นกลุ่มประชากรที่เพิ่มมากขึ้นทุกทีในสังคมไทย จึงน่าจะเป็นเหตุผลที่ว่า เพราะเหตุใดเราจึงจะไม่ศึกษาเรื่อง “คนแก่กับการสื่อสาร” ไม่ได้แล้ว

4. ภาพรวมจากมุมมองกว้างของทฤษฎีการสื่อสารกับผู้สูงอายุ

และก่อนที่จะไปถึงรายละเอียดในงานศึกษาวิจัยประเด็น “การสื่อสารกับผู้สูงอายุ” นั้น ผู้เขียนขอถ่ายภาพแบบพาโนรามาเพื่อให้ผู้อ่านมองเห็นภาพกว้างๆของการวิจัยในหัวข้อดังกล่าว โดยจะสำรวจอย่างคร่าวๆถึงขอบเขตของงานวิจัยเรื่อง “การสื่อสารกับผู้สูงอายุ” ของไทย และจะจัดแบ่งยุคสมัยของการศึกษาโดยใช้สำนักคิด/กลุ่มทฤษฎีด้านการสื่อสารเป็นเกณฑ์แบ่ง

งานศึกษาเรื่อง “การสื่อสารกับผู้สูงอายุ” ของไทย เริ่มต้นเมื่อราวทศวรรษ 2530 และดำเนินต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งอาจจัดแบ่งได้เป็น 4 ยุคสมัย ดังนี้

(4.1) ยุคทฤษฎีการสื่อสารเพื่อการพัฒนา (ช่วงทศวรรษ 2530)
ประเทศไทยได้ริเริ่มการนำเอาสื่อมวลชนประเภทต่างๆมาใช้ในการพัฒนาประเทศตั้งแต่เริ่มมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับแรก ปี 2504 แต่ทว่าวิธีการออกแบบการใช้การสื่อสารนั้นจะใช้ “ประเด็น” เป็นแนวทาง มิได้ใช้ “กลุ่มคน” และประเด็นสำคัญๆที่เป็นเป้าหมายของการพัฒนาประเทศในช่วงแรกจะมีอยู่ 3 ประเด็นสำคัญๆคือ การพัฒนาการเกษตรให้เป็นแผนใหม่ การพัฒนาคุณภาพชีวิตประชากร (ที่ในภาคปฏิบัติจะแปลออกมาเป็นเรื่องการคุมกำเนิด) และประเด็นโภชนาการ (เช่นการเปลี่ยนแปลงวิธีการกินอาหารดิบของคนอีสาน)

ทฤษฎีการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นมีแก่นของ**ทฤษฎีผลกระทบของสื่อ** (Impact/Effect Theory) หนุนหลังอยู่ ทฤษฎีนี้มีความเชื่อ

ในพลังอำนาจของสื่อมวลชนสมัยใหม่ที่สามารถจะปรับเปลี่ยนทั้งความรู้-ทัศนคติ-พฤติกรรมของผู้รับสารได้ (K-A-P) ฉะนั้น จึงมีการวัด “ปริมาณการเปิดรับสื่อของประชาชน” (Media exposure) แล้วก็วัด “ผลที่ต้องการให้เกิดขึ้น” เช่น การมีส่วนร่วมทางการเมือง การทำการเกษตรแผนใหม่ การยอมรับการคุมกำเนิดแบบต่างๆ การเปลี่ยนแปลงแผนการบริโภคอาหาร เป็นต้น

ในช่วงเวลานี้มีงานวิจัยเรื่องผู้สูงอายุกับการสื่อสารที่ยืนอยู่ได้มั่นคงของทฤษฎีการสื่อสารเพื่อการพัฒนา คืองานของสมมาตร คงชื่นสิน (2539) ที่สำรวจการเปิดรับและความต้องการรายการโทรทัศน์ของผู้สูงอายุในกรุงเทพมหานคร โดยมีทัศนะเบื้องต้นว่า ผู้สูงอายุที่มีการเปิดรับสื่อโทรทัศน์มาก ก็จะมีการนำข่าวสารข้อมูลและความรู้ต่างๆ ไปใช้ในการพัฒนาตนเองได้อย่างดี และในเวลาเดียวกัน หากทางรายการโทรทัศน์สามารถผลิตให้ตอบสนองความต้องการของผู้สูงอายุได้ก็จะเป็นการเล่นบทบาทเป็นผู้ช่วยการพัฒนาตนเองของผู้สูงอายุได้มากขึ้น

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า ทฤษฎีกระแสหลักอีกทฤษฎีหนึ่งที่ควบคู่มากับทฤษฎีการสื่อสารเพื่อการพัฒนา คือ **ทฤษฎีหน้าที่นิยม** (Functionalism) นั้น โดยเฉพาะทฤษฎีหน้าที่นิยมเชิงสังคม (Social Functionalism) นั้น จะไม่พบงานวิจัยที่เกี่ยวกับผู้สูงอายุและการสื่อสารที่อยู่ภายใต้ทฤษฎีนี้เลย ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่าสื่อมวลชนในโลกแห่งความเป็นจริงนั้นไม่ได้มีบทบาทที่เด่นชัดต่อผู้สูงอายุจนสามารถนำมาเป็นประเด็นศึกษาได้ หรืออาจเป็นเพราะทฤษฎีหน้าที่นิยมเชิงสังคมนั้นมุ่งพิจารณา “ประเด็นของบทบาท” (เช่น ประเด็นทางการเมือง ประเด็นทางวัฒนธรรม) มากกว่าจะพิจารณาเป็น “กลุ่มคน” ก็เป็นไปได้

(4.2) ยุคทฤษฎีภาพสะท้อนในสื่อ (ช่วงทศวรรษ 2540)

ในช่วงทศวรรษ 1980 ได้เกิดแนวทางใหม่ในด้านสื่อสารศึกษา กล่าวคือ มีการนำเอาวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) มาใช้ในการตรวจสอบสถานภาพของคนกลุ่มต่างๆ ในสังคม โดยเฉพาะกลุ่มคนที่มี

อำนาจน้อยและอยู่ในฐานะเสียเปรียบ เช่น กลุ่มสตรี ชนกลุ่มน้อย คนผิวสี ผู้พิการ ฯลฯ แนวทางนี้เรียกว่า **ทฤษฎีภาพสะท้อนในสื่อ** (Reflection Theory)

แนวคิดหลักของทฤษฎีภาพสะท้อนในสื่อนำเสนอว่า ภาพของกลุ่มคนต่างๆที่ปรากฏในสื่อ นั้นเป็นตัวบ่งชี้ (indicator) ถึงสถานภาพของคนกลุ่มนั้นๆ เช่น การมีภาพที่ถูกนำเสนอในปริมาณน้อย ก็แปลว่าคนกลุ่มนั้นถูกมองข้ามความสำคัญ หรือการนำเสนอในแง่ลบ หรือเป็นภาพแบบฉบับ (stereotype) นอกจากนี้ การนำเสนอภาพดังกล่าวอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ก็จะกลายเป็นกลไกในการธำรงรักษาสถานภาพที่ด้อยต่ำของคนกลุ่มนั้นเอาไว้ ด้วยเหตุนี้ งานวิเคราะห์เนื้อหาในสื่อ จึงกลายเป็นเรื่องทางการเมืองที่ผลการวิเคราะห์วิจัยจะถูกนำมาใช้เพื่อนำเสนอนโยบาย/แนวทางให้มีการเปลี่ยนแปลงภาพของคนกลุ่มต่างๆในสื่อเสียใหม่ สำหรับแนวทางนี้ ขบวนการสิทธิสตรีได้ใช้เป็นเครื่องมือในการต่อสู้อย่างมาก

สำหรับกลุ่มผู้สูงอายุก็ถูกจัดว่าเป็นกลุ่มที่ด้อยอำนาจกลุ่มหนึ่ง ดังนั้น ทิศทางการวิจัยเรื่องผู้สูงอายุกับการสื่อสารจึงดำเนินไปในแนวทางเดียวกับกลุ่มอื่นๆ คือ การศึกษาภาพสะท้อนของคนชราที่ปรากฏในสื่อประเภทต่างๆ

ในกรณีของไทย ในช่วงเวลานี้ก็มีงานวิจัยที่น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากทฤษฎีภาพสะท้อนในสื่อเช่นเดียวกัน ดังที่ปรากฏงานวิจัยเรื่อง "ภาพลักษณ์ของผู้สูงอายุในงานโฆษณาทางโทรทัศน์" โดยปานจักษ์ทองปาน (2540) เป็นตัวอย่างงานวิจัยภายใต้แนวทางของทฤษฎีภาพสะท้อนในสื่อ (ดูรายละเอียดในตอนต่อไป)

(4.3) ยุคทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ (ช่วงกลางทศวรรษ 2540) ในช่วงเวลาไล่เลี่ยกับทฤษฎีภาพสะท้อนในสื่อ แนวทฤษฎีการสื่อสารศึกษาในตะวันตกได้เริ่มเกิดการปรับเปลี่ยนทัศนะที่เคยมีต่อผู้รับสาร จากเดิมได้รั่มองของ Impact/Effect Theory นั้น จะ

มองว่าผู้รับสารนั้นเป็นผู้ที่คอยรองรับการถ่ายทอดข่าวสารจากสื่อมวลชน (ดังคำเรียกผู้รับสารในภาษาอังกฤษที่ว่า Receiver) เป็นผู้รับสารที่ passive และจะถูกโน้มน้าวให้คล้อยตามสื่อมวลชน แต่ทว่าในช่วงทศวรรษ 1980 ได้เริ่มเกิดทฤษฎีใหม่ที่รู้จักกันในนามของทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ (Uses & Gratifications Approach) ทฤษฎีนี้ได้กลับหลักตรรกะในการตั้งคำถามเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสื่อมวลชนกับผู้รับสารว่า “อย่าถามว่าสื่อจะทำอะไรกับผู้รับ แต่ให้ถามว่าผู้รับสารจะทำอะไรกับสื่อมากกว่า” ซึ่งหมายความว่า การเปิดรับสื่อและสารนั้นกระทำโดยผู้รับสารที่ active ที่เลือกรับตามความต้องการของตน และหากสื่อไม่สามารถตอบสนองได้ ก็จะเปลี่ยนไปหาสื่อประเภทอื่น ดังนั้น คำที่ใช้เรียก “ผู้รับสาร” (Receiver) จึงเปลี่ยนไปเป็น “ผู้ใช้สื่อ” (Users)

มีงานวิจัยเรื่องผู้สูงอายุกับการสื่อสารหลายชิ้นที่ใช้ทฤษฎีการใช้ประโยชน์จากสื่อ เป็นแนวทางการ เช่น งานวิจัยของอรรวรรณ ศิริสวัสดิ์ (2543) ซึ่งศึกษาการสื่อสารเพื่อสร้างความเป็นชุมชนเข้มแข็งของกลุ่มผู้สูงอายุที่มารวมตัวกันเป็น “ชมรมผู้สูงอายุ” ใน จ.น่าน หรืองานรุ่งนภา มุกดาอนันต์ (2544) ที่ศึกษากลยุทธ์การสื่อสารของผู้สูงอายุที่เป็น “ปราชญ์ชาวบ้าน” ในการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น นำสังเกตว่ากลุ่มผู้สูงอายุในงานวิจัยสองชิ้นที่กล่าวมานี้จะเป็นกลุ่มผู้สูงอายุในชนบท แต่ก็มิได้หมายความว่า มีแต่เพียงผู้สูงอายุในชนบทเท่านั้นที่มีลักษณะเป็น “ผู้ใช้สื่อ” ตามทฤษฎี Uses & Gratifications เพราะมีงานวิจัยของศุภนิศา เกษมสันต์ (2546) ที่ศึกษาการใช้สื่อคอมพิวเตอร์ในการสร้างความสัมพันธ์แบบชุมชนเสมือนของกลุ่มผู้สูงอายุที่ชื่อ OPPY ผู้สูงอายุกลุ่มนี้เป็นกลุ่มตัวอย่างที่อยู่ในกรุงเทพ และมีแนวทางในการเลือกใช้สื่อที่แตกต่างไปจากกลุ่มผู้สูงอายุในชนบท หากทว่าคุณลักษณะที่มีร่วมกันก็คือการเป็นผู้ใช้สื่อและสารที่ active และเป็นผู้เลือกใช้สื่อและสารเพื่อให้บริการลุ่มเป้าหมายต่างๆของตนเอง

(4.4) ยุคทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาศึกษาเชิงวิพากษ์ ในช่วงปลายทศวรรษที่ 2540 แวดวงวิชาการไทยเริ่มมีการรับแนวคิดใหม่ด้านสื่อสารศึกษาเข้ามาใช้เป็นแนวทางใหม่ในการวิจัย คือ ทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาศึกษาเชิงวิพากษ์ (Critical cultural study) หรือที่รู้จักกันในนามของ “สำนักเบอร์มิงแฮม” (Birmingham School) สำนักเบอร์มิงแฮมนั้นมองการใช้ประโยชน์จากสื่อที่ไกลไปกว่าเรื่องการพัฒนาตนเองและสังคมดังเช่นแนวคิดของทฤษฎี Uses & Gratifications ที่ได้กล่าวมาแล้ว หากแต่มองถึง “อำนาจ” ที่จะสามารถเข้ามาใช้สื่อ และ “ผลลัพธ์” ที่จะเกิดจากการใช้สื่อ นั้นจะมีแง่มุมของวัฒนธรรม เช่น การใช้สื่อเพื่อสร้างอัตลักษณ์ เพื่อสร้างความรู้ หรือสร้างความจริง เป็นต้น

เมื่อเปรียบเทียบกับทฤษฎีภาพสะท้อนในสื่อที่ได้กล่าวมาแล้วจะพบว่า ตรรกะของทฤษฎีทั้ง 2 นี้แตกต่างกัน ในขณะที่ทฤษฎีภาพสะท้อนนั้นจะถือว่า ภาพของผู้สูงอายุในสื่อจะเป็นอย่างไรนั้น ก็ขึ้นอยู่กับสถานะของผู้สูงอายุในโลกที่เป็นจริง แต่ทว่าทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาศึกษาเชิงวิพากษ์กลับเห็นว่า ไม่ว่าสถานะที่เป็นจริงจะเป็นอย่างไร ที่สำคัญก็คือ การประกอบสร้างภาพ (Social construction of reality) ที่สื่อมวลชนมีอำนาจจะวาดภาพของคนแก่ในสื่อมากกว่า

ตัวอย่างของงานวิจัยไทยที่ใช้แนวทางของทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาศึกษาเชิงวิพากษ์เป็นไฟส่องทางก็เช่น งานของพรพรรณ สมบูรณ์บัติ (2549) ที่วิเคราะห์ภาพของ “หญิงชรา” ที่ถูกประกอบสร้างขึ้นในรายการสารคดีทางโทรทัศน์ที่ทำให้ทุกครั้งได้เห็นภาพของ “หญิงชรา” ก็จะมองเห็นแต่ความยากจน การเจ็บไข้ได้ป่วย การช่วยตนเองไม่ได้ การรอความเมตตาสงสารจากผู้อื่นอยู่ร่ำไป เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยก็ได้ใช้แนวคิดที่ว่า “ที่ใดมีการใช้อำนาจ (ประกอบสร้าง) ที่นั่นก็ย่อมมีการต่อต้านอำนาจเช่นกัน” ดังนั้น นักวิจัยจึงได้ออกแบบการวิจัยด้วยการไปสัมภาษณ์ความคิดเห็นของ “บรรดาเจ้าของภาพ” คือกลุ่มผู้สูงอายุมาประกอบด้วย

5. ทฤษฎีเกี่ยวกับผู้สูงอายุ

ผู้เขียนได้กล่าวมาแล้วว่า เมื่อจะทำการศึกษาวัยเรื่อง “ผู้สูงอายุกับการสื่อสาร” นั้น เราจำเป็นต้องเข้าใจถึงจุดยืนทางทฤษฎีที่แตกต่างกันของ “ด้านการสื่อสาร” และในเวลาเดียวกัน ในด้านที่เกี่ยวกับการศึกษา “ผู้สูงอายุ” ก็มีแนวทางการศึกษาของแต่ละสาขาวิชา และแต่ละจุดยืนทางทฤษฎีที่แตกต่างกันเช่นกัน ในที่นี้จะขอเลือกนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาผู้สูงอายุไว้พอสังเขป

ในที่นี้จะนำเสนอวิธีการจัดแบ่งแนวทางการศึกษาผู้สูงอายุ 2 แบบ คือ แบบที่ใช้สาขาวิชาเป็นเกณฑ์ เช่น แนวคิดของ J. Harwood (2007) และแนวทางที่นำเสนอวิธีการปรับตัวให้ประสบความสำเร็จของผู้สูงอายุที่นำเสนอโดย J.F. Nussbaum et al (2000) โดยที่ทั้ง 2 แนวทางนี้อาจมีเนื้อหาที่เหมือนกันอยู่บ้าง

(5.1) การจัดแบ่งแนวคิดเกี่ยวกับผู้สูงอายุโดยใช้ “สาขาวิชา” เป็นเกณฑ์

J. Harwood (2007) ระบุว่า สาขาวิชาที่ศึกษาเรื่องผู้สูงอายุนั้น อาจจัดแบ่งได้เป็น 4 แนวทาง (approach) ดังนี้

(5.1.1) แนวทางชีวะ-การแพทย์ (Biological/Biomedical Approach) แนวทางนี้จะสนใจมิติสุขภาพร่างกายของผู้สูงอายุ โดยเฉพาะเรื่องความเสื่อมทรุดของอวัยวะส่วนต่างๆ โรคที่มักจะเกิดขึ้นกับผู้สูงอายุ ระบบเมตาโบลิซึม หรือระบบการทำงานของสมอง เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อจะให้คำแนะนำเกี่ยวกับการป้องกัน ดูแล รักษาและส่งเสริมสุขภาพทางกาย

ข้อสรุปที่น่าสนใจของทฤษฎีชีวะ-การแพทย์ในส่วนที่เกี่ยวกับผู้สูงอายุก็คือ ร่างกายของมนุษย์นั้นมีคุณสมบัติที่ยืดหยุ่นได้ (plastic) ดังนั้น หากเรารู้วิธีการที่จะใช้ บำรุงรักษาและพัฒนาร่างกายอย่างถูกวิธีแล้ว ก็สามารถที่จะยืดอายุการใช้ร่างกายได้อย่างยาวนานและสามารถป้องกันความเสื่อมถอยก่อนเวลาอันควร ในการนี้ การสื่อสารจะมีบทบาทอย่างมากในการสร้างความรู้ดังกล่าว

(5.1.2) แนวทางจิตวิทยา (Psychological Approach)

แนวทางนี้จะให้ความสนใจกับสภาวะทางอารมณ์และสภาพทางจิตใจของผู้สูงอายุ รวมทั้งระบบความทรงจำ ทั้งนี้เนื่องจากพิจารณาว่า ช่วงชีวิตของผู้สูงอายุนั้นจะมีการเปลี่ยนแปลงในหลายด้านพร้อมๆกัน ทั้งทางร่างกาย ชีวิต การงาน และสิ่งแวดล้อม ซึ่งย่อมส่งผลกระทบต่อสภาพทางอารมณ์/จิตใจของผู้สูงอายุ

ภายใต้ทฤษฎีจิตวิทยานี้จะมีกลุ่มทฤษฎีย่อยๆอีกหลายกลุ่มที่ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการปรับตัวของผู้สูงอายุ เช่น Disengagement theory Socio-emotional selectivity theory Continuity theory และ Activity theory (ดูรายละเอียดของทฤษฎีย่อยเหล่านี้ในตอนต่อไป)

(5.1.3) แนวทางสังคมวิทยา (Sociological Approach)

แนวทางนี้จะสนใจการเปลี่ยนแปลงสภาพทางสังคมที่ส่งผลต่อความสูงอายุ สถานภาพของผู้สูงอายุ ทศนคติและการรับรู้ของผู้สูงอายุ กลุ่มทฤษฎีย่อยๆที่อยู่ภายในแนวทางสังคมวิทยาก็เช่น

- **Modernization theory (ทฤษฎีความทันสมัย)** ทฤษฎีนี้กล่าวว่า เมื่อสังคมมีการเปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบประเพณี (Traditional society) มาเป็นสังคมที่ทันสมัยจะส่งผลให้สถานภาพของผู้สูงอายุตกต่ำลง เนื่องจากผู้สูงอายุจะถูกผูกติดอยู่กับสังคมแบบประเพณีที่ถูกมองว่ามีความล้าหลังเมื่อเทียบกับความทันสมัย และเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาความเจริญก้าวหน้า (ในลำดับต่อไป ผู้เขียนจะพิจารณาแนวทางนี้ในหัวข้อการพิจารณาบริบททางสังคมในกรณีของไทย)

- **Social Stratification Theory (ทฤษฎีชั้นทางสังคม)** ทฤษฎีนี้จะแสดงให้เห็นกระบวนการแบ่งช่วงชั้นทางสังคมโดยใช้ “อายุ” เป็นเกณฑ์ ซึ่งทำให้เกิดกลุ่มคนที่มีอายุต่างๆกัน เช่น กลุ่มเด็กเล็ก กลุ่มวัยรุ่น กลุ่มผู้ใหญ่ และกลุ่มผู้สูงอายุ และพิจารณาว่าการแยกช่วงชั้นดังกล่าวทำหน้าที่อย่างไรต่อสังคม หรือได้สร้างปัญหาอะไรให้แก่สังคมบ้าง

• **Political Economy of Aging (ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์**

การเมืองว่าด้วยความชราภาพ) นักทฤษฎีกลุ่มนี้เห็นว่า การสร้างทัศนคติ/ การรับรู้เกี่ยวกับ “ความแก่ชรา” นั้นจะมีผู้ที่ได้/เสียผลประโยชน์จากการสร้างทัศนคติดังกล่าว ที่เห็นได้ชัดเจนคือ “กระบวนการทางชีวการแพทย์ ต่อความชราภาพ” (bio-medicalization of Aging) เช่นเมื่อข้อมูลทางด้านการแพทย์ระบุว่า ผู้สูงอายุคือผู้ที่ไม่สามารถจะช่วยเหลือตัวเองได้ ต้องพึ่งพาหรือหมั้นไปพบแพทย์ ต้องกินยาบำรุงร่างกายอยู่ตลอดเวลา ฯลฯ ข้อมูลดังกล่าวนี้ ผู้ที่ได้รับผลประโยชน์ก็คือผู้ที่ให้บริการด้านการแพทย์ และบริษัทที่ผลิตยา กล่าวคือ ภายใต้สังคมปัจจุบันจะสร้างอุดมการณ์และสร้างเงื่อนไขต่างๆให้ผู้สูงอายุยากที่จะพึ่งพาขึ้นต่อผู้อื่น และยากที่จะอยู่อย่างเป็นอิสระและพึ่งพาตนเอง

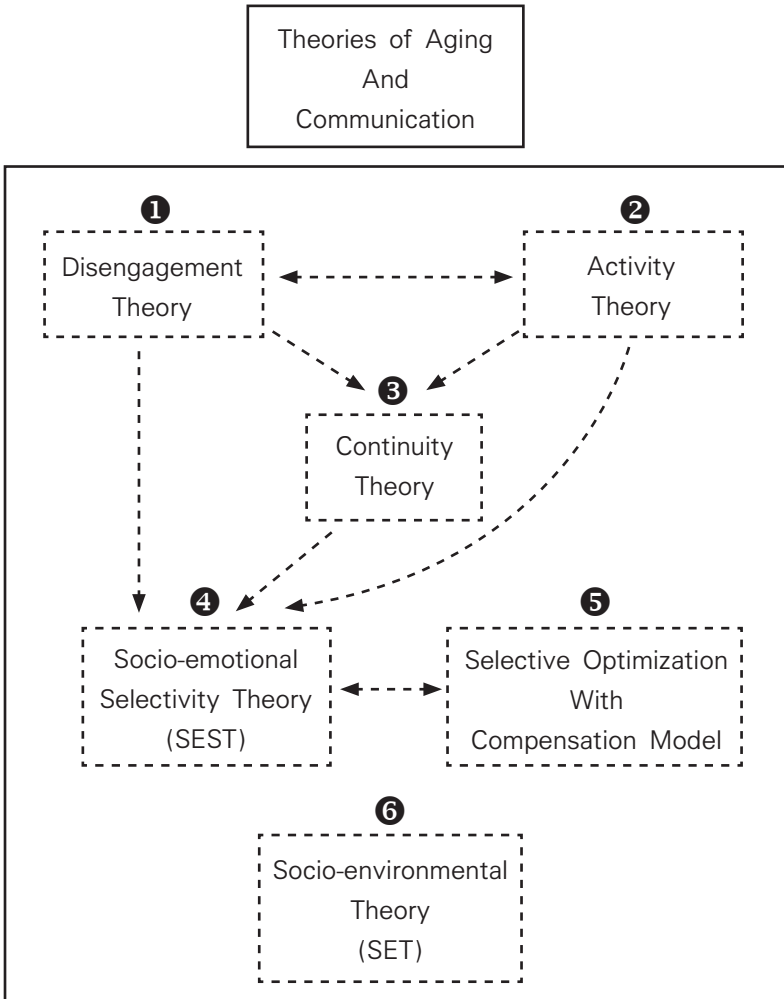
(5.1.4) **แนวทางการพัฒนาตามช่วงจังหวะของชีวิต (Life-span Development)**

ผู้นำเสนอทฤษฎีนี้คือ E. Erikson ที่ท้วงติงทัศนคติแบบสามัญสำนึกที่ว่า ในขณะที่วัยเด็กนั้นเป็นวัยแห่งการได้มา วัยชราานั้นกลับเป็นวัยแห่งความสูญเสีย (Child is to gain, old is to lose) หรือทัศนคติที่ว่า “เด็กนั้นยังพัฒนาได้อีกมาก แต่คนแก่นั้นจะหยุดพัฒนาแล้ว” Erikson กลับเสนอว่า มนุษย์ในทุกช่วงอายุสามารถที่จะเรียนรู้และพัฒนาได้ตามเส้นทางของตน ไม่เว้นแม้แต่ช่วงวัยชรา ดังนั้น ในภาคปฏิบัติ ทฤษฎีนี้จึงส่งเสริมให้ผู้สูงอายุพัฒนาและเรียนรู้สิ่งใหม่ๆอยู่เสมอ

ภายใต้แนวทางนี้ มีกลุ่มทฤษฎีย่อยอีกหลายกลุ่มเช่นกัน เช่น แบบจำลอง Selective Optimization with Compensation (SOC) ที่นำเสนอโดย P.B. Baltes & M.M. Baltes (1990) ที่จะกล่าวถึงรายละเอียดในตอนต่อไป

(5.2) กลุ่มทฤษฎีเกี่ยวกับ “ความสำเร็จในชีวิต” ของกลุ่มผู้สูงอายุ

J.F. Nussbaum et al (2000) ได้ประมวลข้อเสนอของนักวิชาการที่ตอบคำถามว่า เมื่อคนเราล่วงเข้าสู่วัยผู้สูงอายุ เราจะมีวิธีการจัดการ/ปรับตัวอย่างไรเพื่อให้มีชีวิตยามชราที่ประสบความสำเร็จ ข้อเสนอแนะต่างๆมีดังนี้ (สนใจรายละเอียดโปรดดู สุรกุล เจนอบรม, 2534)

(5.2.1) Disengagement theory (ทฤษฎีการแยกตนเอง)

ผู้ที่นำเสนอทฤษฎีนี้คือ E. Cumming & W. Henry (1961) ที่เสนอว่า วัยสูงอายุเป็นวัยที่ 2 ฝ่ายคือตัวผู้สูงอายุเองและสังคมจะต้องค่อยๆ ถอยห่างออกจากกัน ซึ่งปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เป็นเรื่องธรรมดาที่มีอยู่ในทุกสังคมและหลีกเลี่ยงไม่ได้ เหตุผลจากด้านผู้สูงอายุที่จะต้องลดบทบาทของตนเองและบทบาททางสังคมลง (ที่คนไทยรู้จักในสำนวน “ล้างมือในอ่างทองคำ” หรือ “ถอดเขี้ยวเล็บ”) ก็เนื่องมาจากความรู้สึกที่ว่าตนเองมีความสามารถลดลง ดังนั้นจึงหลีกเลี่ยงความกดดันและความตึงเครียดโดยการถอนตัว (withdrawal) ส่วนเหตุผลทางสังคมนั้นก็คือ เพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงและเปิดโอกาสให้คนหนุ่มสาวได้เข้ามาแสดงบทบาทหน้าที่ได้อย่างเต็มที่เพื่อให้สังคมสามารถดำเนินต่อไปได้

กระบวนการถอยห่างจากสังคมนี้จะมีอยู่ใน 2 ลักษณะคือ ประการแรก ผู้สูงอายุจะไม่ทำงานมากเท่าที่เคยทำมา ทั้งในแง่ปริมาณและคุณภาพ ประการที่สอง กิจกรรมที่สามารถจะมอบหมายให้กับผู้สูงอายุทำนั้น จะมีใช้กิจกรรมแบบหนุ่มสาว (เช่น ให้ทุนไปศึกษาต่อ) หากแต่จะเป็นกิจกรรมแบบผู้สูงอายุ (ซึ่งมักจะเป็นกิจกรรมที่ตอบสนองความต้องการของผู้กระทำเป็นสำคัญ)

การที่กระบวนการแยกตัว/ถอยห่างจากสังคมนี้จะประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับความเข้าใจของทั้งฝ่ายผู้สูงอายุและฝ่ายสังคม เช่น หากผู้สูงอายุมีความเข้าใจว่า บทบาทของผู้สูงอายุนั้นจำเป็นจะต้องลดกิจกรรมที่กระทำต่อสังคมให้น้อยลงหรือให้เปลี่ยนไปจากวัยหนุ่มสาว ในเวลาเดียวกัน สังคมก็ต้องไม่สร้างการรับรู้ว่า การลดบทบาทหรือการแยกตัวเองไปจากสังคมนั้น ทำให้สถานการณ์ทางสังคมของผู้สูงอายุตกต่ำลง (ตัวอย่างงานวิจัยด้านมานุษยวิทยาได้พิสูจน์ว่ามีบางสังคมที่สามารถจัดการเช่นนี้ได้)

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารนั้น ทฤษฎีการแยกตนเองเสนอว่า รูปแบบของการสื่อสารของผู้สูงอายุก็ต้องสอดคล้องไปกับ

กระบวนการปรับตัวสู่ความเป็นผู้สูงอายุ กล่าวคือ เมื่อแยกตัวออกไปจากสังคม ถอดถอนตนเองออกจากการเป็นผู้ผลิตและการแข่งขันในหน้าที่การงานต่างๆ ความสัมพันธ์เชิงการงานกับเพื่อนร่วมงานและคนแปลกหน้าก็จะลดน้อยลง ดังนั้น รูปแบบการสื่อสารเชิงการงาน (task-oriented communication) ก็จะลดน้อยลง แต่ทว่ารูปแบบความสัมพันธ์แบบใกล้ชิด (Socio-oriented communication) เช่น ความสัมพันธ์ในครอบครัว ความสัมพันธ์กับกลุ่มเพื่อนสนิทจะกลับมีมากขึ้น ผู้สูงอายุจึงต้องการรูปแบบการสื่อสารแบบเน้นความสัมพันธ์มากขึ้น

(5.2.2) Activity Theory (ทฤษฎีกิจกรรม) อันที่จริงทฤษฎีกิจกรรมนี้เกิดขึ้นมาก่อนทฤษฎีการแยกตนเอง และมีข้อเสนอที่ตรงกันข้ามกับทฤษฎีการแยกตนเองแบบชาวกับด้าเลย เนื่องจากข้อเสนอหลักของทฤษฎีกิจกรรมก็คือ ผู้สูงอายุจะประสบความสำเร็จในช่วงวัยดังกล่าวได้ก็ต่อเมื่อยังคงมีชีวิตที่ยัง active ยังดำเนินกิจกรรมต่างๆในชีวิตอย่างกระฉับกระเฉงนั่นเอง

ผู้ที่นำเสนอทฤษฎีนี้ก็คือ Havighurst (1963, อ้างในสุรกุล, 2534) ซึ่งได้ข้อสรุปมาจากผลการวิจัยของเขา เขาได้ทำการศึกษากลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้สูงอายุ คนผิวขาวอายุระหว่าง 50-90 ปี จำนวน 300 คน โดยทำการสัมภาษณ์เป็นระยะๆอย่างต่อเนื่องเป็นเวลากว่า 6 ปี และพบว่า ผู้สูงอายุที่ยังคงมีกิจกรรมต่างๆอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นการทำกิจกรรมในเวลาว่างแบบเดิมๆ สร้างสรรค์กิจกรรมแบบใหม่ๆ และยังคงมีบทบาททางสังคม จะมีบุคลิกที่กระฉับกระเฉง จะมีความสุขมากกว่าและมีอายุที่ยืนยาวกว่าผู้สูงอายุที่หยุดทำกิจกรรมต่างๆ

มีคำอธิบายเบื้องหลังข้อค้นพบดังกล่าวว่า การที่ผู้สูงอายุยังคงมีบทบาทหรือมีกิจกรรมทางสังคมตามสมควรนั้น จะช่วยให้ผู้สูงอายุสามารถธำรงรักษา “ภาพพจน์เกี่ยวกับตนเอง” (self-image) ในด้านบวกเอาไว้ได้ นอกจากนั้น การมีงานอดิเรกทำในยามว่างหรือการเป็นสมาชิก

ของกลุ่ม กิจกรรม สมาคม หรือชมรมนั้น ก็จะช่วยทดแทนบทบาทที่ต้องสูญเสียไปจากการเกษียณอายุหรือการเป็นหม้าย

ทฤษฎีกิจกรรมเชื่อว่า “กิจกรรมทางสังคม” นั้นเป็นแก่นแท้ของชีวิต และจำเป็นสำหรับคนทุกวัย ไม่ยกเว้นแม้แต่ผู้สูงอายุ เนื่องจากกิจกรรมทางสังคมมีความเกี่ยวข้องกับความรู้สึกเห็นคุณค่าของตนเอง ดังที่กล่าวมาแล้ว และหากเราใช้ทักษะของทฤษฎีนี้มาจัดการเกี่ยวกับเรื่องการสื่อสารของผู้สูงอายุ รูปแบบการสื่อสารก็จะแตกต่างจาก Disengagement theory โดยสิ้นเชิง

ทฤษฎีกิจกรรมจะส่งเสริมให้ผู้สูงอายุต้องมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมมากขึ้นและบ่อยขึ้น (เมื่อไปสมัครเข้ากลุ่มหรือเป็นสมาชิกของชมรม) ถึงแม้ว่าเนื้อหาของปฏิสัมพันธ์จะแตกต่างไปจากช่วงชีวิตของการทำงานก็ตาม ลักษณะของความสัมพันธ์นั้นจะมีความแน่นแฟ้น และระดับ/ประเภทของกิจกรรมน่าจะเป็นการทำงานเพื่อชุมชน เพื่อประโยชน์สาธารณะ หรือทำเพื่อผู้อื่น การสื่อสารที่ผู้สูงอายุต้องการจึงเป็นการสื่อสารที่มุ่งธำรงรักษาความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับสังคม ปริมาณการสื่อสารจะต้องไม่ลดน้อยลงไป และต้องเป็นการสื่อสารเพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด

ถึงแม้โดยทั่วไป ผู้ศึกษาวิจัยเรื่องผู้สูงอายุส่วนใหญ่มักจะเห็นด้วยกับทฤษฎี Activity theory ว่า การมีกิจกรรมให้ทำนั้นจะเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่ผู้สูงอายุ อย่างไรก็ตาม ในภาคปฏิบัติก็มีคำถามว่า แต่กิจกรรมนั้นจะเป็นกิจกรรมประเภทใดที่เหมาะสมกับความต้องการของผู้สูงอายุแต่ละกลุ่ม เนื่องจากภายในกลุ่มผู้สูงอายุนั้นยังมีความแตกต่างกันด้วยปัจจัยต่างๆ เช่น ผู้สูงอายุไทยในชนบทอาจจะสนใจกิจกรรมศาสนา แต่ไม่ออกกำลังกายและไม่ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ในขณะที่ผู้สูงอายุชั้นกลางในกรุงเทพฯ อาจจะสนใจการออกกำลังกายและการท่องเที่ยว เป็นต้น

(5.2.3) Continuity theory (ทฤษฎีความต่อเนื่อง) กลุ่มนักวิชาการที่นำเสนอทฤษฎีความต่อเนื่องนี้คือ Newgarten, Havighurst และ Tobin (1968) ที่ปฏิเสธทั้ง Disengagement และ Activity theory ว่าเราไม่มีสูตรสำเร็จสำหรับคนแก่ทุกคนว่าจะต้องแยกตัวออกจากสังคมไปอยู่อย่างสงบเงียบ หรือควรจะต้องเข้ามาทำกิจกรรมเพื่อกลมกลืนกับสังคมต่อไป ทั้งนี้เนื่องจากผู้สูงอายุแต่ละท่านอาจจะเหมาะกับแบบแผนอย่างใดอย่างหนึ่ง ขึ้นอยู่กับบุคลิกภาพของผู้สูงอายุท่านนั่นเอง ซึ่งหมายความว่าแม้ว่าคนเราจะเปลี่ยนช่วงอายุแล้ว หากแต่บุคลิกภาพ ความชื่นชอบ ความสนใจ อุนินิสัยของคนเราก็กังคงมี “ความต่อเนื่อง” มาตั้งแต่อดีต ทฤษฎีนี้จึงมีทิศทางที่พิจารณาดู “ความต่อเนื่อง” ของบุคคลมากกว่าจะดู “ความเปลี่ยนแปลง”

ฉะนั้น ความสำเร็จในช่วงชีวิตของการเป็นผู้สูงอายุจึงอยู่ที่การรู้จักเลือกรูปแบบกิจกรรมที่ตอบสนองกับบุคลิกภาพของผู้สูงอายุมากกว่า รูปแบบการสื่อสารที่ทฤษฎีความต่อเนื่องนำเสนอก็สอดคล้องกับแนวคิดหลักของทฤษฎี กล่าวคือต้องมีการสำรวจบุคลิกภาพและความต้องการของผู้อาวุโสก่อนเป็นอันดับแรก จากนั้นจึงเลือกรูปแบบการสื่อสารที่สอดคล้องกับบุคลิกภาพและความต้องการของผู้สูงอายุแต่ละท่าน ทฤษฎีนี้มีลักษณะเหมือนแนวทางของ Life-span development ที่เน้นเรื่องการเลือกแบบแผนพฤติกรรมและการสื่อสารเพื่อพัฒนาชีวิตในแต่ละช่วงวัยให้ดีที่สุด

(5.2.4) Socio-emotional Selectivity Theory (SEST) ผู้นำเสนอทฤษฎีนี้คือ Carstensen (1991, 1992) ที่ได้พยายามประสานข้อขัดแย้งระหว่าง Disengagement และ Activity theory เข้าด้วยกัน ข้อเสนอหลักของทฤษฎี SEST นี้ก็คือ ผู้สูงอายุจะเลือกที่จะลดการมีปฏิสัมพันธ์แบบทั่วไปกับกลุ่มคนที่หลากหลายลงไป แต่ทว่าจะรักษาหรือเพิ่มความสัมพันธ์กับการมีปฏิสัมพันธ์ที่ให้ความพึงพอใจที่มากที่สุด

ทฤษฎีนี้วางอยู่บนแนวคิดด้านสังคมวิทยาของทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคม (Social Exchange theory) ที่ระบุว่า ในการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมนั้น มนุษย์เราจะใช้หลักเรื่อง “การแลกเปลี่ยน” มาคิดคำนวณซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่อง “การลงทุน/การได้รางวัล” (cost/reward) โดยมนุษย์เราจะพยายามลงทุนให้น้อย แต่ได้รางวัลสูงเป็นหลัก ดังนั้น ในกรณีของผู้สูงอายุ การคบหากับคนแปลกหน้านั้น ต้องใช้การลงทุนสูง (ต้องหาข้อมูล ต้องปรับตัว ต้องเดินทางไปด้วย ต้องเหน็ดเหนื่อย ฯลฯ) แต่ทว่าได้รางวัลน้อยกลับคืนมาอย่างมาก หากเป็นกรณีเช่นนี้ ผู้สูงอายุก็น่าจะเลือกที่จะไม่คบกับคนแปลกหน้า หากแต่จะดำเนินความสัมพันธ์กับเพื่อนเก่าและครอบครัว อย่างไรก็ตาม ไม่ได้หมายความว่าคำตอบจะต้องเป็น “คนแปลกหน้า” “เพื่อนเก่า” หรือ “ครอบครัว” เสมอไป แต่ทฤษฎีนี้เสนอว่า ขึ้นอยู่กับผลลัพธ์ของการคิดคำนวณการลงทุนและรางวัลที่ได้มากกว่า โดยที่คำตอบอาจจะเป็นคนแปลกหน้ามากกว่าครอบครัวก็เป็นได้

และหากทฤษฎี SEST ถูกต้องแล้ว รูปแบบการสื่อสารก็จะสอดคล้องกับรูปแบบความสัมพันธ์ที่ผู้สูงอายุได้เลือกสรรแล้ว เช่น ผู้สูงอายุอาจจะเลือกที่มีปฏิสัมพันธ์อย่างบ่อยครั้งและใกล้ชิดกับเพื่อนร่วมรุ่นและครอบครัว และหลีกเลี่ยงที่จะคบหาสมาคมกับคนแปลกหน้าหรือผู้ที่ไม่สนิทสนม รูปแบบกิจกรรมและรูปแบบการสื่อสารที่จะใช้ระหว่างคนสองกลุ่มนั้นก็อาจจะแตกต่างกันทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ เช่นเมื่อพูดคุยกับคนใกล้ชิด เนื้อหา ก็อาจจะเป็นเรื่องของคนอื่นๆ (เช่นลูกหลาน) หรือของชุมชน แต่หากพูดกับคนที่ไม่ค่อยสนิทสนม (เช่น พยาบาล) เนื้อหา ก็จะเป็นเรื่องสุขภาพของตัวเอง เป็นต้น

(5.2.5) Selective Optimization with Compensation Model ทฤษฎีนี้เป็นการต่อยอดจากแนวทาง Life-span Development ของ E. Erikson ที่ได้กล่าวมาแล้วว่า วัยของผู้สูงอายุนั้นก็เหมือนกับวัยอื่นๆ คือสามารถที่จะเรียนรู้และพัฒนาตัวเองได้เช่นเดียวกับวัยอื่นๆ P.B. Baltes & M.M. Baltes (1990) ได้นำมาพัฒนาต่อว่า เนื่องจากคนในทุกช่วงอายุ

รวมทั้งคนแก่จะมีบางอย่างเป็นข้อเด่น บางอย่างที่เป็นข้อด้อยหรือข้อจำกัด
 ดังนั้น ในคนทุกวัยรวมทั้งผู้สูงอายุจะต้องใช้แนวคิดสำคัญในการปรับตัว
 3 แนวคิดคือ “ต้องมีการเลือกบางอย่าง” (Selective) “ต้องทำให้ดีที่สุด”
 (optimization) และ “เพื่อชดเชยข้อด้อยบางอย่าง” (compensation)

ในกรณีของผู้สูงอายุ Baltes & Baltes อธิบายว่า

(i) เราต้องแยกความแตกต่างระหว่างคนแก่ปกติ/ทั่วไปกับ
 คนป่วย อย่าไปเหมารวมว่าคนแก่ก็เท่ากับคนป่วย (ในกรณีของไทย
 งานวิจัยของมัลลิกา มัติโก, 2541 ซึ่งสำรวจภาวะสุขภาพอนามัยของ
 คนแก่ไทยจำนวน 838 คน ในเขตพื้นที่ภาคเหนือ ช่วงปี 2541
 ก็พบว่า ผู้สูงอายุที่เป็นกลุ่มตัวอย่างเกือบทั้งหมดมีความสามารถในการ
 ดำเนินกิจวัตรประจำวันได้อย่างดี ไม่ว่าจะเป็นการลุกจากที่นอน การ
 อาบน้ำ ใส่เสื้อผ้า กินอาหาร ฯลฯ มีกิจกรรมด้านการออกกำลังกาย
 ด้านปฏิสัมพันธ์ทางสังคม และกิจกรรมที่พัฒนาจิตใจและเขาวยนปัญญา
 อย่างสม่ำเสมอ)

(ii) กลุ่มคนที่เราเรียกว่า “ผู้สูงอายุ” นั้นมีความหลากหลาย
 อย่างยิ่ง (variability) เริ่มตั้งแต่อายุที่แตกต่างกัน เพศ ระดับการศึกษา
 ฐานะทางเศรษฐกิจ/สังคม ประสบการณ์ในชีวิตที่ผ่านมา ฯลฯ เราจึง
 ไม่อาจมองข้ามความแตกต่างเหล่านี้โดยไปพิจารณารวมๆว่าเป็น “ผู้สูงอายุ”
 เหมือนกันหมด (ดูรายละเอียดของความหลากหลายของผู้สูงอายุในตอน
 ต่อไป)

(iii) ผู้สูงอายุยังมีศักยภาพที่ถูกเก็บเอาไว้และยังไม่ได้ถูกนำ
 มาใช้ เช่น ความสามารถบางอย่างที่ไม่สามารถแสดงออกในช่วงวัยหนุ่ม
 สาว เนื่องจากถูกชีวิตการงานบดบัง หรือเมื่อปลอดจากชีวิตการงานในวัย
 ชรา ก็ถูกอุดมการณ์ “ผู้สูงอายุ” ครอบงำให้ไม่กล้าแสดงออกได้

ดังนั้น Baltes & Baltes จึงเสนอว่า หากมีกระบวนการกระตุ้น
 ศักยภาพดังกล่าวของผู้สูงอายุ ก็จะเป็นช่องทางให้คนแก่ได้แสดงศักยภาพ
 ของตนเองออกมา Baltes & Baltes จึงเสนอว่า เราต้องปรับเปลี่ยนทัศนะ

เกี่ยวกับ “ความสูงอายุ” เสียใหม่ว่า “ช่วงสูงอายุมิใช่วัยแห่งความสูญเสีย” (Age of Loss) แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่เป็น “ช่วงเวลาแห่งการได้มา และการสูญเสีย” (Age of Gain & Loss) ซึ่งผู้สูงอายุควรจะต้องมีทักษะในการสร้างสมดุลระหว่างการได้มาและการสูญเสียนี้

วิธีการสร้างความสมดุลดังกล่าวก็มาจากแนวคิดสามเสาของการปรับตัวที่กล่าวมาข้างต้น กล่าวคือ ช่วงวัยของผู้สูงอายุอาจจะทำอะไรไม่ได้ดีไปหมดทุกอย่าง ดังนั้นจึงต้อง “เลือกทำบางอย่างที่เป็นข้อเด่นและทำได้ดี” (selective) ต่อมาเมื่อเลือกแล้ว ก็ต้องทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุด/เต็มศักยภาพอย่างที่สุดให้ได้ประโยชน์สูงสุด (optimization) และหากมีบางอย่างที่ขาดตกบกพร่องไปก็ต้องหา “สิ่งมาชดเชย” (compensation) เช่น ถ้าระบบความทรงจำเริ่มเสื่อม ก็ต้องหาเครื่องช่วยจำหรือฝึกฝนทักษะความจำให้ดีขึ้น เป็นต้น

J. Harwood (2007) ยกตัวอย่างประกอบที่ชัดเจนในกรณีของ A. Rubenstein นักเปียโนมือเอกของโลกที่เล่นเปียโนมาตลอดชีวิต แม้จนกระทั่งเมื่ออายุ 80 ปีแล้วก็ยังคงเล่นอยู่ แต่ทว่า Rubenstein ก็ “เลือกเล่นบทเพลงบางชิ้นเท่านั้นมาเล่น” (Selective) และฝึกซ้อมเล่นบทเพลงที่เลือกมานั้นให้สมบูรณ์ที่สุด (optimization) และ “ชดเชย” ทักษะบางอย่างที่ลดถอยไป เช่น ในอายุ 80 ปีนั้น เขาไม่สามารถจะเล่นเพลงเร็วที่ต้องเคลื่อนนิ้วมืออย่างรวดเร็ว เพลงที่เขาเลือกจึงเป็นเพลงช้าที่มีความมีประสิทธิภาพอันลุ่มลึกในชีวิตจะทำให้เขาเล่นได้อย่างลึกซึ้งที่สุด

สำหรับการสื่อสารที่จะนำเอามาใช้ในทฤษฎีนี้ เช่นเดียวกับกลุ่ม/องค์กร/สถาบันต่างๆที่จะเข้ามาทำงานของผู้สูงอายุ การสื่อสารและกลุ่มเหล่านั้นต้องปรับมุมมองใหม่เกี่ยวกับผู้สูงอายุ เช่น บรรดาสถานพยาบาลต่างๆ มักจะสนใจ “พฤติกรรมที่ช่วยตัวเองไม่ได้” ของผู้สูงอายุ แทนที่จะพุ่งดู “พฤติกรรมที่ช่วยตัวเองได้” กล่าวคือ ในมุมมองใหม่ นั้น การสื่อสารควรจะสนใจ “ศักยภาพด้านการสื่อสารที่ผู้สูงอายุมีอยู่” และนำมาพัฒนาให้เต็มศักยภาพแล้วจึงค่อยหาสิ่งชดเชยข้อจำกัด โดยต้อง

อย่าให้ทัศนะของเราไปบดบังศักยภาพด้านการสื่อสารของผู้สูงอายุไปเสีย

(5.2.6) **Socio-environmental theory (SET)** ผู้นำเสนอทฤษฎีนี้คือ Hendricks & Hendricks (1986) ข้อเด่นที่แตกต่างจากทั้ง 5 ทฤษฎีที่กล่าวมาแล้วก็คือ ทฤษฎี SET นี้ได้ขยายภาพกว้างของผู้สูงอายุให้ครอบคลุมถึงมิติทางสังคม-สิ่งแวดล้อมของผู้สูงอายุให้มากขึ้นกว่าทุกทฤษฎีที่กล่าวมา โดยเชื่อว่าบริบทแวดล้อมที่กำหนดที่ด้านต่างๆ ซึ่งแวดล้อมชีวิตประจำวันของผู้สูงอายุนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความทุกข์/ความสุขของผู้สูงอายุ และคำว่า “สิ่งแวดล้อม-สังคม” นั้นก็มีความหมายครอบคลุมในหลายแง่หลายมุม

- เริ่มต้นแต่โครงสร้างกายภาพที่แวดล้อมผู้สูงอายุ ไม่ว่าจะเป็นบ้านเรือนที่อยู่อาศัย อุปกรณ์เครื่องใช้ เส้นทางคมนาคม ฯลฯ

- ต่อมาก็คือ สิ่งแวดล้อมที่เป็นการรวมกลุ่มกันของชุมชน/ชมรมผู้อาวุโสที่เป็นส่วนสำคัญของ “โลกทางสังคม” (social world) ของผู้สูงอายุ

- อีกโครงสร้างหนึ่งที่สำคัญก็คือ โครงสร้างทางจิตวิทยา อันได้แก่ ทัศนคติและค่านิยมต่างๆ เกี่ยวกับความสูงอายุที่จะมีผลโดยตรงต่อเรื่องการสื่อสารของผู้สูงอายุ

ฉะนั้น การพิจารณาเรื่องผู้สูงอายุจึงต้องเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่าง “ตัวผู้สูงอายุ” กับ “สิ่งแวดล้อมรอบๆตัวผู้สูงอายุ” ด้วย ตัวอย่างเช่น โครงสร้างด้านทัศนคติและค่านิยมของสังคมที่มีต่อผู้สูงอายุจะเป็นปัจจัยสำคัญอย่างมากต่อผู้สูงอายุ Holmes & Holmes (1995, อ้างใน Nussbaum, 2000) พบว่า สำหรับสังคมที่มีค่านิยมเคารพบรรพบุรุษ ถือว่าบรรพบุรุษ/พ่อแม่-ผู้สูงอายุเป็นผู้มีพระคุณต่อลูกหลาน-ผู้เยาว์วัย และความแก่ชราเป็นเรื่องปกติของวิถีสงสาร ในสังคมเช่นนี้ สภาพจิตใจของผู้สูงอายุก็จะเป็นแบบหนึ่ง แต่สำหรับในสังคมที่มี “วัฒนธรรมการกลัวความตาย” และมองว่า “คนแก่ก็คือคนใกล้ตายหรือคนที่ตายไปแล้ว” ในสังคมเช่นนี้ การปฏิบัติต่อผู้สูงอายุก็จะเป็นอีกแบบหนึ่ง

ทฤษฎี Socio-environment theory นี้ได้พยายามที่จะประมวลเอา 3 ทฤษฎีที่กล่าวมาก่อนคือ Disengagement Activity และ Continuity Theory มารวมเข้าด้วยกัน โดยขยายภาพของทฤษฎีให้กว้างขวางขึ้นด้วยการชี้ให้เห็นว่า การประสบความสำเร็จในชีวิตของผู้สูงอายุนั้นมาจากการทำงานร่วมกันของทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในของผู้สูงอายุ เราจึงต้องเริ่มจากการทำความเข้าใจสภาวะแวดล้อมของผู้สูงอายุเป็นลำดับแรก แล้วพิจารณาในขั้นต่อมาว่า สภาพดังกล่าวก่อให้เกิดผลกระทบต่อผู้สูงอายุอย่างไร และในท้ายที่สุด ก็พิจารณาว่าแล้วตัวผู้สูงอายุสามารถที่จะปรับตัวต่อสภาพแวดล้อมดังกล่าวได้อย่างไร

6. ปริบททางสังคมและประเภทของผู้สูงอายุ

ถึงแม้ว่า “ความชราภาพ” และ “ผู้สูงอายุ” จะมีลักษณะบางประการที่เป็นสากล (universal) เช่น การเปลี่ยนแปลงของร่างกาย แต่ทว่าในอีกด้านหนึ่ง ความชราภาพและผู้สูงอายุในแต่ละสังคมในแต่ละช่วงเวลา ก็มีลักษณะเฉพาะตัว (particular) ดังนั้นในการศึกษาเรื่องผู้สูงอายุจึงมีตัวแปรที่ผู้ศึกษาจำเป็นต้องคำนึงถึงอย่างน้อย 2 ตัวแปร ตัวแปรแรกคือปริบททางสังคมที่ผู้สูงอายุอาศัยอยู่ และตัวแปรที่สองคือความแตกต่างหลากหลายของประเภทในกลุ่มผู้สูงอายุ ในที่นี้เราจะพิจารณาตัวแปรทั้งสองเพื่อทำความเข้าใจพอสังเขป

(6.1) ปริบททางสังคมกับผู้สูงอายุ

(ก) ปริบททางสังคมกับผู้สูงอายุ ผลงานวิจัยของนักมานุษยวิทยาจำนวนไม่น้อยที่ศึกษาสังคมที่แตกต่างกันให้ข้อสรุปที่ยืนยันได้ว่าการกำหนด “ความชรา” (อายุเท่าไรจึงจะถือว่าแก่) การกำหนดสถานภาพและบทบาทของคนชราในแต่ละสังคมนั้นมีความแตกต่างกันอย่างมาก (อ้างใน สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์, 2545) ตัวอย่างเช่น การนิยามคนชราในเผ่าเอสกิโมซึ่งเป็นเผ่าที่ล่าสัตว์นั้นต่างออกไปจากสังคมตะวันตก

กล่าวคือไม่มีกฎเกณฑ์ว่าใครคือคนชรา ชาวเอสกีโมที่อายุมากขึ้นยังคงทำงานหนักและทำหน้าที่ทางสังคมได้อย่างต่อเนื่อง แม้ว่าร่างกายจะไม่เปล่งปลั่งเหมือนในวัยหนุ่มก็ตาม สำหรับสถานภาพของผู้อาวุโสที่นี่จะเป็นที่เคารพยกย่อง เนื่องจากมีบทบาทเป็นที่รวมเรื่องราวของประวัติของตระกูล เป็นผู้ให้คำปรึกษา สอนบทเรียน ผูกทักษะการทำงานต่างๆ ให้กับลูกหลาน ชาวเอสกีโมจะถามผู้อาวุโสที่สุดก่อนเสมอเมื่อจะทำอะไร

ส่วนชาวเกาะซามัว (Samoa) ซึ่งอยู่ในมหาสมุทรแปซิฟิกตะวันตกเฉียงใต้และเป็นสังคมเกษตร การเป็นคนชราหมายถึงยามที่บุคคลไม่สามารถทำงานในไร่นาและในครุว์เรือได้อีกต่อไป เพราะร่างกายอ่อนแอลง และช่วงเวลานี้เป็นช่วงเวลาที่ดีที่สุดเพราะบุคคลนั้นจะได้เป็นอิสระไม่ต้องทำงานหนัก และใช้เวลาพักผ่อนอยู่ในบ้านหรือพูดคุยกับเพื่อนบ้านที่เป็นคนรุ่นเดียวกัน รวมทั้งทำงานบ้านเล็กๆน้อยๆ เช่น ทำเครื่องจักสาน ทำเสื้อผ้า เป็นต้น แม้ว่าบทบาทด้านการทำมาหากินจะลดน้อยลง หากแต่สถานภาพของผู้สูงอายุยังคงอยู่ในระดับสูง เนื่องจากผู้สูงอายุจะได้รับการยกย่องให้เป็นหัวหน้าครอบครัว ทำหน้าที่ตัดสินใจในเรื่องสำคัญๆต่างๆ และเป็นผู้นำประกอบพิธีกรรม ได้รับการนับถือจากลูกหลานในฐานะที่เป็นผู้สั่งสมประสบการณ์และเรื่องราวต่างๆ แม้ในยามใกล้ตาย คนแก่จะถือว่าเป็นเกียรติอย่างยิ่งที่จะตายอย่างกล้าหาญในสนามรบหรือในทะเล และพร้อมที่จะตายเนื่องจากมีความเชื่อในชีวิตหลังความตายที่มีความสุข

ในสังคมทั้งสองที่กล่าวมานี้ ความชราภาพทางกายมิได้ถูกจับจ้องว่าเป็นปัญหาของสังคมแต่อย่างใด และแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงบทบาทแต่ทว่าสถานภาพนั้นก็กลับยังได้รับการยกย่องนับถือ

(ข) บริบทของสังคมไทยกับผู้สูงอายุ

“สังคมเราเหมือนกอไผ่ กอไผ่จะแน่นต้องมีกอไผ่ คือ
ไม้ไผ่แก่ๆ ที่เขาตัดเอาลำไปใช้แล้วเหลือโคนอัดกันแน่น
ลำพังต้นไผ่ต้นเดียวแม้จะแข็งแรงแค่ไหนถ้าไม่มีกอไผ่

ประกอบกันอยู่ก็อยู่ไม่ได้ ขอใฝ่นั้นเปรียบได้กับคนแก่
ถึงแม้จะเอาไม้มาใช้ประโยชน์ไม่ได้แล้ว แต่ก็ช่วยยึดต้น
ใฝ่ให้ตั้งตรงอยู่ได้”

ชงศ์ วงษ์จันทร์, 2527 (อ้างในฉวีวรรณ แก้วพรหม, 2530)

ผู้เขียนมีข้อคิดเห็นต่อเรื่องบริบทของสังคมไทยกับผู้สูงอายุว่า
ในอดีตนั้น สังคมไทยจะมีการจัดโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมใน
2 แนวคือ แนวตั้ง (vertical) เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านาย-ลูกน้อง
ผู้ใหญ่-ผู้น้อย ผู้เฒ่าผู้แก่-หนุ่มสาว/เด็ก และแนวนอน (horizontal) เช่น
ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนฝูง คนในรุ่นวัยเดียวกัน ฯลฯ และในระหว่าง
2 แนวนี้ สังคมไทยในอดีตค่อนข้างจะเน้นความสัมพันธ์แนวตั้งมากกว่า
แนวนอน

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างคนเฒ่าคนแก่-หนุ่มสาว/เด็กนั้นจัด
เป็นหนึ่งในความสัมพันธ์แนวตั้ง แต่ถือว่าเป็นความสัมพันธ์แบบ “ซึ่งกัน
และกัน” (reciprocal) กล่าวคือ ทั้งฝ่ายผู้ใหญ่/คนแก่และหนุ่มสาว/ผู้น้อย/
เด็ก ล้วนมีข้อกำหนดที่ต้องแสดงต่อกันและกัน เช่น

- ผู้ใหญ่ไทย/คนแก่ไทย ถูกคาดหวังให้มีลักษณะที่ต้องแสดงต่อ
ผู้น้อย คือ ใจดีมีเมตตา โอบอ้อมช่วยเหลือผู้น้อย ซึ่งนำไปคาบรักษาสั่งสอน
เป็นต้น

- ผู้น้อยไทย/หนุ่มสาว-เด็ก ถูกคาดหวังให้มีลักษณะที่จะแสดง
ออกต่อผู้ใหญ่คือ เคารพเชื่อฟัง เกรงใจ กตัญญูตอบแทน เป็นต้น

รูปแบบโครงสร้างความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่-ผู้น้อยนี้จะกระจายอยู่
ในทุกบริบทของสังคม ไม่ว่าจะเป็นแวดวงการเมือง ธุรกิจ การศึกษา
ศาสนา ฯลฯ และแสดงออกในชีวิตประจำวันทุกๆวัน รวมทั้งในเรื่อง
การสื่อสาร เช่นในขณะที่สังคมไทยใช้การไหว้เพื่อทักทายกัน ก็จะมีกฎ
ของการไหว้ว่า ผู้น้อยจะต้องเป็นฝ่ายไหว้ผู้ใหญ่ก่อน เมื่อผู้ใหญ่อบรม
สั่งสอน ผู้น้อยก็จะไม่ได้เถียงขัดแย้ง เป็นต้น

สำหรับคุณลักษณะ (attributes) ของผู้ที่เป็น “ผู้หลัก/ผู้ใหญ่” นั้น ในอดีตสังคมไทยได้กำหนดเอาไว้ว่า จะเป็นผู้ที่เหนือกว่าในเรื่อง **ชาติวุฒิ** (หมายถึงวงศ์ตระกูล รวมไปถึงความมั่งคั่ง/ร่ำรวย) **คุณวุฒิ** (ความรู้และประสบการณ์) และ **วัยวุฒิ** กล่าวคือเป็นผู้ที่มีอายุแก่กว่าก็จะได้รับการยกย่องจากสังคมไทยในอดีต

และเนื่องจากได้รับการยกย่องให้มีสถานภาพสูงในสังคม ทำให้บทบาทของผู้อาวุโสในสังคมไทยในอดีตจะมีอยู่อย่างหลากหลาย เช่น

- **เป็นผู้นำของทุกระดับ** ตั้งแต่ครอบครัว ชุมชน สังคม สังคมไทยมีภาชิตที่เก็ยข้องกับบทบาทการเป็นผู้นำของผู้อาวุโส เช่น “เดินตามหลังผู้ใหญ่ หมาไม่กัด” หรือ “หัวหงอกเดินนำ หัวดำเดินตาม”

- **เป็นผู้จัดการทรัพย์สินมรดก** ในละครโทรทัศน์ไทย ยังแสดงให้เห็นบทบาทดังกล่าวอย่างชัดเจน ผู้สูงอายุจะมีบทบาทเป็นผู้จัดการทรัพย์สิน โดยเฉพาะที่ดินในสังคมเกษตรกรรมไทย

- **เป็นผู้ไกล่เกลี่ยกรณีพิพาท** สังคมไทยจะคุ้นเคยกับการที่ผู้ใหญ่เข้ามาเป็นคนกลางแล้วไกล่เกลี่ยกรณีขัดแย้งต่างๆ

- **เป็นผู้กำหนด/เตรียมอนาคตหรือชีวิตลูกหลาน** ไม่ว่าจะเป็ชีวิตด้านการศึกษา ชีวิตครอบครัว หรืออาชีพการงาน ในธรรมเนียมไทยเมื่อจะหมั้นหมายแต่งงาน จะต้องมิผู้เฒ่าผู้แก่มาเป็นเ้าแก่ ซึ่งปัจจุบันนี้ยังคงพบเห็นอยู่ได้เสมอในฉากละครโทรทัศน์หรือสปอตโฆษณา

- **เป็นผู้สืบทอดวัฒนธรรม** เนื่องจากในธรรมเนียมประเพณีต่างๆของสังคมไทยจะมีผู้สูงอายุเป็นผู้ปฏิบัติและเป็นผู้นำกระทำอยู่เสมอ เช่น พิธีกรรมทางศาสนาทั้งหมด พิธีกรรมในชีวิตประจำวัน (การแต่งงาน บวชนาค งานศพ ฯลฯ) ด้วยเหตุนี้ บทบาทการสืบทอดและถ่ายทอดทางวัฒนธรรมจึงเป็นหน้าที่หลักของผู้สูงอายุ แม้กระทั่งในปัจจุบัน

- **เป็นผู้เสริมขวัญและกำลังใจ** (Moral support) เนื่องจากผู้สูงอายุนั้นได้ผ่านประสบการณ์ชีวิตมาอย่างยาวนานกว่าเด็ก/คนหนุ่มสาว

ดังนั้น จึงมีบทเรียนในการดำเนินชีวิต ดังคำกล่าวที่ว่า “ผู้ใหญ่เป็นผู้ที่อาบน้ำร้อนมาก่อน” ดังนั้น จึงสามารถเป็นผู้ให้คำแนะนำ ให้คำปรึกษา และเสริมขวัญ/กำลังใจแก่คนรุ่นหลัง สังคมไทยจึงมีคำเปรียบเทียบกับผู้ใหญ่/พ่อแม่ว่าเป็นประดู่ “ร่มโพธิ์ร่มไทร” โดยที่ผู้น้อย/ลูกหลานจะเป็นเสมือนลูกนกกลูกกาที่ได้อาศัยร่มไม้ที่ป้องกันแดดและฝนให้ปลอดภัยและร่มเย็น

เมื่อสังคมไทยมีการกำหนดทั้งรูปแบบและความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับเด็ก/หนุ่มสาว รวมทั้งได้กำหนดบทบาทของผู้สูงอายุเอาไว้ดังที่กล่าวมาแล้ว สังคมไทยก็ได้สร้าง “กลไก” (mechanism) ต่างๆ เพื่อกำกับรูปแบบดังกล่าว กลไกนี้มีทั้งที่เป็น “รางวัล” (rewards) และ “การลงโทษ” (punishment) ในส่วนของรางวัล หากผู้อาวุโสปฏิบัติตามบทบาทที่คาดหวังไว้ ก็จะได้รับยกย่องว่าเป็น “ผู้หลักผู้ใหญ่” ได้รับเกียรติให้เป็นผู้นำในกิจกรรมต่างๆ มีพิธีกรรมที่แสดงความกตัญญูรู้คุณ เช่น การรดน้ำดำหัวในช่วงสงกรานต์ปีใหม่แบบไทย ในทางตรงกันข้าม หากทำตัวไม่เหมาะสมกับบทบาท ก็จะถูกตำหนิ/ประณามในแบบต่างๆ เช่น

- ถูกถอนหงอก เนื่องจากผมขาวเป็นสัญลักษณ์ของความชรา
 - ถูกประณามว่าเป็น “เฒ่าหัวงู” ในกรณีที่ทำอะไรไม่เหมาะสมในเรื่องเพศ (พาดหัวหนังสือพิมพ์ไทยยังคงใช้คำประณามนี้อยู่ตลอดเวลา)
 - ถูกติเตียนว่า “แก่เพราะกินข้าว เฒ่าเพราะอยู่นาน” กล่าวคือ แม้จะสูงอายุแต่ก็ไม่ได้ทำตัวให้เป็นประโยชน์สมกับที่มีประสบการณ์ชีวิต
 - แก่แล้วไม่เจียมสังขาร ทำตัวไม่สมกับบทบาท
- เป็นต้น

สำหรับข้อมูลเกี่ยวกับบริบททางสังคมที่มีผลต่อบทบาทและสถานภาพของผู้สูงอายุที่ได้กล่าวมานั้น เป็นข้อเท็จจริงที่อยู่ในช่วงอดีต

ของสังคมไทย อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาที่โลกได้ก้าวสู่ยุคสมัยใหม่ (Modern World) สังคมไทยก็ได้รับอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบต่อบทบาทและสถานภาพของผู้สูงอายุ การเปลี่ยนแปลงหลักที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ การลดทอนความสำคัญของโครงสร้างความสัมพันธ์แนวตั้งแบบผู้ใหญ่-ผู้น้อยลง และเพิ่มความสำคัญของความสัมพันธ์แนวนอนที่เราอาจรู้จักกันในนามของ “ความเสมอภาค/เท่าเทียม” โดยไม่คำนึงถึงปัจจัยที่เคยกำหนดฐานะ/ตำแหน่งแห่งที่ของคนในสังคม เช่น ชชาติวุฒิ (ชาติตระกูล) และวัยวุฒิ (ความอาวุโส) ด้วย

ปัจจัยหลักๆของการเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อบทบาทและสถานภาพของผู้สูงอายุในสังคมไทย มีทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในคือ

ปัจจัยภายนอก ได้แก่ ปรัชญา/แนวคิด ระบบเศรษฐกิจ-การเมือง-วัฒนธรรมที่แพร่เข้ามาจากโลกตะวันตก เช่น ปรัชญาความเสมอภาคแบบเสรีนิยม-ปัจเจกบุคคล (Liberal individualism) ที่ได้กล่าวไปแล้ว ปรัชญาเรื่อง “การพัฒนา/ความทันสมัย” ที่เปลี่ยนแปลงวิถีคิดที่เคยให้ความสำคัญกับ “ธรรมเนียม/ประเพณี” (tradition) ซึ่งถูกรับรู้ว่าเป็นอุปสรรคของการพัฒนาความเจริญ/ความก้าวหน้า และที่สำคัญที่สุดก็คือ การรับระบบทุนนิยมเข้ามาในสังคมไทย เนื่องจากระบบทุนนิยมได้ลดทอนมิติของมนุษย์ที่มีอยู่หลายๆด้าน ให้เหลือเพียงมิติของการทำงาน และคุณค่าของมนุษย์ก็จะถูกกำหนดจากความสามารถที่จะผลิตงานให้แก่ระบบทุนนิยม (productivity) ฉะนั้นเมื่อใดที่หมด “แรงงาน” ที่จะทำงานให้แก่ “ระบบ” ก็จะหมดประโยชน์สำหรับระบบทุนนิยม (ดังภาพสะท้อนที่แสดงออกในละครเรื่อง “The Death of Salesman”) ด้วยเหตุนี้ คุณค่าและสถานภาพของผู้สูงอายุไทยที่มีได้เคยถูกผูกติดอยู่กับความสามารถในการผลิต เมื่อถูกเปลี่ยนมาใช้เกณฑ์ของระบบทุนนิยม ก็ทำให้คุณค่าของผู้อาวุโสค่อยๆลดต่ำลง

ปัจจัยภายใน นอกเหนือจากปัจจัยภายนอกที่กล่าวมาแล้ว ภายในโครงสร้างสังคมไทยเองก็เกิดการเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อสถานภาพและบทบาทของผู้สูงอายุ เช่น

(i) **การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างครอบครัว** ในสังคมเกษตรชนบทจะมีลักษณะครอบครัวขยายที่คนจากหลายรุ่นวัยจะมาอยู่ร่วมกันเนื่องจากความต้องการแรงงานในครอบครัว และในครอบครัวขยายนี้ ผู้อาวุโสจะเป็นศูนย์กลางรวมญาติมิตรและมีสถานภาพสูงดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

แต่เมื่อสังคมไทยเริ่มลดความเป็นสังคมเกษตรลง (เช่น พื้นที่เพาะปลูกน้อยลง ผู้คนประกอบอาชีพเกษตรลดลง) และเพิ่มขยายความเป็นสังคมอุตสาหกรรมที่เป็นเมืองและต้องการครอบครัวที่มีขนาดเล็ก เคลื่อนย้ายได้ง่ายตามความเคลื่อนไหวของอุตสาหกรรมซึ่งโยกย้ายศูนย์กลางอยู่ตลอดเวลา จึงทำให้โครงสร้างครอบครัวเปลี่ยนเป็นครอบครัวเดี่ยวที่มีแต่พ่อแม่ลูก (2 generations เท่านั้น) บวกผสมกับปรัชญาแบบปัจเจกชนนิยมทำให้ครอบครัวสมัยใหม่ไม่ยากให้พ่อแม่ที่แก่ชรามาอาศัยอยู่ด้วย สถานสงเคราะห์คนชราหรือ Nursing home สำหรับผู้สูงอายุจึงเกิดขึ้นในสังคมเช่นนี้

(ii) **การเกิดขึ้นของสถาบันใหม่ๆในสังคม** ในสังคมไทยยุคใหม่บริการหลายอย่างที่เคยกระทำอยู่ในครอบครัว จะถูกนำมาจัดทำข้างนอกเป็นบริการของภาครัฐหรือธุรกิจเอกชน เช่น การรักษาพยาบาล การทำอาหาร การดูแลเด็ก การทำความสะอาด/บ้านชอง แม้แต่การให้คำแนะนำปรึกษาหารือ ฯลฯ และจะลดความช่วยเหลือกันในระดับครอบครัวให้น้อยลง ตัวอย่างเช่น เมื่อพ่อแม่เอาจูกไปเข้าโรงเรียนอนุบาล ปู่ย่าตายายก็หมดโอกาสที่จะได้เลี้ยงหลาน ผลที่เกิดขึ้นก็คือ บทบาทอันหลากหลายของคนแก่ในอดีตที่ได้กล่าวมาแล้วจะลดน้อยหรือหมดไป เมื่อหมดบทบาทหน้าที่ก็ส่งผลถึงสถานภาพและการรับรู้คุณค่าของตนเอง คนแก่ไทยในปัจจุบันจึงเกิดความรู้สึกว่าตัวเองไร้ประโยชน์และไม่มีคุณค่าเช่นในอดีต

(iii) การเคลื่อนย้ายฐานความรู้ (Stock of knowledge) ของสังคม เนื่องจากในอดีตฐานอำนาจประการหนึ่งของผู้อาวุโสคือการเป็นแหล่งความรู้ซึ่งติดอยู่ที่ตัวบุคคล (tacit knowledge) เช่น ความรู้ในการเลี้ยงดูบุตรหลาน ความรู้ในการทำมาหากิน ฯลฯ แต่ปัจจุบันนี้ฐานความรู้สมัยใหม่ได้กระจายตัวไปสู่สถาบันอื่นๆ เช่น โรงเรียน องค์กรทำงาน รวมทั้งสื่อมวลชน คุณแม่รุ่นใหม่จึงพึ่งพาการเลี้ยงดูลูกจากตำราเลี้ยงเด็กมากกว่าจะปรึกษาจากยาย เมื่อหมดฐานอำนาจความรู้ ความสำคัญของผู้อาวุโสก็ลดลง

(iv) การใช้ “เกณฑ์” ใหม่ในการจัดวางตำแหน่งแห่งที่ของผู้คนในสังคม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า แต่เดิมนั้นมีเกณฑ์ 3 เกณฑ์คือ ชาติวุฒิ คุณวุฒิ และวัยวุฒิ ที่จะทำใ้บุคคลได้รับการยกย่อง แต่ปัจจุบันนี้ได้เกิดเกณฑ์ใหม่ๆเข้ามาแทนที่เกณฑ์ทั้ง 3 เช่น “ความร่ำรวย” เข้าแทนที่ “ชาติวุฒิ” หรือ “ความมีชื่อเสียง” เข้าแทนที่ “วัยวุฒิ” ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการเลือก presenter รณรงค์เรื่องต่างๆ ก็ไม่จำเป็นต้องใช้ “ผู้อาวุโส” อีกแล้ว แต่สามารถจะใช้ “ดาราวัยรุ่น” ที่กำลังมีชื่อเสียงแทน ดังนั้นในปัจจุบันนี้สื่อมวลชนจึงมีบทบาทสำคัญมากเนื่องจากสื่อมวลชนมีอำนาจที่จะสร้างสถานภาพของผู้คนให้โด่งดังมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักได้ (ตามแนวคิด Status Conferral)

(v) การลดลงของปฏิบัติการทางสังคมแบบประเพณี (Traditional Social practice) และการเกิดขึ้นของปฏิบัติการทางสังคมแบบใหม่ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า แนวคิดที่มีต่อผู้สูงอายุ รวมทั้งบทบาท/สถานภาพของผู้สูงอายุนั้นสามารถดำรงรักษาอยู่ในสังคมไทยได้ก็เพราะมีกลไกต่างๆทำงานอยู่ เช่น การรดน้ำดำหัวผู้สูงอายุในวันสงกรานต์จะเริ่มเลื่อนหายไป การเรียกขานวัยคนในประเพณีงานบวช ฯลฯ แต่กลับเกิดปฏิบัติการทางสังคมแบบใหม่ๆ เช่น การแข่งขันกีฬา การเล่นดนตรี ฯลฯ ซึ่งให้ความสำคัญกับคนหนุ่มสาว โดยเฉพาะปฏิบัติการทางสังคมที่ผ่านสื่อมวลชน เช่น รายการโทรทัศน์ ภาพยนตร์ ฯลฯ ซึ่งมักจะประกอบสร้างภาพของผู้สูงอายุไปในทางลบหรือมิได้ให้ความสำคัญ

จากปัจจัยภายนอกและภายในที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้สถานภาพและบทบาทของผู้สูงอายุในสังคมไทยเปลี่ยนไปจากอดีต กล่าวคือ ในแง่โครงสร้างอำนาจ ผู้สูงอายุจะมีอำนาจที่ลดลง ในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับคนหนุ่มสาว/เด็ก จะเริ่มเกิดช่องว่างระหว่างรุ่นวัย (generation gap) และในแง่การรับรู้ที่มีต่อกัน ก็จะมีพบว่าเด็กสมัยใหม่จะเชื่อฟังและให้ความเคารพคนแก่น้อยลง เห็นว่าคนแก่หัวโบราณไม่น่าเชื่อถือ ส่วนคนแก่ก็จะรู้สึกว่าตัวเองหมดความหมายและเป็นภาระ/ส่วนเกินของลูกหลาน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในด้านหนึ่ง เราไม่อาจจะปฏิเสธได้ถึงการเปลี่ยนแปลงสถานภาพและบทบาทของผู้สูงอายุที่เกิดขึ้นในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน แต่ในอีกด้านหนึ่ง เนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่า โครงสร้างสังคมไทยแบบดั้งเดิมนั้นดำรงอยู่มาเป็นเวลายาวนาน แต่ว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นเพียงจะกินเวลาเพียง 1-200 ปี ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงนี้จึงยังไม่สามารถลบล้างร่องรอยของโครงสร้างสังคมแบบเดิมได้ทั้งหมด และยังคงหลงเหลือตกค้างอยู่บ้าง

ตัวอย่างของประจักษ์พยานที่แสดงให้เห็นเค้าโครงของวิวิธคติต่อผู้สูงอายุในสังคมไทยก็เช่น เมื่อมีการจัดตั้งสถานสงเคราะห์คนชราบ้านบางแคที่เกิดขึ้นในปีพ.ศ.2496 ในยุคสมัยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ซึ่งถือเป็นสถาบันใหม่ของการดูแลสงเคราะห์คนชรา ซึ่งแต่เดิมเคยต้องอยู่ในหน่วยของครอบครัวและเป็นความรับผิดชอบของลูกหลาน แต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมไทยที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้งานดูแลคนชราต้องเคลื่อนย้ายมาเป็นความรับผิดชอบของรัฐ อย่างไรก็ตาม เมื่อวิเคราะห์เหตุผลและวัตถุประสงค์ของการจัดตั้งสถานสงเคราะห์แห่งนี้ ก็พอจะมองเห็นเค้าโครงวิวิธคติของสังคมไทยต่อผู้สูงอายุได้ โดยเฉพาะในวัตถุประสงค์ข้อ 3 ที่กล่าวถึงเรื่อง “การตอบแทน/ความกตัญญูต่อผู้สูงอายุ” ดังนี้

วัตถุประสงค์ (ของการจัดตั้งสถานสงเคราะห์คนชราบ้านบางแค)

1. เพื่อให้การสงเคราะห์ผู้สูงอายุที่ยากจน ประสบปัญหาความทุกข์ยากเดือดร้อนไม่มีที่อยู่อาศัย ขาดผู้อุปการะเลี้ยงดู หรืออยู่กับครอบครัวไม่มีความสุข

2. เพื่อเป็นการแบ่งเบาภาระของครอบครัวที่มีรายได้น้อย หรือยากจน ไม่สามารถเลี้ยงดูผู้สูงอายุให้อยู่กับครอบครัวได้

3. เพื่อเป็นการตอบแทนคุณความดีของผู้สูงอายุที่ได้ทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติเมื่อครั้งยังอยู่ในวัยหนุ่มสาว และเพื่อรักษาประเพณีวัฒนธรรมอันดีงามของไทยในการที่จะโอบอุ้มและช่วยเหลือผู้สูงอายุเพื่อแสดงความกตัญญูทวนทีต่อผู้สูงอายุของประเทศ

เช่นเดียวกันกับเมื่อปัญหาและความสำคัญของผู้สูงอายุได้กลายเป็นปัญหาระดับชาติที่รัฐจะต้องเข้ามาบริหารจัดการ การแสดงออกอย่างรูปธรรมที่สุดก็คือ การจัดทำแผนระยะยาวสำหรับผู้สูงอายุ (พ.ศ.2525-2544) (ซึ่งผู้เขียนเข้าใจว่า ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการจัดทำแผนระดับชาตินี้มีผู้สูงอายุเป็นตัวหลักสำคัญ) เมื่อวิเคราะห์แนวคิดพื้นฐานในการวางแผนและวิเคราะห์ทิศทางของแผนก็จะพบร่องรอยความคิดต่อเรื่องผู้สูงอายุที่เคยมีอยู่ในสังคมไทย รวมทั้งแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุที่ได้กล่าวไปแล้วดังนี้

แนวความคิดพื้นฐานในการวางแผนระยะยาวสำหรับผู้สูงอายุ (พ.ศ.2525-2544)

1. ผู้สูงอายุได้ทำประโยชน์แก่สังคมในฐานะ “ผู้ให้” มากกว่าครึ่งชีวิตแล้ว จึงควรได้รับผลตอบแทนในฐานะเป็น “ผู้รับ” จากสังคม โดยเฉพาะความชอบธรรมในสิทธิมนุษยชนที่พึงมีทั้งในด้านสุขภาพอนามัย การศึกษา ความมั่นคงทางรายได้ สังคมและวัฒนธรรม และสวัสดิการสังคม

2. ผู้สูงอายุยังมีความรู้ ความสามารถ พลังความคิด โดยเฉพาะประสบการณ์ที่ควรนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมได้อีกมาก และการสนับสนุนส่งเสริมให้ผู้สูงอายุยังคงบทบาทมีส่วนร่วมในสังคมนั้น นอกจาก

จะทำให้ผู้สูงอายุไม่รู้สึกรู้ว่าเหวโตนเดียวเห็นชีวิตมีคุณค่าแล้ว ยังจะช่วยให้ผู้สูงอายุสามารถปรับตัวให้เข้ากับเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆได้ด้วย

3. ผู้สูงอายุจะสามารถเตรียมตัวที่จะใช้ชีวิตในวัยชราอย่างมีคุณภาพได้เพียงไรนั้น ย่อมขึ้นกับผลของกระบวนการอันต่อเนื่องมาแต่วัยเด็ก ในการพัฒนาความพร้อมในด้านต่างๆเช่น สุขภาพอนามัยและจิตการศึกษา การประกอบอาชีพ รวมทั้งการมีส่วนร่วมในสังคมของแต่ละบุคคล

ทิศทางของแผนระยะยาวในเรื่องความต้องการขั้นพื้นฐานของผู้สูงอายุ

1. ผู้สูงอายุควรจะได้อยู่กับครอบครัวอย่างอบอุ่น ได้รับความเคารพนับถือและการดูแลเอาใจใส่จากลูกหลาน และควรลดความสำคัญในบทบาทของผู้หารายได้มาเลี้ยงครอบครัวลง

2. ผู้สูงอายุที่ไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ และไม่ได้รับการคุ้มครองดูแลจากครอบครัวไม่ว่าด้วยเหตุใดก็ตาม ควรจะได้รับการปกป้องดูแลจากสังคม

3. ผู้สูงอายุควรจะได้รับข่าวสารข้อมูล รวมทั้งคำแนะนำถึงวิธีการป้องกันและรักษาสุขภาพอนามัยของตนเอง และในกรณีที่เจ็บป่วยควรจะได้รับ การดูแลรักษาพยาบาล นอกจากนี้ ยังควรได้รับข่าวสารเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมและสิ่งแวดล้อมรอบๆตัว เพื่อให้ผู้สูงอายุสามารถปรับตนเองให้เข้ากับสภาพความเปลี่ยนแปลงนั้นๆได้

4. ผู้สูงอายุควรได้รับการสนับสนุนให้มีส่วนร่วมในกิจกรรมของครอบครัวและชุมชนตามความถนัดและความสามารถของแต่ละบุคคล โดยเฉพาะในบทบาทที่ปรึกษาซึ่งจะถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ต่างๆ ให้ บทบาทเช่นนี้ย่อมเป็นผลให้ผู้สูงอายุมีความภูมิใจในตนเอง และเห็นคุณค่าในการที่จะดำรงชีวิตอยู่อย่างมีคุณค่าต่อไป

(6.2) การจัดแบ่งประเภทของผู้สูงอายุ

เช่นเดียวกับแนวคิดเรื่องปริบททางสังคมกับผู้สูงอายุ ในเรื่องการจัดแบ่งประเภทของผู้สูงอายุนั้นก็มีแนวคิดเบื้องหลังที่ว่า แม้ว่าในกลุ่มผู้สูงอายุจะมีลักษณะบางอย่างที่เป็นสากลร่วมกัน เช่น อายุที่มากขึ้น ความเสื่อมถอยของร่างกาย ฯลฯ แต่ทว่าในท่ามกลางจุดร่วมดังกล่าว ก็ยังมีความแตกต่างหลากหลายที่ดำรงอยู่ในกลุ่มผู้สูงอายุ เริ่มตั้งแต่การกำหนดว่าอายุเท่าไรจึงจะถือว่าเป็น “คนแก่” ก็แตกต่างกันไปในแต่ละสังคม (และบางสังคมก็ไม่มีกำหนดเลย) นอกจากนี้ก็ยังมีตัวแปรที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับความหลากหลายของผู้สูงอายุที่อาจจะเนื่องมาจากภูมิหลังด้านประชากร เช่น เพศ ฐานะทางเศรษฐกิจ ระดับการศึกษา ตำแหน่งในสังคม การสนับสนุนของครอบครัว ฯลฯ ดังนั้น ในการศึกษา “ผู้สูงอายุ” จึงต้องไม่สรุปเหมารวมว่า “คนแก่ก็เหมือนกันหมด” (homogeneous) หากทว่า จะต้องคำนึงถึง “ความแตกต่างหลากหลาย” (heterogeneous) ในกลุ่มผู้สูงอายุ

ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้จัดแบ่งเพื่อจำแนกแยกแยะความแตกต่างระหว่างกลุ่มผู้สูงอายุโดยใช้เกณฑ์แบบต่างๆ ในที่นี้จะยกตัวอย่างเกณฑ์ที่ใช้จัดแบ่ง 3 เกณฑ์คือ ลักษณะจิต-สังคม-ชีววิทยา บุคลิกภาพและการปรับตัว เกณฑ์ความทันสมัย (ในแง่การบริโภค)

(6.2.1) การจัดแบ่งกลุ่มผู้สูงอายุโดยลักษณะจิต-สังคม-ชีววิทยาเป็นเกณฑ์

ศรีเรือน แก้วกังวาล (อ้างใน นิรมล อินทฤทธิ, 2547) กล่าวว่า นักชราวิทยาได้แบ่งช่วงสูงอายุออกเป็น 4 ช่วง โดยใช้เกณฑ์ตามลักษณะจิต สังคม ชีววิทยา ดังนี้

(1) ช่วงไม่ค่อยแก่ (the young-old) ช่วงนี้อายุประมาณ 60-69 ปี เป็นช่วงที่คนต้องประสบกับความเปลี่ยนแปลงของชีวิตที่เป็นภาวะวิกฤติหลายด้าน เช่น การเกษียณอายุ การจากไปของมิตรสนิท คู่ครอง

รายได้ลดลง การสูญเสียตำแหน่งทางสังคม โดยทั่วไปช่วงนี้บุคคลยังเป็นคนแข็งแรง แต่อาจต้องพึ่งพิงผู้อื่นบ้าง ช่วงนี้ยังเป็นช่วงที่ผู้สูงอายุจะมีสมรรถภาพด้านต่างๆใกล้เคียงกับคนหนุ่มสาวมาก

(2) ช่วงแก่วัยกลาง (the middle-aged old) อายุประมาณ ตั้งแต่ 70-79 ปี เป็นช่วงที่คนเริ่มเจ็บป่วย เพื่อนและสมาชิกในครอบครัวที่อายุใกล้เคียงกันเริ่มล้มหายตายจากมากขึ้น เข้าร่วมกิจกรรมทางสังคมน้อยลง

(3) ช่วงแก่จริง (the old-old) อายุประมาณ 80-90 ปี ผู้ที่อายุยืนถึงระดับนี้จะปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมมากขึ้น เพราะสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมสำหรับคนอายุถึงขั้นนี้ต้องมีความเป็นส่วนตัวมากขึ้น ไม่วุ่นวาย แต่ก็ต้องอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ยังกระตุ้นความมีสมรรถภาพในแง่ต่างๆตามวัย (both privacy and stimulating) ผู้สูงอายุระยะนี้ต้องการความช่วยเหลือจากผู้อื่นมากกว่าในวัยที่ผ่านมา เริ่มย้อนนึกถึงอดีตมากยิ่งขึ้น

(4) ช่วงแก่จริงๆ (the very old-old) อายุประมาณ 90-99 ปี ผู้มีอายุยืนถึงระดับนี้มีจำนวนค่อนข้างน้อย ความรู้ต่างๆด้านชีววิทยา สังคม และจิตใจของคนวัยนี้ยังไม่มีการศึกษามากนัก แต่อาจกล่าวได้ว่าเป็นระยะที่มีภพปัญหาทางสุขภาพ ผู้สูงอายุในวัยนี้ควรทำกิจกรรมที่ไม่ต้องมีการแข่งขัน ไม่ต้องมีการบีบบังคับเรื่องเวลาที่ต้องทำให้เสร็จ ควรทำกิจกรรมอะไรที่พอออกพอใจและอยากทำในชีวิต ผู้สูงอายุกลุ่มนี้ที่ได้พบผ่านวิกฤติต่างๆของชีวิตมาแล้วด้วยดีมากมาย จึงเป็นคาบระยะแห่งความสุขสงบพอใจในตนเอง

(6.2.2) การจัดแบ่งกลุ่มผู้สูงอายุโดยใช้บุคลิกภาพและการปรับตัวเป็นเกณฑ์

Neugarten (1968, อ้างใน มารติ ภิรธนกุล, 2548) กล่าวถึงบุคลิกภาพและการปรับตัวของผู้สูงอายุไว้ 8 ประเภท ดังนี้

1. Reorganizer เป็นพวกหากิจกรรมใหม่ๆมาทำเพื่อมาแทนที่กิจกรรมที่สูญเสียไป
2. Focusal เป็นพวกช่างเลือกในการทำกิจกรรม พวกนี้จะ

หยุดทำกิจกรรมบางอย่าง ในขณะที่เดียวกันก็จะพิถีพิถันในการที่จะเลือกทำกิจกรรมใหม่

3. Disengaged เป็นพวกที่ตั้งตัวเองออกมาจากบทบาทความรับผิดชอบที่มีอยู่เดิมโดยสมัครใจ

4. Holding-on พวกที่พยายามจะอยู่ใกล้ชิดกับคนวัยกลางคน

5. Constricted เป็นพวกที่พยายามจะปิดตัวเองจากโลกภายนอกมากขึ้นเรื่อยๆ

6. Succorance-seeking เป็นพวกที่มีความพอใจในชีวิตตนเอง ตราบเท่าที่ยังสามารถหาคนที่เป็นที่พึ่งพาได้ พวกนี้ต้องการคนมาช่วยดูแลและเอาใจใส่

7. Apathetic เป็นพวกที่ตั้งตัวเองออกมา จะหยุดคิดหรือหมดหวังในชีวิตค่อนข้างเร็ว ตั้งแต่เนิ่นๆ ไม่ค่อยเปลี่ยนแปลงความเชื่อแบบทำร้ายตนเองว่า ตนเองไม่สามารถที่จะจัดการสิ่งแวดล้อมของตนได้

8. Disorganized เป็นพวกมีกิจกรรมต่างๆ น้อยและมีสภาพจิตใจไม่ปกติ

กลุ่มผู้สูงอายุที่มีบุคลิกภาพและการปรับตัวแบบ Reorganizer, Focusal และ Disengaged เป็นพวกที่มีความพึงพอใจในชีวิตสูง มีบุคลิกภาพที่มั่นคง ส่วนกลุ่มผู้สูงอายุที่มีบุคลิกภาพและการปรับตัวแบบ Succorance-seeking, Apathetic และ Disorganized เป็นพวกที่มีความพึงพอใจในชีวิตน้อย ผู้สูงอายุจะมีบุคลิกภาพ การปรับตัวเพื่อเข้าสู่ภาวะสูงอายุ และความพึงพอใจในชีวิตของผู้สูงอายุหรือไม่/อย่างไรนั้นก็ขึ้นอยู่กับปัจจัยต่างๆ ที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องด้วยเช่นกัน

(6.2.3) การจัดแบ่งกลุ่มผู้สูงอายุตามเกณฑ์ “ความทันสมัย”

Schiffman & Sherman (1991, อ้างในเลิศหญิง หิรัญโร, 2545) จัดแบ่งกลุ่มผู้สูงอายุออกเป็น 2 ประเภท โดยใช้ “ความทันสมัย” เป็นเกณฑ์ คือกลุ่มผู้สูงอายุหัวใหม่ และกลุ่มผู้สูงอายุหัวเก่าที่มีลักษณะเปรียบเทียบกันดังนี้

ผู้สูงอายุหัวใหม่	ผู้สูงอายุหัวเก่า
1. รู้สึกหรือมองว่าตนเองแตกต่างจากคนในวัยเดียวกัน	1. ไม่รู้สึกว่าตนเองแตกต่างจากคนในวัยเดียวกัน
2. มองเรื่องอายุว่าเป็นเรื่องของจิตใจ	2. มองเรื่องอายุว่าเป็นเรื่องของร่างกาย
3. มักจะมองตนเองว่าอายุน้อยกว่าความเป็นจริง (Cognitive age)	3. มองดูตนเองตามอายุจริง (Chronological age)
4. มีความรู้สึก ความคิด และการกระทำแบบคนอายุน้อยกว่าความเป็นจริง	4. มีความรู้สึกนึกคิดและการกระทำตามอายุจริงของตนเอง
5. มักจะมีบุคลิกลักษณะและท่าทางที่ดูอ่อนกว่าวัย	5. มักจะทำให้บุคลิกลักษณะเป็นไปตามวัย
6. รู้สึกว่าตนเองเป็นผู้ที่ควบคุมชีวิตของตนเองในระดับดี	6. รู้สึกว่าตนเองเป็นผู้ที่ควบคุมชีวิตของตนเองในระดับปกติทั่วไป
7. เป็นผู้บริโภคที่มีความมั่นใจในการตัดสินใจซื้อสินค้าในระดับสูง	7. เป็นผู้บริโภคที่มีความมั่นใจในการตัดสินใจซื้อสินค้าในระดับปานกลาง
8. ไม่กังวลใจเมื่อเกิดการซื้อสินค้าผิดพลาด	8. มีความกังวลเมื่อซื้อสินค้าผิดพลาด
9. เป็นผู้บริโภคที่กระตือรือร้นและใฝ่หาความรู้เกี่ยวกับการบริโภค	9. เป็นผู้บริโภคที่กระตือรือร้นในระดับปานกลางถึงค่อนข้างต่ำ
10. สนใจและเลือกใช้นวัตกรรมใหม่ๆ	10. ไม่สนใจในนวัตกรรมใหม่ๆ
11. เป็นผู้ที่มีมองหาประสบการณ์และความท้าทายใหม่ๆเสมอ	11. แสวงหาความมั่นคงและความปลอดภัยในชีวิตประจำวัน
12. มีความสนใจในการที่จะเป็นเจ้าของทรัพย์สินใดๆน้อย	12. มีความสนใจในการแสวงหาทรัพย์สินในระดับปานกลาง
13. ประเมินผลความพอใจในชีวิตค่อนข้างสูง	13. ประเมินความพอใจในชีวิตค่อนข้างต่ำ
14. ไม่ต้องการที่ใช้ชีวิตที่แตกต่างจากที่เป็นอยู่	14. มีบางครั้งที่จะเสียใจในการใช้ชีวิตที่ผ่านมา
15. รู้สึกว่าตนเองมีสุขภาพที่ดีกว่าคนในวัยเดียวกัน	15. รู้สึกว่าตนเองมีสุขภาพในระดับปานกลางเมื่อเทียบกับคนในวัยเดียวกัน
16. ไม่เป็นกังวลเรื่องการเงิน	16. ค่อนข้างที่จะเป็นกังวลเรื่องการเงิน
17. รู้สึกว่าการใช้ชีวิตคือการผจญภัย	

จากตัวอย่างที่ยกมาจะแสดงให้เห็นว่า มีวิธีการที่จะจัดแบ่งกลุ่มผู้สูงอายุได้อย่างหลากหลายด้วยเกณฑ์แบบต่างๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นลักษณะที่แตกต่างกันในกลุ่มผู้สูงอายุเอง และต่อจากนี้ผู้เขียนจะใช้เกณฑ์ (Categories) ด้านการสื่อสาร 3 แบบ คือระดับของการสื่อสาร สำนักคิด/ ทฤษฎีการสื่อสาร และองค์ประกอบของการสื่อสารมาจัดหมวดหมู่งานศึกษาเรื่องผู้สูงอายุกับการสื่อสารในลำดับต่อไป

7. ระดับของการสื่อสารกับผู้สูงอายุ

มีวิธีการหนึ่งที่จะจัดแบ่งงานศึกษาวิจัยเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุ คือการใช้ระดับของการสื่อสารเป็นตัวจัดแบ่ง D. McQuail (1983) ได้จัดแบ่งระดับต่างๆของการสื่อสารเอาไว้เป็น 6 ระดับ ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 1: ระดับชั้นของการสื่อสาร

จากภาพที่แสดงการสื่อสารทั้ง 6 ระดับนั้นมีความหมายว่า เมื่อมีการปรับเปลี่ยนการสื่อสารในแต่ละระดับ ปริมาณของผู้ส่งสารและผู้รับสารก็จะเปลี่ยนแปลงไป เช่น การสื่อสารภายในตัวบุคคลนั้น มีผู้สื่อสารอยู่เพียงคนเดียว คือ ตัวเอง ทั้งผู้รับและผู้ส่งเป็นคนๆเดียวกัน ดังนั้นจึงมีกฎเกณฑ์ต่างๆเข้ามาเกี่ยวข้องเพียงเล็กน้อย ตัวอย่างของรูปแบบการสื่อสารภายในตัวบุคคล ก็เช่น การคิด การพูดกับตัวเอง การเขียนไดอารี่ การทำสมาธิ เป็นต้น

แต่เมื่อปริมาณและคุณภาพของการสื่อสารเพิ่มจำนวนขึ้น เช่น เมื่อเป็นการสื่อสารระหว่างบุคคลที่ยังมีผู้ส่งและผู้รับเพียงฝ่ายละ 1 คน เมื่อเทียบกับการสื่อสารสาธารณะซึ่งมีผู้รับสารจำนวนมาก ก็จะทำให้ผู้ส่งสารสื่อสารได้ยากมากขึ้น ในการสื่อสารสาธารณะเช่น การกล่าวปราศรัยในที่ชุมชน การแสดงคอนเสิร์ต ฯลฯ ทางฝ่ายผู้ส่งสารจึงมักต้องมีการเตรียมสารและสื่อมาล่วงหน้าก่อน

ส่วนการสื่อสารในระดับสุดท้ายคือ การสื่อสารมวลชนนั้น จะมีคุณลักษณะที่แตกต่างออกไปจาก 5 ระดับแรก คือเป็นการสื่อสารที่ต้องผ่านตัวสื่อกลาง (mediated) ในขณะที่การสื่อสารใน 5 ชั้นแรกนั้นเป็นการสื่อสารแบบเห็นหน้าเห็นตา เมื่อเป็นการสื่อสารที่ผ่านตัวกลางก็ส่งผลให้ไม่สามารถที่จะมีปฏิกิริยาป้อนกลับ (feedback) ได้อย่างทันทีทันใดแบบการสื่อสารแบบอื่นๆ และเนื่องจากสื่อสารมวลชนเป็นการสื่อสารในพื้นที่สาธารณะ (public sphere) จึงมีกฎระเบียบข้อบังคับทั้งทางกฎหมายและมีปัจจัยด้านธุรกิจ-การเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องมากกว่าการสื่อสารในระดับอื่นๆ

ในที่นี้ ผู้เขียนจะขอสำรวจการสื่อสารในระดับต่างๆ โดยจะปรับให้เข้ากับแนวคิดเรื่อง “ผู้สูงอายุ” แต่ทว่าจะแยกเอาการสื่อสารมวลชนออกไปพูดในรายละเอียดเป็นการเฉพาะ

(7.1) การสื่อสารภายในตัวบุคคลกับผู้สูงอายุ (Intrapersonal communication)

มีข้อที่น่าสังเกตประการแรกเลยก็คือ ในชีวิตประจำวันของผู้คนในโลกยุคสมัยใหม่นั้น การสื่อสารภายในตัวบุคคลนี้จะเป็นมิติที่มีพื้นที่ในชีวิตประจำวันหลงเหลืออยู่น้อยมาก โดยถูกการสื่อสารรูปแบบอื่นๆ โดยเฉพาะการสื่อสารมวลชนเข้ามาเบียดแทรกแทน เช่น คนสมัยใหม่มักไม่มีเวลาพูดคุยกับตัวเอง ไม่ค่อยมีเวลาคิดทบทวนไตร่ตรอง ชีวิตที่เร่งรีบรวดเร็วทำให้ต้องลงมือทำอะไร/ตัดสินใจอย่างขาดการยั้งคิด ขาดการตั้งสติ เป็นต้น

และไม่เพียงแต่หมดความสำคัญในโลกแห่งความจริงเท่านั้น แม้แต่ในโลกวิชาการก็มึงานศึกษาเกี่ยวกับการสื่อสารภายในตัวบุคคลอยู่น้อยมาก และเทียบไม่ได้เลยกับงานศึกษาเรื่องสื่อมวลชน ทั้งๆที่นักวิชาการที่สนใจเรื่องการสื่อสารส่วนใหญ่มองรับว่า การสื่อสารภายในตัวบุคคลนั้นเป็นการสื่อสารที่มีความสำคัญอย่างมากและน่าจะเป็นพื้นฐานของการสื่อสารในระดับอื่นๆ เนื่องจากกระบวนการสื่อสารภายในตัวบุคคลนี้เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาไม่ว่าจะตั้งใจหรือไม่ก็ตาม หากแต่จะมีการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพหรือไม่นั้นเป็นอีกประเด็นหนึ่ง (เช่น การคิดทบทวนไตร่ตรองอาจทำให้บรรลุซึ่งความเข้าใจ หรืออาจเป็นการคิดหมกมุ่นวนเวียนแบบพายเรืออยู่ในอ่าง)

ความสำคัญระดับสูงสุดของการสื่อสารภายในตัวบุคคล ก็คือเป็นรูปแบบการสื่อสารที่มนุษย์เราจะใช้เรียนรู้ทำความเข้าใจกับตัวเอง เนื่องจากเราไม่สามารถจะรู้จักคนอื่น หรืออยู่ร่วมกับคนอื่นได้เลย หากเราไม่ทำมาความรู้จักตัวเองให้กระจ่างเสียก่อน

สำหรับรูปแบบการสื่อสารภายในตัวบุคคลนั้นก็มึหลายรูปแบบดังที่กล่าวมาแล้ว เช่น การพูดกับตัวเองทั้งการพูดในใจหรือพูดออกมามาต่างๆ การร้องเพลงฟังคนเดียว การอ่านในใจ การคิด/หวนระลึกถึงสิ่งที่ทำไปแล้ว การท่องมนตร์ การเขียนไดอารี่ การทำสมาธิ/ตั้งสติ การอธิษฐาน

ภาวณา การประกอบพิธีกรรม ฯลฯ ซึ่งสามารถจัดจำแนกช่องทางการสื่อสารได้เป็น 3 รูปแบบคือ

(i) การสื่อสารโดยใช้ภาษา เช่น การพูดกับตัวเอง (Verbal Mode)

(ii) การสื่อสารด้วยการแสดงกิริยาท่าทางต่างๆ (Non-verbal Mode) เช่น การเคาะนิ้วเป็นจังหวะ

(iii) การสื่อสารโดยใช้เสียง (Vocal mode) เป็นการระบายอารมณ์ของตัวเราเองโดยการใช้เสียงต่างๆ เช่น เสียงถอนหายใจ เสียงหัวเราะ เสียงขู่ ฯลฯ

เนื่องจากการสื่อสารภายในตัวบุคคลก็เป็นการสื่อสารประเภทหนึ่ง ดังนั้นจึงมี**บทบาทหน้าที่**เช่นเดียวกับการสื่อสารรูปแบบอื่นๆ หน้าที่ที่โดดเด่นของการสื่อสารในระดับนี้ก็คือ การทำความเข้าใจกับตัวเอง การจัดวางตำแหน่งของตัวเองในสิ่งแวดล้อม การเผชิญหน้ากับความ เป็นจริง การลดความตึงเครียด (เช่น การปลดปล่อยโดยใช้การพูดออกมา) การระบายอารมณ์ความรู้สึก การปลุกเร้าความตื่นตัว ฯลฯ

ใน ส่วนที่การสื่อสารภายในตัวบุคคลมาเกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุ นั้น ผู้เขียนมีข้อเสนอว่า เมื่อเปรียบเทียบกับคนในทุกกลุ่มอายุแล้ว ผู้เขียนคิดว่า กลุ่มผู้สูงอายุน่าจะมีการสื่อสารแบบภายในตัวบุคคลมากกว่า คนกลุ่มอื่นๆ ทั้งนี้ น่าจะเนื่องมาจากรูปแบบของชีวิตประจำวันของผู้สูงอายุที่เอื้ออำนวยต่อการสื่อสารแบบนี้ เนื่องจากในชีวิตประจำวันของผู้สูงอายุ จะปลอดจากภาระของชีวิตการทำงาน รวมทั้งลักษณะกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับ ผู้สูงอายุ เช่น กิจกรรมทางศาสนา การประกอบพิธีกรรม การสวดมนต์ ไหว้พระ ฯลฯ เราจึงมักพบว่า ผู้ที่อาบน้ำร้อนมาก่อนนั้นมักจะเป็นผู้ที่ สอนให้รู้จัก “คิดหน้าคิดหลัง” กล่าวเตือนลูกหลานให้รู้จักตั้งสติ ฯลฯ ผู้เขียนจึงคิดว่า น่าจะมีการศึกษาเรื่อง การสื่อสารภายในตัวบุคคลจากกลุ่ม ผู้สูงอายุให้มากขึ้น

ตัวอย่างงานวิจัยที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่อง การสื่อสารภายใน

ตัวบุคคลกับผู้สูงอายุ คืองานเรื่อง “การเสียงเชื่อมโยง: พิธีกรรมแห่งการสื่อสารความหมาย” ของปิยมาศ กังวานกิจไพศาล (2550) ซึ่งแม้ความสนใจของนักวิจัยจะอยู่ที่ “การสื่อสารในรูปแบบของการเสียงเชื่อมโยง” โดยที่พิจารณาว่าการสื่อสารในพิธีกรรมแบบนี้คือการสื่อสารภายในตัวบุคคล แต่ทว่านักวิจัยก็ได้ออกแบบแยกกลุ่มตัวอย่างออกเป็น 4 กลุ่มซึ่งหนึ่งในสี่นั้น คือกลุ่มผู้สูงอายุ ส่วนอีก 3 กลุ่มนั้นคือ กลุ่มเจ้าของกิจการ กลุ่มคนทำงาน และกลุ่มนักเรียน/นักศึกษา เกณฑ์ที่ผู้วิจัยใช้คัดเลือกกลุ่มดังกล่าวก็คือเรื่องประเด็นความวิตกกังวลความคับข้องใจของคนในแต่ละกลุ่ม (concern) จะแตกต่างกัน เนื่องจากเป้าหมายของการสื่อสารเพื่อการเสียงเชื่อมขี้นั้นมุ่งหมายที่การบริหารจัดการกับความวิตกกังวลของผู้คน

สำหรับความหมายของพิธีกรรมการเสียงเชื่อมโยงนี้ ผู้วิจัยได้ระบุว่า การสื่อสารในพิธีกรรมนี้มี 2 ระบบการสื่อสารควบคู่กันไป คือ การสื่อสารกับตัวเอง และการสื่อสารระหว่างตนเองกับเทพเจ้า/หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้เสียงเชื่อถือโดยผู้ส่งสารจะส่งเนื้อหาที่เป็นคำอธิษฐานไปยังผู้รับสารคือเทพเจ้า/สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และในเวลาเดียวกัน การอธิษฐานนั้นก็เป็นการพูดกับตัวเองไปพร้อมๆกัน ซึ่งวิธีการที่ปฏิสัมพันธ์กับตัวเองนั้นตามหลักการด้านจิตวิทยาแล้วก็เป็นที่แห่งการผ่อนคลายหรือปลดปล่อยบางสิ่งบางอย่างออกไป (เช่น ความทุกข์ในจิตใจ ความอัดอั้นตันใจที่ได้ระบายออกไป)

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยได้พบว่า เมื่อเปรียบเทียบการสื่อสารผ่านพิธีกรรมเสียงเชื่อมโยงระหว่างกลุ่มผู้สูงอายุกับกลุ่มคนอื่นๆอีก 3 กลุ่มแล้ว ผลการวิจัยได้แสดงลักษณะเฉพาะของการสื่อสารภายในตนเองของกลุ่มผู้สูงอายุในแง่มุมต่างๆดังนี้

(1) ในแง่การดำเนินการตามขั้นตอนของการประกอบพิธีกรรมเสียงเชื่อมโยง ในรูปแบบของขั้นตอนที่สมบูรณ์จะประกอบด้วย การจตุรปูไหว้ การอธิษฐาน การเสียงไม่เชื่อมโยง และการเสียงไม่ป่วยเพื่อยืนยันคำทำนาย ผลการวิจัยพบว่า กลุ่มผู้สูงอายุจะประกอบขั้นตอนเหล่านี้ได้

อย่างถูกต้อง และครบถ้วนมากกว่ากลุ่มอื่นๆ (ยกเว้นผู้สูงอายุที่มีปัญหาเรื่องสุขภาพ) รวมทั้งรับรู้ความหมายของ “กิจกรรมในแต่ละขั้นตอนว่าหมายความว่าถึงอะไร” เช่น การใช้ไม้พยุง ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากปัจจัยที่ว่า การเรียนรู้เรื่องพิธีกรรมการสื่อสารในรูปแบบของการเสียงเชื่อมโยงในกลุ่มผู้สูงอายุนั้นมีความเข้มข้นและครบถ้วนมากกว่ากลุ่มอื่นๆ และหากการดำเนินกิจกรรมในแต่ละขั้นตอนนั้นถือเป็น “การสื่อสารภายในตนเองแบบย่อยๆ” ก็ย่อมหมายความว่า กลุ่มผู้สูงอายุสามารถดำเนินการสื่อสารภายในตนเองผ่านรูปแบบพิธีกรรมการเสียงเชื่อมโยงได้สมบูรณ์กว่าคนกลุ่มอื่นๆ

(2) ในแง่ของ “เนื้อหาของคำอธิษฐาน” (content) ที่สะท้อนให้เห็น “ความห่วงใย” (concern) ความต้องการหรือความคาดหวังของกลุ่มผู้เสียงเชื่อมโยง ผลการวิจัยก็พบว่า เนื้อหาของคำอธิษฐานของกลุ่มผู้สูงอายุนั้นมีลักษณะที่แตกต่างไปจากกลุ่มอื่นๆพอสมควร กล่าวคือ เนื้อหาแรกของคำอธิษฐานคือความคาดหวังที่จะให้ลูกหลาน/ครอบครัว (อาจจะรวมตัวเองด้วย) อยู่ร่มเย็นเป็นสุขและเจริญก้าวหน้าไม่ว่าจะเป็นด้านใดก็ตาม ซึ่งผู้วิจัยตีความว่า ความคาดหวังนี้แสดงให้เห็นว่า กลุ่มผู้สูงอายุเป็นกลุ่มคนที่มีชีวิตอยู่เพื่อห่วงใยผู้อื่น (Altruism) ส่วนเรื่องสุขภาพซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตนเองนั้นเป็นเนื้อหาระดับรองลงมา ส่วนเรื่องโชคลาภนั้นมีความสำคัญน้อยที่สุด (ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความรู้สึกพอเพียงด้านวัตถุในชีวิตของผู้สูงอายุ)

(3) ในแง่ของบทบาทหน้าที่ของการสื่อสารภายในตนเองในรูปแบบของการเสียงเชื่อมโยง (Function) ผลการวิจัยได้แสดงให้เห็นบทบาทหน้าที่หลายประการของการสื่อสารภายในตนเองผ่านรูปแบบการเสียงเชื่อมโยง โดยเฉพาะที่เกิดขึ้นในกลุ่มผู้สูงอายุ ดังนี้

- หน้าที่ของการทบทวนตัวเอง เนื่องจากขั้นตอนสำคัญของการเสียงเชื่อมโยงคือการเขย่ากระบอกเชื่อมโยงที่มีไม้ตัวบรรจุอยู่ภายในขณะเขย่านี้ ผู้เสียงต้องฟังสมาธิไปยังสิ่งที่อยู่ในมือหากไม่มีสมาธิขณะ

เสียง อาจจะทำให้คำทำนายที่ได้รับเป็นไปในทางที่ไม่ดี หรือไม่ดีอาจตกลงมาหลายอันและทำให้ต้องทำการเสี่ยงใหม่ การมีสมาธิกับการเขย่ากระบอกเข็มซี ประกอบกับเสียงกระทบกันของไม้ตีกับกระบอกเข็มซีน่าจะเป็นการระบายนามณ์ที่คั่งค้างอยู่ในจิตใจได้ดี เสมือนการมีจิตใจที่สงบขณะเข้าสู่สภาวะที่จิตเป็นสมาธิ

- หน้าที่ของการก้าวจากโลกแห่งความเป็นจริงเข้าสู่โลกแห่งจินตนาการ/โลกศักดิ์สิทธิ์ ตามหลักการของพิธีกรรมทุกชนิด การประกอบพิธีกรรมจะเป็นช่วงเวลาให้ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมได้ก้าวข้ามจากสภาวะของโลกแห่งความเป็นจริง/โลกสามัญ (secular world) ไปสู่โลกแห่งความศักดิ์สิทธิ์ (sacred world) ในโลกสามัญนั้น มนุษย์จะมีความหวั่นวิตก ความรู้สึกไม่มั่นคง ฯลฯ แต่ทว่าเมื่อก้าวเข้าสู่โลกศักดิ์สิทธิ์แล้ว ก็จะได้รับปกป้องจากเทพเจ้า/แหล่งอำนาจศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย

- พิธีกรรมเป็นพื้นที่แสดงตัวตนและอำนาจของผู้สูงอายุ ปิยะมานักวิจัยให้ข้อสรุปว่า กลุ่มบุคคลต่างๆในสังคมนั้นจะมีตัวตนและมีอำนาจอยู่ในพื้นที่ต่างๆกันไป เช่น กลุ่มนักการเมืองจะมีตัวตนและอำนาจอยู่ในพื้นที่ของการเมือง คนหนุ่มสาวมีตัวตนและอำนาจอยู่ในพื้นที่ของชีวิตการทำงาน ฯลฯ และสำหรับโลกทันสมัย (modern world) กลุ่มผู้สูงอายุที่หลุดออกจากชีวิตการทำงานและชีวิตสาธารณะต่างๆ (public life) จึงมักจะไม่มีความสำคัญสำหรับแสดงตัวตนและแสดงอำนาจ ดังนั้น ในพื้นที่แห่งพิธีกรรมอย่างเช่น วัดวาอารามและศาลเจ้า รวมถึงกิจกรรมการเข้าวัดฟังธรรม สวดภาวนาไปจนถึงการประกอบพิธีกรรม จึงเป็นพื้นที่ที่กลุ่มผู้สูงอายุจะมีตัวตน มีที่ทางอย่างชัดเจน และในพื้นที่ดังกล่าวนี้ กลุ่มผู้สูงอายุยังมีอำนาจจากความเชี่ยวชาญและความชำนาญในการประกอบพิธีกรรมจนสามารถเป็นผู้ให้คำแนะนำและถ่ายทอดชุดความรู้เกี่ยวกับขั้นตอนความหมาย วิธีการทำให้ศักดิ์สิทธิ์ ข้อห้าม และอื่นๆแก่คนกลุ่มอื่นๆ ด้วยเหตุนี้ในโลกแห่งพิธีกรรมจึงมักเต็มไปด้วยผู้สูงอายุโดยเฉพาะหญิงชรา

(7.2) การสื่อสารระหว่างบุคคลกับผู้สูงอายุ (Interpersonal communication)

การสื่อสารระหว่างบุคคลเป็นการสื่อสารที่มีระดับสูงขึ้นจากการสื่อสารภายในตัวบุคคล และเป็นการสื่อสารที่มีงานศึกษาเชิงวิชาการมากขึ้น (โดยเฉพาะในสายวิชาวาทวิทยา-speech communication) คุณสมบัติที่แตกต่างจากการสื่อสารระดับแรกก็คือ ผู้ส่งสารและผู้รับสารกลายเป็นคนละคน ทำให้เกิดผู้ที่สื่อสารจำนวน 2 คน และส่งผลให้คุณสมบัติอื่นๆ ของการสื่อสารไม่ว่าจะเป็นเป้าหมาย เนื้อหาของการสื่อสารเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย อย่างไรก็ตาม การสื่อสารระหว่างบุคคลก็ยังเป็นการสื่อสารแบบเห็นหน้าเห็นตากัน (Face-to-face communication)

R.M. Berko et al (1995) ให้คำนิยามของการสื่อสารระหว่างบุคคลเอาไว้อย่างกระชับว่า “การสื่อสารระหว่างบุคคลเป็นกระบวนการของปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนสองคนที่ส่งและรับข้อมูลข่าวสารที่มีความหมายระหว่างกัน” โดยนัยจากคำนิยามดังกล่าว เราจะเห็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสารระหว่างบุคคล คือ เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน ข้อมูลข่าวสาร และการให้-การรับที่เกิดขึ้นในการสื่อสาร

สำหรับเป้าหมายของการสื่อสารระหว่างบุคคลนั้นมิได้มีหลากหลายมาก เริ่มตั้งแต่การให้ข้อมูลข่าวสาร แลกเปลี่ยนความคิดเห็น ทำความรู้จักซึ่งกันและกัน กระชับความสัมพันธ์ เสริมขวัญให้กำลังใจ โน้มน้าวชักจูง ปลอดภัย โสภณ แสดงความเป็นมิตร ฯลฯ สำหรับในการสื่อสารระหว่างบุคคลกับผู้สูงอายุนั้น การสื่อสารระหว่างบุคคลสามารถทำหน้าที่เป็นช่องทางในการให้ “การสนับสนุนทางสังคม” (social support) ในมิติต่างๆแก่ผู้สูงอายุ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนด้านวัตถุ การสนับสนุนด้านจิตใจ การสนับสนุนด้านข่าวสาร การสนับสนุนด้านสังคม ฯลฯ

และเนื่องจากการสื่อสารระหว่างบุคคลเป็นตัวแปรที่มีความใกล้ชิดตัวอย่างยิ่งกับลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่จะเกิดขึ้น กล่าวคือ

หากการสื่อสารเป็นไปด้วยดี ก็จะทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลดีไปด้วย ฉะนั้น ในเรื่องการสื่อสารระหว่างบุคคลและความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุนั้น J. Harwood (2007) จึงนำเสนอว่า การสื่อสารและความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่ดีหรือเลวนั้นจะนำไปสู่สุขภาพะทั่งทางร่างกายและจิตใจของผู้สูงอายุดังตัวอย่างต่อไปนี้

- การให้ความช่วยเหลือ/การสนับสนุนที่เป็นรูปธรรม (Material support) สำหรับลูกหลานที่ไม่ดูแลพ่อแม่ หากท่านเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้นมา ก็จะไม่มีความไปหาหมอ
- หน้าที่การขยาย/เพิ่มภูมิคุ้มกันทั้งทางกายและทางใจ (Enhancing Immune Function) หากผู้สูงอายุได้มีโอกาสพูดคุยเล่นหัวกับลูกหลาน หรือได้พูดคุยกับเพื่อนรุ่นเดียวกัน ได้เล่าเรื่องตลกขบขัน/ได้หัวเราะครื้นเครง ฯลฯ การสื่อสารในรูปแบบดังกล่าวนี้จะช่วยเพิ่มภูมิคุ้มกันทางกายและใจให้แก่ผู้สูงอายุ
- การปกป้องให้ปลอดภัยจากอารมณ์ความรู้สึกด้านลบ การตกอยู่ในอารมณ์ความรู้สึกด้านลบ เช่น ความวิตกกังวล ความตึงเครียด ความเหงา ภาวะซึมเศร้า ฯลฯ ล้วนแล้วแต่มีผลต่อสุขภาพร่างกายทั้งสิ้น เช่น โรคหัวใจ ซึ่งอารมณ์ความรู้สึกด้านลบนั้น ผู้สูงอายุมีโอกาสที่จะเป็นไปได้อย่างสูง หากไม่มีการบริหารจัดการชีวิตที่ดี
- การกระตุ้นพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกับสุขภาพ (Health-related behavior) ตัวอย่างเช่น คู่สมรสผู้สูงอายุที่ไปเดินออกกำลังกายร่วมกัน หรือตั้งใจดูแลสุขภาพหรือทั้งคู่พร้อมๆกัน เป็นต้น
- การกระตุ้นความรู้สึกว่าตนเองมีความสามารถ (Sense of self-efficacy) ความรู้สึกที่ “เราทำได้” เป็นความรู้สึกสำคัญที่นำไปสู่การมีสุขภาพที่ดี และการมีชีวิตที่ดี เมื่อเปรียบเทียบกับคนในกลุ่มอายุอื่นๆแล้ว เนื่องจากความสามารถทางร่างกาย เช่น พลังกำลังที่ลดน้อยถอยลง ทำให้ความรู้สึกว่า “เราทำได้” ของผู้สูงอายุจะมีน้อยลงไปด้วย ซึ่งการสื่อสารระหว่างบุคคลจะสามารถช่วยกระตุ้นผู้สูงอายุให้บังเกิดความรู้สึกดังกล่าวได้

ในทัศนะของนักสื่อสารส่วนใหญ่จะลงความเห็นร่วมกันว่า การสื่อสารระหว่างบุคคลนั้นเป็นรูปแบบการสื่อสารที่เกิดขึ้นในสัดส่วนที่มากที่สุดในชีวิตประจำวันของมนุษย์ และเป็นการสื่อสารที่มีความสำคัญยิ่งต่อการพัฒนาของชีวิตมนุษย์ ในงานศึกษาเรื่องการสื่อสารระหว่างบุคคลนั้น จะนำเอาแนวคิดต่างๆที่เข้ามามีผลกระทบต่อสื่อสารประเภทนี้ เช่น ความไว้วางใจกัน (trust) การรับรู้ตนเอง (self-concept) และการรับรู้คู่สื่อสาร การเปิดเผยตนเอง (Self disclosure) อารมณ์ความรู้สึก การใช้อำนาจ รวมทั้งภูมิหลังของคู่สื่อสาร (เช่น เพศ วัย ฐานะ อาชีพ ฯลฯ)

สำหรับในแวดวงการศึกษา สาขาวิชาวาทยวิทยา (speech communication) จะมีงานศึกษาการสื่อสารระหว่างบุคคลมากที่สุด สำหรับการสื่อสารผู้สูงอายุก็มักจะจัดอยู่ในสาขาย่อยนี้เช่นเดียวกัน และสำหรับการศึกษารื่องการสื่อสารระหว่างบุคคลกับผู้สูงอายุ มักจะแบ่งกลุ่มคนที่ จะสื่อสารกับผู้สูงอายุออกเป็น 2 กลุ่ม โดยใช้แนวคิดเรื่อง “ความใกล้ชิด” (ทั้งทางกายภาพ จิตใจและสังคม) เป็นเกณฑ์คือ

- **กลุ่มคนใกล้ชิดของผู้สูงอายุ** เริ่มตั้งแต่คู่สมรส คนในครอบครัว (เช่น ญาติพี่น้อง ลูกหลาน) เพื่อนบ้าน และกลุ่มเพื่อนสนิท

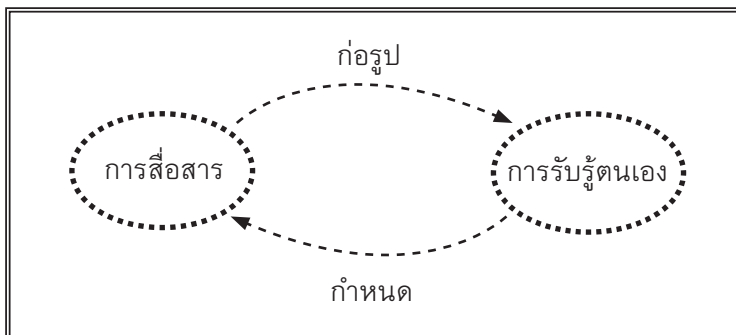
- **กลุ่มคนอื่นๆ** นั้น มักจะได้แก่กลุ่มคนที่ต้องมาเกี่ยวข้องกับชีวิตของผู้สูงอายุ เช่น แพทย์ พยาบาล ผู้ดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์ ฯลฯ ซึ่งงานวิจัยในต่างประเทศจะมีงานวิจัยเรื่องการสื่อสารระหว่างบุคคลกับผู้สูงอายุในสถานให้บริการการแพทย์และสาธารณสุขมากที่สุด

สำหรับกลุ่มทั้ง 2 ประเภทนี้ การที่ผู้วิจัยจะเลือกเน้นหนักศึกษาการสื่อสารระหว่างบุคคลกับผู้สูงอายุกับคนกลุ่มไหนนั้น ก็ขึ้นอยู่กับจุดยืนทางทฤษฎีผู้สูงอายุของผู้วิจัยเอง เช่น หากผู้วิจัยเชื่อถือในทฤษฎี Disengagement ที่คิดว่าผู้สูงอายุจะถอยห่างจากความสัมพันธ์กับบุคคลภายนอก และหันมาจำกัดขอบเขตความสัมพันธ์อยู่กับคนในครอบครัว ผู้วิจัยก็คงเลือกศึกษาการสื่อสารระหว่างบุคคลกับคนในครอบครัว แต่หาก

ผู้วิจัยใช้ทฤษฎี Activity ที่เน้นให้ผู้สูงอายุเปิดตัวกว้างสู่โลกภายนอก (ที่อาจจะแตกต่างจากโลกภายนอกใบเดิมในช่วงชีวิตก่อนจะล่วงสู่วัยชรา) ผู้วิจัยก็ต้องคงตามดูการสื่อสารระหว่างบุคคลของผู้สูงอายุกับคนแปลกหน้า เป็นต้น

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ในการวิจัยเรื่องการสื่อสารระหว่างบุคคลกับผู้สูงอายุนั้น มักจะเป็นการพยายามหาความสัมพันธ์ระหว่าง “แนวคิด/ตัวแปรต่างๆ” ที่เข้ามามีผลต่อการสื่อสาร เช่น J.F. Nussbaum & J. Coupland (2004) สนใจตัวแปรเรื่อง “ภาพตายตัว” (Stereotype) ที่คนทั่วไปมีต่อการรับรู้ผู้สูงอายุ (เช่น คนแก่จู้จี้ขี้บ่น ความคิดล้าหลัง แก่แล้วเลอะเลือน ฯลฯ) จะมีผลต่อการสื่อสารกับผู้สูงอายุ ส่วนในกรณีของไทย ผู้เขียนจะยกตัวอย่างงานวิจัยของอรรถพร ขำสุวรรณ (2545) ซึ่งสนใจตัวแปรเรื่อง “การรับรู้ตนเอง” (self concept) ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการสื่อสารกับผู้สูงอายุ

อรรถพรได้เลือกศึกษา “กลุ่มบุคคลอื่นๆ” ที่เข้ามาใกล้ชิดกับผู้สูงอายุคือกลุ่มพี่เลี้ยงในสถานบริการดูแลผู้สูงอายุที่เป็นของรัฐ 2 แห่ง เอกชน 3 แห่ง ทั้งนี้โดยผู้วิจัยคาดเดาว่า “ลักษณะความเป็นสถานบริการของรัฐและเอกชน” จะเป็นตัวแปรที่เกี่ยวข้องตัวหนึ่ง เนื่องจากค่าบริการจากสถานบริการของรัฐจะถูกกว่าของเอกชนถึง 10 เท่า ซึ่งจะโยงไปถึงฐานะทางเศรษฐกิจของผู้สูงอายุด้วย ผู้วิจัยได้ออกแบบการวิจัยที่ศึกษา “การรับรู้ตนเอง” ของกลุ่มพี่เลี้ยงทั้งสองกลุ่ม รวมทั้งศึกษาทัศนคติของผู้สูงอายุที่เข้ารับบริการด้วย แนวคิดเบื้องหลังก็คือ การรับรู้ตนเองนั้นเกิดมาจากการสื่อสารกับผู้อื่น และหลังจากนั้น การรับรู้ตนเองก็จะย้อนกลับไปกำหนดการสื่อสารกับผู้อื่น ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 2: ความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับการรับรู้ตนเอง

สำหรับข้อค้นพบที่น่าสนใจเรื่องการสื่อสารและการรับรู้ตนเองของพี่เลี้ยงในสถานบริการกับผู้สูงอายุ มีดังนี้

(1) การรับรู้ตนเองของกลุ่มพี่เลี้ยง ไม่ว่าจะเป็นสถานบริการของรัฐหรือเอกชน กลุ่มพี่เลี้ยงจะมีการรับรู้ตนเองที่คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ ในด้านบวก เป็นคนใจเย็น/อารมณดี มีเมตตา เข้ากับคนอื่นได้ง่าย ชอบช่วยเหลือผู้อื่น ส่วนด้านลบก็คือ ยังขี้หงุดหงิดและโกรธง่าย ซึ่งผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า ลักษณะการรับรู้ตนเองดังกล่าวนั้นจะเป็นไปตามปรัชญาและพันธกิจของสถานให้บริการแก่ผู้สูงอายุ (โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องการเคารพสิทธิของผู้สูงอายุ) ซึ่งก็หมายความว่าคนที่จะผ่านเข้ามาทำหน้าที่เป็นพี่เลี้ยงนั้น จะต้องผ่านกระบวนการคัดเลือกเพื่อให้ได้เจ้าหน้าที่ตามที่สถานบริการพึงประสงค์อยู่แล้ว

(2) การรับรู้ผู้สูงอายุ กลุ่มพี่เลี้ยงรายงานว่า มีแบบแผนในการรับรู้ผู้สูงอายุอยู่ 2 แบบแผน แบบแผนแรกคือ มองว่าผู้สูงอายุก็คือเด็ก (second childhood) ดังนั้นจึงต้องการการดูแล เพียงแต่เป็นเด็กที่ตัวใหญ่กว่าและเขื่องซ้ากว่าเด็กๆ แบบแผนที่สองคือ มองว่าผู้สูงอายุก็เปรียบเสมือนใบไม้ร่วงไปตามวัฏจักรของชีวิต และสักวันหนึ่ง พวกเราทุกคนก็ต้องถึงสภาวะเช่นนั้น ดังนั้น การที่เราปฏิบัติต่อคนแก่ในวันนี้ ก็จะส่งผลถึงคนอื่นที่จะมาปฏิบัติต่อเราในวันหน้า

(3) การรับรู้ความสัมพันธ์กับผู้สูงอายุ เป็นที่น่าสนใจว่า แม้ว่ารูปแบบความสัมพันธ์โดยพื้นฐานระหว่างกลุ่มพี่เลี้ยง (ซึ่งเป็นคนอื่น) กับกลุ่มผู้สูงอายุนั้น จะเป็น “ความสัมพันธ์เชิงวิชาชีพ” คือเป็นการให้บริการที่มีการจ่าย-รับเงิน แต่ทว่ากลุ่มพี่เลี้ยงทุกคนก็ระบุว่า การเข้ามาประกอบวิชาชีพนี้ตนเองเห็นความสำคัญและรักงานมากกว่าเรื่องเงินค่าตอบแทน แม้ว่าจะเป็น “คนอื่น” แต่ทว่ากลุ่มพี่เลี้ยงก็รับรู้ผู้สูงอายุว่า “เป็นญาติอาวูโส” ส่วนตัวเองนั้นก็เหมือน “ลูกหลาน” การรับรู้ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะของสังคม/วัฒนธรรมไทยที่จะส่งผลต่อเรื่องการสื่อสารระหว่างบุคคล เพราะการรับรู้ดังกล่าวได้ขยับระดับของการสื่อสารแบบกับ “คนแปลกหน้า” มาอยู่ในระดับ “การสื่อสารกับผู้ที่เป็นประหนึ่งญาติพี่น้อง” (ผลการวิจัยนี้สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องบริบทของสังคมไทยกับผู้สูงอายุที่ได้กล่าวมาข้างต้น)

(4) **ทัศนะของผู้สูงอายุ** เนื่องจากการสื่อสารระหว่างบุคคลเป็นเรื่องของ “ทั้งสองฝ่าย” ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้สัมภาษณ์ทัศนะของผู้สูงอายุในประเด็นต่างๆ ดังนี้

(4.1) **การรับรู้สถานะของตนเองในสถานบริการ** ผลการวิจัยพบความแตกต่างกันระหว่างผู้สูงอายุในสถาบันบริการของรัฐและเอกชน ในสถาบันของเอกชน ผู้สูงอายุจะมองว่าตนเองเป็นญาติผู้ใหญ่ และมักจะไม่พอใจในสภาพร่างกายที่เจ็บป่วยของตนเองซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้ลูกหลานต้องนำมาไว้ในสถานบริการ ส่วนผู้สูงอายุในสถาบันบริการของรัฐจะมองว่าตนเองเป็นผู้มาอาศัยอยู่ในสถาบัน และมักจะไม่มีความพอใจในสภาพที่เป็นอยู่ ความแตกต่างในการรับรู้ดังกล่าวนี้มาเนื่องจาก “ฐานะทางเศรษฐกิจสังคมที่แตกต่างกัน” ในกลุ่มผู้สูงอายุ

(4.2) **ความคาดหวังของผู้สูงอายุ** เมื่อผู้วิจัยซักถามถึงระดับความคาดหวังทั้งในชีวิตและต่อสถาบันบริการจากผู้สูงอายุ ผลการวิจัยก็แสดงว่า ผู้สูงอายุไทยที่เป็นกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีความพอใจในชีวิตของตนเองแล้ว ดังนั้นจึงส่งผลมาต่อความคาดหวังต่อสถาบันบริการเช่น

บทบาทของพี่เลี้ยง ซึ่งผู้อาวุโสส่วนใหญ่ตอบว่าไม่คาดหวังอะไรมากไปกว่าปัจจุบัน เนื่องจากทำติดอยู่แล้ว และบางท่านก็แสดงทัศนคติที่มีเหตุมีผลว่า การที่ไม่คาดหวังมากขึ้นเนื่องจากเข้าใจว่า พี่เลี้ยงก็ต้องรับผิดชอบคนจำนวนมาก จึงจะเอาแต่ใจตัวเองไม่ได้

(5) **ลักษณะของการสื่อสาร** ผลการวิจัยได้พบแง่มุมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสารระหว่างบุคคลระหว่างพี่เลี้ยงกับผู้สูงอายุ ดังนี้

(5.1) **สถานการณ์ที่จะเกิดการสื่อสาร** จะมีอยู่ 4 สถานการณ์ คือ เป็นเรื่องหน้าที่การงาน เป็นเรื่องความสมัครใจ (เช่น การรับฟังปัญหาครอบครัว) เป็นความบังเอิญ (เช่น การตกทาย) และเป็นความจำเป็น (เช่น การขอความช่วยเหลือของผู้สูงอายุ) สถานการณ์ที่หลากหลายนี้สะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มพี่เลี้ยงและผู้สูงอายุไม่ได้จำกัดความสัมพันธ์ระหว่างกันอยู่ในขอบเขตของ “การให้บริการ” เท่านั้น หากแต่มีความสัมพันธ์ในหลายรูปแบบซ้อนกันอยู่

(5.2) **รูปแบบการสื่อสาร** มักจะเป็นรูปแบบการสื่อสารที่ค่อนข้างตายตัวแน่นอน (เช่น คำถาม-คำตอบจะเหมือนเดิม) เป็นการสนทนาเรื่องราวในชีวิตประจำวัน (ซึ่งอาจจะเนื่องมาจากผู้สูงอายุไม่ได้เปิดโลกกว้างออกไปเพื่อนำเนื้อหาใหม่ๆ มาเป็นประเด็นสนทนา) แต่ข้อดีก็คือ เป็นการสื่อสารระบบสองทาง (two-ways communication) และมักจะใช้วัจนะ/ภาษาเป็นหลัก โดยปรับระดับภาษาให้ง่ายๆ เช่น ใช้คำว่า “ฉี่” แทน “ปัสสาวะ” ทั้งนี้น่าจะเนื่องมาจากการรับรู้ของกลุ่มพี่เลี้ยงที่มองว่า “ผู้สูงอายุก็คือเด็กที่ตัวโตกว่า” ที่ได้กล่าวมา

(5.3) **อิทธิพลของวัฒนธรรมต่อการสื่อสาร** ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ถึงแม้รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างพี่เลี้ยงกับผู้สูงอายุจะเป็นความสัมพันธ์เชิงวิชาชีพ แต่ทว่าก็จะมีอิทธิพลของโครงสร้างสังคม-วัฒนธรรมไทยที่เข้ามาผนวกประสานกับความสัมพันธ์ดังกล่าว เช่น การให้ความเคารพแก่ผู้สูงอายุในสังคมไทย ดังที่แสดงออกในการใช้สรรพนามกลุ่มพี่เลี้ยงจะใช้คำสรรพนามเรียกผู้สูงอายุ (ที่แม้จะเป็นผู้มารับบริการ)

ในลักษณะของ “ญาติอาวุโส” เช่น คุณลุง คุณย่า คุณยาย ... ที่แสดงความเคารพนับถือ แต่ทว่าในฝ่ายของผู้อาวุโสมักจะใช้สรรพนามเรียก “พี่เลี้ยง” ว่า “คุณหมอ” ที่แสดงถึงความสัมพันธ์เชิงวิชาชีพหรือสะท้อนถึงความไว้วางใจในการเป็นแหล่งให้ความช่วยเหลือ

(5.4) การตระหนักถึงคู่มือสื่อสาร ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตถึงความสามารถด้านการสื่อสาร (communication competency) ของกลุ่มพี่เลี้ยงที่แสดงออกในเรื่อง “ความตระหนักถึงลักษณะเฉพาะตัวของคู่มือสื่อสาร” กล่าวคือ พี่เลี้ยงจะไม่ใช้การสื่อสารในรูปแบบเดียวกันหมดกับผู้สูงอายุทุกคน หากจะคำนึงถึงว่า ผู้สูงอายุแต่ละท่านมีความชื่นชอบการสื่อสารในลักษณะใด เช่น บางท่านชอบความเป็นส่วนตัว บางท่านเปิดเผยต่อกลุ่ม เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ผู้วิจัยประมวลว่า การสื่อสารระหว่างพี่เลี้ยงกับผู้สูงอายุในสถานบริการที่ศึกษานั้นดำเนินไปได้อย่างดีโดยไม่มีปัญหา ทั้งนี้เนื่องจากปัจจัยหลายประการ เช่น เป็นรูปแบบการสื่อสารที่ตายตัวไม่ต้องพลิกแพลงหรือซับซ้อนมาก ในแง่ผลประโยชน์ระหว่างทั้งสองฝ่ายไม่ขัดแย้งกัน การคัดเลือกพี่เลี้ยงเข้ามาทำงานก็มีหลักเกณฑ์และระบุคุณสมบัติที่ชัดเจน ในขณะที่ฝ่ายผู้สูงอายุที่มารับบริการก็ไม่ตั้งความคาดหวังเอาไว้อย่างสูงมากนัก เป็นต้น

(7.3) การสื่อสารภายในรุ่นวัยเดียวกัน

(Intrageneration communication)

ในขณะที่การแบ่งระดับของการสื่อสารตามมาตรฐานนั้นจะเป็นไปดังแสดงอยู่ในภาพที่ 1 แต่ทว่าสำหรับเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุ จำเป็นจะต้องเพิ่มระดับการสื่อสารแบบพิเศษขึ้นมา เพื่อให้สามารถอธิบายเรื่องการสื่อสารของผู้สูงอายุได้ครอบคลุมมากขึ้น ระดับหนึ่งที่จะเพิ่มขึ้นมา ก็คือ **เรื่องการสื่อสารภายในรุ่นวัยเดียวกัน** ทั้งนี้เนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่าเมื่อหลุดจากวงจรของชีวิตการทำงาน ไม่ว่าจะเป็นคนในกลุ่มชนชั้นใด

อาซีพอะไร มีการศึกษาระดับไหน ฯลฯ ผู้สูงอายุก็มักจะมารวมตัวกันเป็น "กลุ่ม/ชนชั้นหนึ่งในสังคมคือชนชั้นผู้สูงอายุ" (elderly class) เช่น การมารวมตัวกันอยู่ในชมรมผู้สูงอายุ เป็นต้น

และหากคำอธิบายของทฤษฎีการแยกตัว/การปลีกตัว (Disengagement) เป็นจริง ก็หมายความว่า กลุ่มผู้สูงอายุจะแยกตัวออกจากความสัมพันธ์แบบกว้างขวาง แต่มามีหรือเพิ่มความสัมพันธ์กับกลุ่มคนอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นการจัดกลุ่มแบบเป็นธรรมชาติ/ไม่เป็นทางการ หรือเป็นกลุ่มที่มีการจัดระบบระเบียบก็ตาม

J. Harwood (2007) กล่าวว่า ความสัมพันธ์แบบภายในรุ่นวัยเดียวกันของผู้สูงอายุนั้นมักจะมีอยู่ 3 ประเภท คือ ความสัมพันธ์กับคู่ครอง ความสัมพันธ์กับพี่น้องที่อยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกัน และความสัมพันธ์กับเพื่อนร่วมสมัย อย่างไรก็ตาม ในสภาพการณ์ที่เป็นจริง ความสัมพันธ์ดังกล่าวก็ได้ดำเนินไปอย่างโดดเดี่ยว หากทว่าจะมีความสัมพันธ์กับคนรุ่นอื่นๆ มาแซมเสริม เช่น ความสัมพันธ์กับลูกหลาน เป็นต้น

นอกจากนั้น Harwood ยังกล่าวเสริมว่า สำหรับผู้สูงอายุแล้ว **ความสัมพันธ์ระหว่างคนวัยเดียวกันนั้นจะมีความสำคัญมากต่อชีวิตของผู้สูงอายุ** นอกเหนือจากความพึงพอใจที่จะไปคบหาสมาคมกับคนอายุรุ่นเดียวกันแล้ว ความสัมพันธ์ดังกล่าวก็ยังมีหน้าที่ที่หลากหลาย เช่น เป็นแหล่งแห่งความมั่นใจ (เวลาไปเที่ยวกับผู้สูงอายุด้วยกัน จะรู้สึกสบายใจว่าไปกับคนหนุ่มสาว) เป็นแหล่งของการสนับสนุนด้านต่างๆ เป็นแหล่งที่บรรเทาความตึงเครียดและสร้างอารมณ์ด้านบวกต่างๆ มีงานวิจัยหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นว่า ความขัดแย้งในกลุ่มผู้สูงอายุนั้นจะมีน้อยกว่าคนหนุ่มสาว ดังนั้นในเรื่องการสื่อสารเพื่อจัดการกับความขัดแย้งจึงมีความจำเป็นน้อยกว่าเช่นกัน นอกจากนี้ก็มีงานวิจัยว่า **ประเด็น (theme)** ที่คนอายุรุ่นราวคราวเดียวกันเช่นผู้สูงอายุพูดคุยกันนั้นเป็นอย่างไร เช่น เป็นเรื่องการรวมตัวกัน (togetherness) เรื่องการร่วมมือกัน (cooperation) เป็นเรื่องการพึ่งพาอาศัยกันและกัน (interdependence) เป็นต้น

สำหรับในที่นี้ จะให้ความสนใจกับความสัมพันธ์แบบเพื่อนร่วมวัยเดียวกันของผู้สูงอายุ ซึ่งเราคงต้องยอมรับกันว่า มิตรภาพนั้นเป็นสิ่งที่สำคัญสำหรับคนทุกรุ่นทุกวัย ไม่เว้นแม้แต่ผู้สูงอายุ อย่างไรก็ตามแนวคิดของทฤษฎี Continuity ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ปริมาณและคุณภาพของมิตรภาพในวัยสูงอายุนั้นจะเป็นอย่างไร ก็ย่อมขึ้นอยู่กับประสบการณ์ที่ผ่านมาในวัยหนุ่มสาวของบุคคลนั้นๆ

ถึงแม้คนทุกวัยจะมีเพื่อนฝูงรุ่นราวคราวเดียวกัน แต่ทว่ามิตรภาพระหว่างเพื่อนในกลุ่มผู้สูงอายุก็มีลักษณะเฉพาะตัวซึ่งน่าจะส่งผลถึงการสื่อสารในระดับนี้คือ

(1) ในขณะที่ในช่วงชีวิตการทำงาน การมีเพื่อนร่วมงานนั้นอาจจะเป็นสิ่งที่เราเลือกไม่ได้ แต่สำหรับผู้สูงอายุแล้ว การมาเป็นเพื่อนกันนั้นจะมีลักษณะเลือกอย่างสมัครใจ (voluntary/ selective) เนื่องจากผู้สูงอายุไม่ต้องถูกผูกติดอยู่กับชีวิตการทำงานแล้ว

(2) การแลกเปลี่ยนระหว่างเพื่อนจะมีลักษณะ “ให้-รับ” ที่เสมอภาคมากกว่าเมื่อเทียบกับความสัมพันธ์กับครอบครัว ซึ่งอาจจะมีลักษณะ “ให้” หรือ “รับ” อย่างเดียว

(3) เพื่อนรุ่นราวคราวเดียวกันจะช่วยเชื่อมโยงผู้สูงอายุกับสังคมภายนอก เช่น กลุ่มเพื่อนที่ชวนกันไปเที่ยวในที่ต่างๆ เพื่อนในกลุ่มจะเป็นแหล่งข่าวสารข้อมูลเกี่ยวกับโลกภายนอก

(4) การเป็นคนอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน ย่อมหมายความว่าถึงการมีประสบการณ์ชีวิตที่คล้ายคลึงกัน ผ่านเหตุการณ์ทางสังคมที่คล้ายกัน จึงน่าจะมีความสนใจและรสนิยมร่วมกัน การมีเพื่อนร่วมรุ่นจึงเป็นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ร่วมไปในตัว

(5) การเปิดเผยตนเอง (Self-disclosure) มักจะพบในคนอายุรุ่นราวคราวเดียวกันเช่นเดียวกับผู้สูงอายุ

(6) สำหรับปัญหาของเพื่อนร่วมอายุก็คือ การเสียชีวิตของเพื่อนรุ่นเดียวกันซึ่งอาจนำไปสู่อาการหดหู่ในกลุ่มผู้สูงอายุ

(7) สำหรับพื้นที่ที่ผู้สูงอายุจะได้มีโอกาสในการคบหาเพื่อนรุ่นเดียวกันก็เช่น ในสถานบริการดูแลผู้สูงอายุ (อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตว่า ในสถานบริการดังกล่าวมักไม่ค่อยมีการส่งเสริมให้มีการสื่อสารระหว่างผู้สูงอายุด้วยกัน) และในปัจจุบันนี้ ได้เริ่มมีแนวคิดใหม่ๆเกี่ยวกับผู้สูงอายุ เช่น การก่อตั้งเป็นชมรมผู้สูงอายุ หรือการใช้สื่อใหม่ๆ เช่น อินเทอร์เน็ต ในการประสานสัมพันธ์ระหว่างผู้อาวุโส (ในสังคมไทยยังมีงานศึกษาการสื่อสารระหว่างผู้สูงอายุด้วยกันน้อยมาก)

มีตัวอย่างงานวิจัยของไทยที่มีมิติเรื่อง “การสื่อสารระหว่างผู้สูงอายุ” เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย แม้วานักวิจัยจะไม่ได้ตั้งใจศึกษาเจาะลึกประเด็นดังกล่าวเป็นการเฉพาะ คืองานของพิรญา ศรีเพชรราชู (2549) ที่ศึกษาเรื่องการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในการดำรงรักษาความเข้มแข็งของชุมชนบ้านน้ำเกียน จ.น่าน ชุมชนแห่งนี้เคยมีปัญหาวงเวียนอย่างรอบด้าน จนกระทั่งได้เกิด “กลุ่มเล็กๆที่ก่อตัวมาจากตัวแทนของ 4 สถาบันหลักของชุมชน คือ บ้าน วัด โรงเรียน และสถานีอนามัย” ที่มารวมพลังใช้การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในทุกระดับขับเคลื่อนแก้ไขปัญหาของชุมชนจนสำเร็จลุล่วงไป

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุ นั้น ผลการวิจัยพบว่า ผู้สูงอายุมีบทบาทในกระบวนการขับเคลื่อนดังกล่าวในหลายระดับ เริ่มตั้งแต่ระดับ **ตัวบุคคล** คืออดีตกำนันของชุมชนซึ่งต่อมาได้เป็นประธานชมรมผู้สูงอายุ และในขณะที่รูปแบบของการเป็น “สื่อบุคคล” นี้เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างค่อยๆสั่งสมและเป็นไปอย่างธรรมชาติ รูปแบบการจัดตั้งกลุ่มเป็น “ชมรมผู้สูงอายุ” นั้นกลับเป็นรูปแบบที่ได้รับการกระตุ้นจากหน่วยงานของรัฐ และในระหว่างการขับเคลื่อนแก้ไขปัญหาชุมชนนั้นก็เกิด **“การรวมกลุ่มแบบใหม่”** (New entity) ที่เรียกว่า “กลุ่มรุ่น/กลุ่มเสี้ยว” (แปลว่า กลุ่มเพื่อน) ขึ้นมาเป็นอีกกลไกหนึ่งในการหนุนช่วยการขับเคลื่อนดังกล่าว

ที่มาของกลุ่มรุ่นกลุ่มเสี้ยวที่ก่อตั้งขึ้นในปีพ.ศ.2534 นั้น สืบเนื่องมาจากปัญหาการทะเลาะวิวาทชกต่อยในชุมชนบ่อยครั้ง ทำให้เกิดการ

แตกแยก แบ่งเป็นก๊กเป็นหมู่ การปกครองทำได้ยาก เมื่อชุมชนจัดงาน ประเพณีในตำบล เช่น จัดงาน 3 คืน ในคืนแรกหรือคืนที่สอง ชาวบ้าน ก็จะชกต่อยกันจนงานล่ม ไม่สามารถจัดต่อไปได้ และเนื่องจากชุมชนมี ลักษณะเป็นเครือข่ายตาสายตระกูล ความบาดหมางก็ขยายออกไปเป็นศึก ระหว่างตระกูล

ผู้นำชุมชนบ้านเกียนและชาวบ้านจึงได้หาแนวทางแก้ไขปัญหาดังกล่าว และมีความเห็นพ้องต้องกันว่า นอกจากความเป็นเครือญาติแล้ว ชาวบ้านทั้งหญิงและชายที่มีอายุอาวุโสพอสมควรยังมีความเป็นเพื่อนที่ เกิดปีพ.ศ.เดียวกัน เรียนจบโรงเรียนเดียวกัน/รุ่นเดียวกัน เป็นกลุ่มที่มีความสนิทสนมกันมาแต่ดั้งเดิม สามารถพูดคุยตักเตือนกันได้ง่าย จึงได้เกิดการรวมกลุ่มของคนที่เกิดในปีเดียวกันขึ้นมาเป็นกลุ่มรุ่นกลุ่มเสี้ยว ซึ่งปัจจุบันมีอยู่ 36 กลุ่ม

มีข้อที่น่าสังเกตเกี่ยวกับการรวมกลุ่มของผู้อาวุโสเป็นกลุ่มรุ่น กลุ่มเสี้ยวดังนี้

(1) ขนาดของกลุ่มมีสมาชิกไม่มากนัก ราวๆ 10-20 คน จึงง่ายต่อการสื่อสารและการบริหารจัดการ

(2) จากกลุ่มที่มีการรวมตัวกันตามธรรมชาติ (by nature) คือ การคบหาสนิทสนมในกลุ่มคนที่เกิดปีเดียวกัน ชุมชนน้ำเกียนได้ยกระดับกลุ่มดังกล่าวให้มีการจัดระบบระเบียบมากขึ้น (well-structured) กล่าวคือ มีการบริหารจัดการภายในรุ่น ด้วยการใช้ประธานรุ่น รองประธาน เลขานุการ รัษฎุฎิก และกรรมการรุ่น

(3) ทุกกลุ่มจะมีการทำกิจกรรมเป็นสื่อกลางเพื่อประสานความสัมพันธ์ภายในกลุ่ม เช่น มีการออมทรัพย์ของกลุ่ม มีกองทุนที่ให้สมาชิกกลุ่มกู้ยืม เป็นต้น

(4) สำหรับเป้าหมายของกลุ่มนั้นจะมี 2 ระดับ คือการช่วยเหลือสมาชิกภายในกลุ่มเช่นเมื่อสมาชิกเจ็บป่วยและพิการ นอกจากนั้นก็ยังมีเป้าหมายต่อชุมชน เช่น การระงับกรณีพิพาททะเลาะเบาะแว้งดังที่ได้

กล่าวมาแล้ว (ซึ่งมีอำนาจที่กระทำได้เนื่องจากบทบาทของผู้อาวุโสในบริบทของสังคมไทยที่ได้กล่าวมาแล้ว)

เนื่องจากงานวิจัยชิ้นนี้มุ่งศึกษาภาพโดยรวมของทั้งชุมชน จึงยังไม่ได้เจาะลึกลงมาที่การสื่อสารของกลุ่มรุ่นกลุ่มเสี้ยว ซึ่งเป็นการรวมตัวของผู้สูงอายุที่เกิดปีพ.ศ.เดียวกัน อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยก็ได้ข้อสรุปว่า กลุ่มรุ่นกลุ่มเสี้ยวนี้เป็นกลุ่มที่มีความสำคัญที่สุดในกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมซึ่งนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในท้ายที่สุด

(7.4) การสื่อสารระหว่างรุ่น

(Intergeneration Communication)

การสื่อสารในระดับนี้คือการสื่อสารระหว่างคนที่ต่างรุ่นต่างวัยกัน เช่น ระหว่างผู้สูงอายุกับเด็กๆ ซึ่งเป็นระดับขั้นของการสื่อสารที่เพิ่มเติมมาจากการแบ่งระดับการสื่อสารแบบปกติ เนื่องจากการรับรู้จากสามัญสำนึกและผลจากการวิจัยหลายชิ้นยังคงให้คำตอบที่ขัดแย้งกัน และนำไปสู่ข้อคำถามที่ว่า จริงหรือไม่ว่า คนแก่กับเด็กๆคุยกันไม่รู้เรื่อง ควรจะจัดให้ผู้สูงอายุพูดคุยสื่อสารภายในคนกลุ่มเดียวกันเอง หรือควรจะให้ผู้สูงอายุสื่อสารกับคนต่างวัยจะดีกว่า เป็นต้น

ถึงแม้ว่า เรามักจะได้พบเห็นว่า ระหว่างคนแก่กับเด็ก/วัยรุ่นมักจะพูดกันไม่รู้เรื่อง ความสนใจไม่ตรงกันที่เรียกว่า “มีช่องว่างระหว่างวัย” (generation gap) และต่างฝ่ายมักจะมีอคติต่อกัน แต่ทว่าก็มีผลการวิจัยหลายชิ้นที่ได้แสดงให้เห็นว่า หากเป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด เช่น ระหว่างเครือญาติ ปู่ย่าตายายกับลูกหลาน ข้อสรุปข้างต้นมักจะไม่เป็นจริง

ปัจจุบันนี้ เนื่องจากผู้สูงอายุมีชีวิตที่ยืนยาวมากขึ้น ดังนั้น ลูกหลานจึงมีโอกาที่จะได้พบเห็นและอาศัยอยู่ร่วมกับปู่ย่าตายายมากขึ้น และมีงานวิจัยหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นว่า การสื่อสารระหว่างคนสองวัยนี้ จะให้ผลลัพธ์ที่ดีแก่ทั้งสองฝ่าย คือ ทั้งฝ่ายผู้สูงอายุและฝ่ายเด็ก/วัยรุ่น

สำหรับประเด็นเรื่องการสื่อสารระหว่างรุ่นนั้นมีแง่มุมที่ได้ศึกษาแล้วดังต่อไปนี้

(1) การสื่อสารระหว่างรุ่นเกิดขึ้นได้อย่างไร (How communication) อันได้แก่ การค้นหาประเภทของสื่อที่ใช้ ในอดีตมักมีข้อค้นพบว่า สื่อที่ใช้ติดต่อกับสื่อสารนั้นมักจะได้แก่โทรศัพท์ โดยมักไม่ค่อยปรากฏรูปแบบของการเขียนจดหมายหรือการส่งการ์ด ส่วนในปัจจุบันทั้งงานวิจัยของต่างประเทศและของไทย (ศุภนิศา เกษมสันต์, 2546) พบว่า ผู้สูงอายุบางกลุ่มมักจะใช้การสื่อสารผ่านคอมพิวเตอร์เป็นเครื่องมือติดต่อกับลูกหลาน

(2) อะไรทำให้การสื่อสารระหว่างรุ่นเกิดขึ้นได้ (What communication) คำตอบนี้จะเกี่ยวข้องกับบทบาทหน้าที่ของการสื่อสารระหว่างบุคคลโดยทั่วไป ตัวแปรที่จะทำให้เกิดการสื่อสารระหว่างรุ่นได้ก็คือ การแสดงออกซึ่งการยอมรับอีกฝ่ายหนึ่ง (Accommodating) การเปิดเผยตนเอง (self-disclosure) และการให้แรงสนับสนุน (social support) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาที่เกิดวิกฤติในชีวิตกับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง

(3) ปัจจัย/เงื่อนไขที่จะทำให้เกิดการสื่อสารและความสัมพันธ์อันดีระหว่างรุ่นวัย มีอยู่ 2 ประการ

(3.1) ความใกล้ชิดทางกายภาพ/ภูมิศาสตร์ (Geographic proximity) ดังนั้น ภายในครอบครัวที่อาศัยอยู่ด้วยกัน 3 รุ่น คือ ปู่ย่าตายาย พ่อแม่ ลูกหลาน จึงมีโอกาสนี้ที่จะเกิดการสื่อสารระหว่างรุ่นวัยได้สูง

(3.2) การรับรู้ที่คนแต่ละรุ่นต่างมีต่อกันและกัน

(4) รูปแบบการสื่อสารที่ใช้ งานวิจัยในเรื่องนี้พบว่า รูปแบบการสื่อสารที่เกิดขึ้นมากที่สุดคือ การเล่าเรื่อง (Narrative/Story-telling) โดยที่ฝ่ายผู้สูงอายุมักจะเป็นฝ่ายเล่าเรื่องให้ลูกหลานฟัง ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของไทยเช่น งานของรัตติกาล เจนจิต (2549) ที่พบว่าบรรดา

ผู้เฒ่าผู้แก่ใน จ. เชียงราย ที่ทำของเล่นพื้นบ้านเพื่อเป็นสื่อกลางถ่ายทอดความรู้และภูมิปัญญาพื้นบ้านแก่ลูกหลานก็จะใช้วิธีการ “เล่าเรื่อง” ประกอบการทำของเล่นพื้นบ้าน เช่น จะเล่าเรื่องประกอบของเล่นที่ชื่อว่า “งูเกี่ยวสาว” ว่าทำไมจึงได้ชื่อนี้ เป็นต้น

Kemper และคณะ (1959, อ้างใน Hummert, 1992) ศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบการสื่อสารระหว่างคนหนุ่มสาวกับผู้สูงอายุ และพบว่า ถึงแม้เนื้อหาที่ผู้สูงอายุผลิตนั้นจะใช้ประโยคที่ซับซ้อนน้อยกว่าและมักจะตัดประโยคออกเป็นท่อนๆ มากกว่า แต่สำหรับเรื่องเล่าแล้ว การเล่าเรื่องของผู้สูงอายุจะน่าสนใจกว่าและจะชัดเจนกว่าการเล่าเรื่องของคนหนุ่มสาว ซึ่งอาจจะหมายความว่า ทักษะการสื่อสารด้วยวิธีการเล่าเรื่องนั้นเป็นความสามารถทางการสื่อสารพิเศษของผู้สูงอายุ และด้วยความชำนาญดังกล่าว ผู้สูงอายุจึงมักเป็น “นักเล่าเรื่องของครอบครัว” หรือเป็น “นักเล่าเรื่องราวเก่าๆในอดีต” และนอกจากจะ “เล่าเรื่อง” แล้ว ผู้สูงอายุมักเล่น “บทบาทเชิงสัญลักษณ์” (Symbolic role) คือการเล่นบทเป็นตัวแทนของวงศ์ตระกูลด้วยการสอดแทรกถ่ายทอดค่านิยมของครอบครัว ประวัติ และความภาคภูมิใจในวงศ์ตระกูลไปสู่บุตรหลานอีกด้วย

สำหรับเรื่องการแสดง “บทบาทเชิงสัญลักษณ์” (symbolic role) ซึ่งเป็นบทบาทของผู้สูงอายุอันจะมีผลต่อการสื่อสารกับคนรุ่นเด็ก/หนุ่มสาวนั้น เราคงไม่อาจจะยอมรับโดยปริยายว่า ผู้สูงอายุทุกคนจะได้แสดงบทบาทนี้เสมอไป หากว่าจะต้องมีการตรวจสอบในบริบทที่เป็นจริงว่า ผู้สูงอายุที่เราศึกษานั้นสามารถจะแสดงบทบาทดังกล่าวได้หรือไม่ และจะต้องมีเงื่อนไขอะไรบ้างเอื้ออำนวย ตัวอย่างเช่น กฤษณา บุรณะพงศ์ (2540) ได้ตรวจสอบว่าผู้สูงอายุในเขตกรุงเทพฯยังสามารถเล่นบทบาทการถ่ายทอดคุณธรรมให้แก่บุตรหลานได้หรือไม่ ผู้วิจัยได้ทำการวิจัยเชิงปริมาณโดยใช้กลุ่มตัวอย่างที่เป็นทั้งผู้สูงอายุและเยาวชนที่เป็นลูกหลานซึ่งอาศัยอยู่ในบ้านเดียวกันจำนวนอย่างละ 230 คน ผลการวิจัยแสดงให้เห็น

เห็นว่ามีความเสี่ยงเพียง 13% เท่านั้นที่ปู่ย่าตายายจะเป็นผู้ขัดเกลาคุณธรรมให้แก่ตน และยังพบอีกว่าระดับความใกล้ชิดระหว่างผู้สูงอายุกับลูกหลานจะมีอยู่ในระดับต่ำซึ่งน่าจะเป็นเพราะการมีช่องว่างระหว่างวัย ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่าน่าจะมีปัจจัยหลายประการที่ทำให้ผู้สูงอายุไม่สามารถเล่นบทบาทเชิงสัญลักษณ์ในการอบรมป่มเพาะลูกหลานได้ เริ่มตั้งแต่ทัศนคติที่ว่า หน้าที่ดังกล่าวเป็นบทบาทของพ่อแม่ สมาชิกในครอบครัวไม่สนับสนุน วิถีชีวิตของคนแก่และวัยรุ่นไม่มีการใช้พื้นที่ร่วมกัน เป็นต้น (อย่างไรก็ตาม เนื้อหาที่ถ่ายทอดนี้ก็ยังคงเป็นเรื่องของ “จริยธรรม” มิใช่เรื่อง “เกียรติประวัติ/ความเป็นมาของวงศ์ตระกูล”)

(5) ประเด็นที่ผู้สูงอายุสื่อสารถึงเรื่องบุตรหลาน เป็นอีกหัวข้อวิจัยอย่างหนึ่งว่า ปู่ย่าตายายนั้นพูดถึงลูกหลานในประเด็นอะไรบ้าง (theme) ซึ่งเนื้อหาดังกล่าวจะสะท้อนความสัมพันธ์ที่ผู้สูงอายุมีต่อบุตรหลาน และผลการวิจัยจะพบประเด็น ดังนี้

- ความรักความห่วงใย
- ความภาคภูมิใจในตัวบุตรหลาน
- การแลกเปลี่ยน เช่น ผู้สูงอายุสัญญาจะให้รางวัลหากบุตรหลานทำตามเงื่อนไข
- ความห่างไกล/ความเหินห่าง

(6) ประเด็นเรื่องความห่างของช่วงอายุ ผลจากการวิจัยพบว่า ในเรื่องการสื่อสารระหว่างรุ่นวัยนี้ หากมีการเน้นความแตกต่างระหว่างอายุมากเกินไป (over accommodation) หรือมองข้ามความแตกต่างระหว่างอายุมากเกินไป (under accommodation) ก็จะทำให้เกิดปัญหาในการสื่อสารได้ทั้งสิ้น

นอกจากนั้นยังมีกรณีที่ปู่ย่าตายายเป็นผู้รับผิดชอบเลี้ยงดูลูกหลานโดยตรงเมื่อพ่อแม่ของเด็กๆต้องออกไปทำงานนอกบ้าน ซึ่งในกรณีของชนบทไทยในปัจจุบัน มีครอบครัวที่ปู่ย่าตายายต้องรับผิดชอบเลี้ยงดูหลานอย่างมาก ดังข้อค้นพบของชนินทร์ จารุจันทร์ (2541) ที่พบว่า เฉพาะใน

หมู่บ้านกุเหล็ก จ.ขอนแก่นที่ศึกษานั้น จากจำนวนครัวเรือน 154 ครัวเรือน พบว่ามีผู้สูงอายุที่เป็นปู่ย่าตายายอยู่ประมาณ 100 คน และจำนวนครึ่งหนึ่ง (50 คน) เป็น “ยาย” ที่ต้องเลี้ยงเด็กเล็กวัยก่อนเข้าเรียน และมีจำนวนยาย 19 คนที่ต้องทำหน้าที่เป็น “แม่” เด็ก เนื่องจากพ่อแม่แท้ๆไม่ได้อยู่ด้วย แม้ว่า “ยาย” เหล่านี้จะเคยเลี้ยงดูลูกของตนเองมาแล้ว แต่ทว่าในการหวนกลับมาเลี้ยงหลานประจวบจุณนี้ ก็มีเงื่อนไขเปลี่ยนแปลงไปหลายประการ เช่น อายุที่มากขึ้นของผู้เป็นยาย การปะทะกันของชุดความรู้ในการเลี้ยงเด็กแบบอดีตกับแบบใหม่ (เช่น การให้อาหารอ่อนแก่เด็กเล็ก) ดังนั้น นักวิจัยซึ่งเป็นนักสังคมวิทยาจึงสนใจเรื่องกระบวนการปรับตัวเพื่อเปลี่ยนบทบาทจากการเป็น “ยาย” มาเป็น “แม่” แต่เนื่องจากงานวิจัยชิ้นนี้มีชิ้นงานศึกษาด้านการสื่อสาร จึงยังสามารถจะพัฒนาโจทย์ด้านการสื่อสารต่อไปได้อีกมาก เช่น บทบาทของการสื่อสารในการแสวงหาความรู้ของผู้สูงอายุ รวมทั้งการสื่อสารระหว่างยายกับหลาน เป็นต้น

สำหรับงานวิจัยเรื่องการสื่อสารระหว่างรุ่นวัยนี้ ในต่างประเทศเริ่มเป็นที่สนใจของการศึกษาเรื่องผู้สูงอายุกับการสื่อสารมากยิ่งขึ้นทุกที ดังจะเห็นได้จากการจัดหัวข้อเรื่อง Intergeneration Communication เป็นหัวข้อหลักหัวข้อหนึ่งในหนังสือที่ว่าด้วยเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุ อีกทั้งยังมีการพัฒนาวิธีการศึกษาวิจัยแบบใหม่ๆขึ้นมาอีกด้วย ตัวอย่างเช่น C. Hummel et al (1995) ที่ได้นำเทคนิคการฉายภาพด้านจิตวิทยา (Projective technique) มาวิเคราะห์ภาพวาดของเด็กๆที่เป็นหลาน ซึ่งวาดภาพปู่ย่าตายายของตนเองโดยใช้วิธีการวิจัยเชิงปริมาณเนื่องจากภาพที่นำมาศึกษานั้นเก็บมาจากเด็กจากหลายๆประเทศจำนวนถึง 13,000 ภาพ เป็นต้น ดังนั้น งานวิจัยการสื่อสารกับผู้สูงอายุในประเด็นนี้จึงยังสามารถพัฒนาต่อไปได้อีกมาก

สำหรับตัวอย่างงานวิจัยของไทยที่สามารถจัดเข้ากรอบเรื่องการสื่อสารระหว่างรุ่นวัยก็คือ งานวิจัยเรื่องการใช้สื่อของเล่นพื้นบ้านเป็นสื่อประสานสัมพันธ์ระหว่างผู้เฒ่าผู้แก่กับเด็กที่บ้านป่าแดด จ.เชียงราย ที่

ศึกษาโดยรัตติกาล เจนจัด (2549) ที่ได้เอ่ยถึงไปบ้างแล้ว แต่ทว่าในกรณีของบ้านป่าแดดนี้ ขอบเขตของการสื่อสารระหว่างผู้สูงอายุกับเด็กนั้น มิได้จำกัดอยู่แต่เพียงภายในหน่วยของครอบครัวเท่านั้น เนื่องจากกลุ่มผู้เฒ่าผู้แก่ที่บ้านป่าแดดได้ขยายการรวมกลุ่มทำของเล่นพื้นบ้านออกไปให้บริการในระดับชุมชน และจัดทำในลักษณะของงานพัฒนารูปแบบหนึ่ง (ปัจจุบัน แนวทางการทำกิจกรรมของกลุ่มผู้สูงอายุในชนบทไทย ตามแนวทฤษฎี Activity Theory กำลังมีทิศทางการดำเนินงานในรูปแบบของกลุ่มผู้สูงอายุบ้านป่าแดดนี้เป็นหลัก จึงน่าจะมีการศึกษาวิจัยการสื่อสารระหว่างรุ่นวัยในประเด็นดังกล่าวให้เพิ่มมากขึ้น)

รัตติกาลผู้วิจัยเล่าถึงที่มาของการคิดก่อตั้งกลุ่มผู้สูงอายุในบ้านป่าแดดว่า สมาชิกในกลุ่มซึ่งมีอยู่ประมาณ 30 กว่าคน เคยเป็นผู้ที่สร้างฐานะทางเศรษฐกิจให้แก่ครอบครัว แต่พออายุมากขึ้นไม่สามารถจะออกไปทำงานได้เหมือนเดิม จึงต้องอยู่กับบ้าน ในวันหนึ่งๆ ผู้สูงอายุเหล่านี้แทบจะไม่มีบทบาทอะไรเลยนอกจากการเฝ้าบ้านเลี้ยงหลาน ทำของเล่นให้หลานเล่น และรอให้ลูกหลานเป็นคนเลี้ยงดู แต่ถ้าหลานโตพอที่จะเข้าโรงเรียนได้แล้ว ผู้สูงอายุก็จะกลายเป็นคนที่ไม่มีความหมายในบ้าน และแม้แต่บทบาทการทำของเล่นพื้นบ้าน เมื่อถูกระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่เข้าแทรกแซง พ่อแม่ก็มักจะซื้อของเล่นพลาสติกจากร้านค้าให้เล่นแทน องค์ความรู้เกี่ยวกับการทำของเล่นพื้นบ้านจึงค่อยๆ จางหายไปในกลุ่มผู้สูงอายุ การหมดบทบาทและความสำคัญของผู้สูงอายุย้อนกลับมาส่งผลต่อปัญหาความสัมพันธ์ทั้งทางร่างกายและจิตใจของกลุ่มคนเฒ่าคนแก่เอง

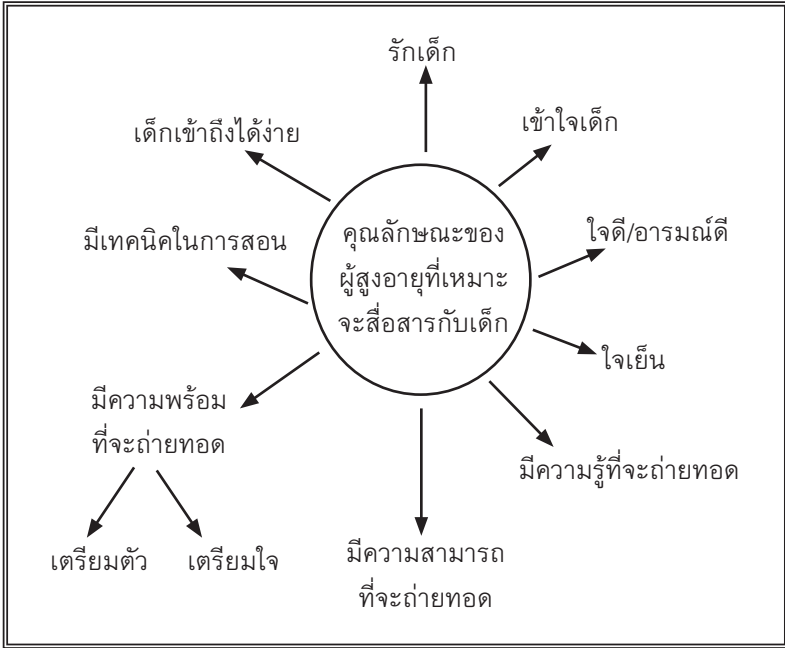
ในช่วงปีพ.ศ.2541 มีนักพัฒนาจากภายนอกเข้ามาทำงานพัฒนาด้วยการรวมกลุ่มผู้สูงอายุ (ในระยะเริ่มต้นมีเพียง 6 คน เพราะคนเฒ่าคนแก่ยังไม่คุ้นเคยกับการทำงานพัฒนาของผู้สูงอายุ) กิจกรรมของกลุ่มก็คือการรื้อฟื้นภูมิปัญญาพื้นบ้านในเรื่องการทำของเล่นพื้นบ้าน โดยใช้ของเล่นเป็นสื่อให้ทำหน้าที่ 2 อย่าง หน้าที่แรกก็คือ เป็นสื่อที่ถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านแก่ลูกหลาน อันได้แก่ การแสดงบทบาทเชิงสัญลักษณ์

(Symbolic role) ที่ได้กล่าวไปแล้ว หน้าที่ประการที่สองคือใช้ของเล่นที่บ้านเป็นสื่อประสานความสัมพันธ์ระหว่างรุ่นวัย ดังนั้นผู้สูงอายุเหล่านี้จึงไม่เพียงแต่ทำของเล่นให้เด็กๆ เช่นบทบาทหุ่นยนต์ตายที่เคยทำในครอบครัวเท่านั้น หากทว่าได้เพิ่ม “การจัดสอนวิธีการทำของเล่นให้แก่เด็กๆ” อีกด้วย ซึ่งจะต้องมีเรื่องการสื่อสารระหว่างรุ่นวัยเข้ามาเกี่ยวข้อง

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารระหว่างรุ่นวัยนั้น งานวิจัยนี้ได้ค้นพบมิติสำคัญๆ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับ “คุณสมบัติของผู้อาวุโส” ที่จะทำการสื่อสารระหว่างรุ่นวัยได้ดีดังนี้

(1) **คุณลักษณะผู้ส่งสาร** J. Harwood (2007) ได้ตั้งข้อสังเกตในเรื่องการสื่อสารระหว่างรุ่นวัยว่า ผู้สูงอายุที่จะสื่อสารกับคนต่างวัยนั้นมีลักษณะที่หลากหลาย (heterogeneous) ซึ่งงานวิจัยของรัตติกาลก็ได้ค้นพบต่อไปว่า ท่ามกลางความหลากหลายนั้น มิใช่ผู้สูงอายุทุกคนจะสามารถสื่อสารกับคนต่างวัยได้ ดังที่เด็กบางคนให้สัมภาษณ์ว่าย่ายายที่บ้านบ่นมามากน่าเบื่อ หรือสามารถสื่อสารผ่านรูปแบบการใช้ของเล่นที่บ้านเป็นสื่อได้

ผลการวิจัยของรัตติกาลค้นพบว่า คุณลักษณะของผู้สูงอายุที่จะสื่อสารกับเด็กผ่านสื่อของเล่นที่บ้านนั้นต้องมีคุณสมบัติดังนี้

ภาพที่ 3: คุณลักษณะของผู้ส่งสารหรือผู้ถ่ายทอดภูมิปัญญา

(2) ต้องมีความสามารถในการวิเคราะห์ผู้รับสาร อันได้แก่ ความสามารถที่จะจำแนกแยกแยะความแตกต่างของเด็กๆในแง่ของเพศ (เช่นเด็กผู้หญิงจะชอบसान เด็กผู้ชายชอบลูกข่าง) ในแง่วัย (เด็กเล็กๆ ต้องสอนใช้ตอก เด็กโตจึงจะใช้มีด) หรือรู้จักรสนิยม/สภาพชีวิตของเด็ก ในยุคปัจจุบันที่แตกต่างจากสมัยที่ตนเองเป็นเด็ก เช่น เด็กสมัยใหม่เกิดมาไม่ได้จับมีด แต่จับปากกา การใช้มีดจึงต้องสอนอย่างระมัดระวัง หรือเด็กสมัยใหม่ไม่ชอบให้ผู้ใหญ่พ่าสอนแบบตรงๆหรือซ้ำซาก เป็นต้น

(3) ต้องมีความสามารถในการเลือกใช้สื่อ ซึ่งสื่อในที่นี้ คือ ของเล่นพื้นบ้านที่มีมากมายหลายชนิด แต่ละชนิดมีระดับความยากง่ายไม่เท่ากัน ซึ่งคนเฒ่าคนแก่ที่เป็นผู้สอนจะต้องรู้จักลำดับความยากง่ายดังกล่าว และเมื่อจะถ่ายทอดความรู้ ก็ต้องเริ่มจากง่ายไปหายาก หรือ

ต้องจับคู่ระหว่างความสนใจ/ระดับของเด็กๆกับประเภทของสื่อของเล่น
ที่บ้านให้เหมาะสม

(4) **ต้องมีเนื้อหาที่จะถ่ายทอด** เนื่องจากในระหว่างที่เด็กๆมา
เรียนทำของเล่นแต่ละอย่างนั้น โดยธรรมชาติของเด็กๆก็ต้องซักถาม
อยู่แล้ว เริ่มตั้งแต่ถามวิธีการผลิตไปจนกระทั่งถามถึงชื่อและที่มาของชื่อ
ของเล่นต่างๆ รวมทั้งผู้สูงอายุก็ได้ใช้รูปแบบ “การเล่าเรื่อง” เพื่อให้
ของเล่นต่างๆมีความหมายและมีความสนใจมากขึ้น เช่น ของเล่นที่ชื่อ
“พญาลิมงาย” (ซึ่งแปลว่า “พญาเล่นเพลินจนลืมนกินข้าวเที่ยง”) ก็จะมี
เรื่องเล่าว่า เหตุใดของเล่นดังกล่าวจึงมีชื่อเช่นนั้น ดังนั้นผู้เฒ่าผู้แก่ที่จะ
สามารถสื่อสารกับเด็กๆได้ก็ต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ในแง่เนื้อหา (นอกเหนือ
จากความรู้เชิงเทคนิคการประดิษฐ์) ของของเล่นอีกด้วย

สำหรับบทบาทหน้าที่ของของเล่นที่บ้านนั้น ผู้วิจัยได้พบว่า
ของเล่นที่บ้านได้เพิ่มพูนหน้าที่ที่หลากหลายมากขึ้นจากการทำโครงการ
รวมกลุ่มของผู้สูงอายุดังกล่าว นอกเหนือจากหน้าที่พื้นฐาน คือเป็นของ
เล่นสำหรับเด็กๆแล้ว ของเล่นที่บ้านยังทำหน้าที่เป็น “สื่อแทนความรัก”
ที่กลุ่มผู้เฒ่าผู้แก่มีให้แก่เด็กๆในชุมชน นอกจากนี้ ของเล่นที่บ้าน
ยังได้กลายเป็นสื่อพิเศษที่ประสานความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับเด็กที่
ทำท่าว่าจะห่างเหินอยู่กันคนละชั่วให้กลับมาใกล้ชิดเหมือนกับในอดีต
ของเล่นที่บ้านได้กลายเป็นสิ่งที่นำพาให้คนสองวัยได้มาพูดภาษาเดียวกัน
โดยไม่มีเรื่องอายุเข้ามาเกี่ยวข้อง (สนใจโปรดดู กาญจนา แก้วเทพ,
สื่อเล็กๆที่น่าใช้ 2552)

(7.5) การสื่อสารระดับภายในกลุ่ม (Group Communication)

“กลุ่ม” เป็นรูปแบบการมารวมตัวของปัจเจกบุคคลโดยมีเป้าหมาย/
วัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง (ซึ่งทำให้ “กลุ่ม” มีความแตกต่างจาก
“ฝูงชน” (crowd)) และเมื่อมารวมตัวกันก็จะสร้างกฎเกณฑ์บางอย่าง
ไม่ว่าจะเป็นทางการหรือรู้กันโดยปริยายก็ตาม สำหรับกลุ่มทุกกลุ่มนั้น

จะต้องมี “การสื่อสาร” เป็นปัจจัยประกอบที่จะขาดเสียมิได้ ไม่ว่าจะ เป็นในขั้นตอนของการริเริ่ม/ก่อตั้งกลุ่ม ขั้นตอนของการพัฒนา กลุ่ม ขั้นตอนของการดำรงรักษาชีวิตของกลุ่ม ขั้นตอนที่จะต้องเผชิญหน้ากับปัญหาอุปสรรค รวมทั้งขั้นตอนที่จะต้องระดมพลังเพื่อปฏิบัติการกิจให้บรรลุเป้าหมาย

ในงานศึกษาเรื่องกลุ่มนั้น จะมี categories หลายแบบที่สามารถจะนำมาใช้ศึกษาได้ และในกลุ่มแต่ละประเภท หรือประเด็นแต่ละประเด็นที่นำมาศึกษาก็จะส่งผลกระทบต่อเป้าหมาย/รูปแบบและเนื้อหาของ การสื่อสารทั้งภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่ม

เริ่มตั้งแต่การใช้เกณฑ์ศึกษาเรื่อง “ประเภท/ชนิดของกลุ่มและขนาดของกลุ่ม” (Type and size of group) เช่น เป็นกลุ่มทำงาน กลุ่มครอบครัว เป็นกลุ่มคณะกรรมการ ฯลฯ หรือเป็นกลุ่มขนาดเล็ก-ใหญ่ (small-large group) ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับ การสื่อสารระหว่างบุคคลแล้ว จำนวนผู้ที่เข้ามารวมกลุ่มจะมีมากขึ้น ซึ่งส่งผลให้การที่สื่อสารให้เข้าใจตรงกันทั้งหมดในมวลหมู่สมาชิกกลุ่มมีความยากมากขึ้นตามไปด้วย และเมื่อมาเชื่อมโยงกับประเด็นของผู้สูงอายุ เนื่องจากผู้สูงอายุเป็นบุคคลที่หลุดจากวงจรการทำงานประจำแล้ว ดังนั้น การรวมกลุ่มของผู้สูงอายุจึงน่าจะเน้นหนักไปในชีวิตนอกการทำงาน ประเภทของกลุ่มผู้สูงอายุจึงจะเป็น กลุ่มครอบครัว กลุ่มเพื่อนฝูง กลุ่มชมรมผู้สูงอายุ กลุ่มสนใจงานอดิเรก กลุ่มออกกำลังกาย กลุ่มรักษาสุขภาพ กลุ่มศาสนา ฯลฯ ซึ่งน่าจะส่งผลทำให้รูปแบบการสื่อสารของผู้สูงอายุนั้นมีลักษณะเป็นการสื่อสารแบบไม่เป็นทางการ ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร เป็นต้น

ส่วนอีก 2 แนวคิดที่มักจะถูกนำมาใช้ในการศึกษาก็คือเรื่องผู้นำ และสมาชิก ในเรื่องของผู้นำนั้น ตัวแปรที่ใช้ศึกษาก็มักจะเป็นประเภทของผู้นำ การสื่อสารของผู้นำ ความรับผิดชอบของผู้นำ และในส่วนของสมาชิก ประเด็นที่มักจะถูกศึกษา ก็คือ การมีส่วนร่วมของสมาชิก การสื่อสารระหว่างสมาชิก เป็นต้น

สำหรับผู้สูงอายุ นั้น กลุ่มจะมีความสำคัญต่อผู้สูงอายุอย่างมาก หากมาใช้แนวคิดเรื่อง Activity Theory ที่ได้กล่าวมาข้างต้น เนื่องจาก “กลุ่ม” จะเป็น “ตัวสื่อกลาง” (mediator) ประเภทหนึ่งที่สามารถช่วยให้ผู้สูงอายุเข้ามามีส่วนร่วมในชีวิตสาธารณะของสังคม อย่างไรก็ตาม แม้ว่า “กลุ่ม” จะเป็นตัวกลางของผู้สูงอายุ แต่ทว่า การที่ผู้สูงอายุจะมารวมตัวกันด้วยอะไรและโฉมหน้าของกลุ่มผู้สูงอายุจะออกมาเป็นอย่างไรนั้น ก็ขึ้นอยู่กับ “ทรัพยากร” ที่ผู้สูงอายุนั้นมีอยู่ เช่น กำจร หลุยยะพงศ์ (2552) ศึกษาเปรียบเทียบกลุ่มผู้สูงอายุ 2 กลุ่มที่กลุ่มแรก (เป็นชมรมผู้สูงอายุ ต.โพธิ์ไทรงาม จ.พิจิตร) นำเอา “ต้นทุนทางศาสนา” (พิธีกรรมหล่อเทียนเข้าพรรษา) มาเป็นตัวสื่อกลางของการรวมกลุ่ม ในขณะที่กลุ่มที่สองคือ กลุ่ม OPY นำเอา “ต้นทุนด้านเทคโนโลยี” คือความรู้ด้านคอมพิวเตอร์มาเป็นตัวสื่อกลางในการรวมกลุ่ม เป็นต้น

ตัวอย่างงานวิจัยเรื่องการสื่อสารภายในกลุ่มผู้สูงอายุของไทยนั้น ยังไม่มีงานศึกษาที่เจาะตรงเข้ามาที่ประเด็นดังกล่าวที่สามารถจะสถาปนาองค์ความรู้ได้ว่า การสื่อสารภายในกลุ่มของผู้สูงอายุนั้นมีลักษณะเฉพาะตัวอย่างใด แต่ทว่าก็มีงานที่ศึกษาผู้สูงอายุในแง่มุมอื่นๆ และมีมิติของเรื่องการสื่อสารระดับกลุ่มเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย ในที่นี้จะยกตัวอย่างงานวิจัยดังกล่าวสัก 2-3 เรื่อง เพื่อเป็นแนวทางแก่ผู้ที่สนใจจะศึกษาต่อไป

งานวิจัยชิ้นแรกเป็นงานศึกษาชมรมผู้สูงอายุที่จัดตั้งขึ้นในโรงพยาบาลอภัยภูเบศร จ.ปราจีนบุรี ของนิรมล อินทฤทธิ์ (2547) โดยสนใจประเด็น “พฤติกรรมการส่งเสริมสุขภาพ” และใช้วิธีการวิจัยเชิงปริมาณ ในด้านหนึ่งผลของการวิจัยได้ค้นพบว่า กิจกรรม 6 ด้านที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมส่งเสริมสุขภาพนั้นมีอะไรบ้างในกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา (เช่น ความรับผิดชอบด้านสุขภาพ การออกกำลังกาย โภชนาการ ฯลฯ) และในอีกด้านหนึ่ง ผู้วิจัยก็ได้ค้นพบรูปแบบการสื่อสารที่เกิดขึ้นในภายในกลุ่มชมรมดังกล่าว แต่ทว่า วัตถุประสงค์การวิจัยยังไม่ได้พัฒนาไปถึงการแสวงหาความสัมพันธ์หรือบทบาทของการสื่อสารที่มีต่อพฤติกรรมส่งเสริมสุขภาพดังกล่าว

ในส่วนที่เกี่ยวกับการสื่อสารกลุ่มนั้น พบว่า กลุ่มผู้สูงอายุจะใช้ **สื่อกิจกรรมมากที่สุด** โดยที่สื่อกิจกรรมนี้เป็นรูปแบบการสื่อสารแบบกลุ่มที่ต้องมาพบปะเห็นหน้ากัน (face-to-face communication) ภายในเวลาและสถานที่ที่กำหนดเอาไว้ ซึ่งเงื่อนไขในชีวิตของผู้สูงอายุที่ปลอดจากงานประจำแล้วจะเอื้ออำนวยให้เข้าร่วมสื่อกิจกรรมได้โดยง่าย

และสำหรับเนื้อหาของ**สื่อกิจกรรม**จะมีอยู่ 2 เนื้อหา กิจกรรมแรก ที่ทางชมรมผู้สูงอายุจัดเป็นประจำทุกเดือน คือกิจกรรมเรื่องสุขภาพ ซึ่งที่มาของกิจกรรมนี้น่าจะสืบเนื่องมาจากชมรมผู้สูงอายุกลุ่มที่ศึกษานี้อยู่ภายใต้การสนับสนุนของโรงพยาบาลอภัยภูเบศร และกิจกรรมประเภทที่สอง คือกิจกรรมด้านศาสนา ซึ่งดูเหมือนจะเป็นเนื้อหาของผู้สูงอายุโดยเฉพาะในพื้นที่ชนบท

สำหรับการสื่อสารในรูปแบบอื่นๆ ก็คือ การมีจดหมายข่าวประจำสำหรับเชื่อมโยงสมาชิกและรักษาชีวิตของกลุ่ม อย่างไรก็ตาม บทบาทการมีส่วนร่วมของผู้สูงอายุในการจัดทำจดหมายข่าวนี้อาจมีอยู่น้อย โดยกลุ่มตัวอย่างให้สัมภาษณ์ว่า ไม่รู้วิธีการผลิตสื่อสมัยใหม่ดังกล่าว รวมทั้งนักวิจัยเองก็ตั้งข้อสังเกตว่า นอกเหนือจากสื่อกิจกรรมแล้ว ทางชมรมยังมีรูปแบบการสื่อสารในแบบอื่นๆ ที่จำกัดมาก โดยเฉพาะสื่อประเภทที่ผ่านตัวสื่อกลาง (mediated communication) ซึ่งสะท้อนว่า ชุดความรู้เกี่ยวกับการสื่อสารภายในกลุ่มผู้สูงอายุยังมีข้อจำกัดอยู่มาก

ส่วนงานวิจัยชิ้นที่สองนั้น จะแสดงให้เห็นการสื่อสารภายในกลุ่มผู้สูงอายุได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เนื่องจากผู้วิจัยได้คัดเลือกกลุ่มชมรมผู้สูงอายุที่มีความเข้มแข็งอย่างมาก อรรวรรณ ศิริสวัสดิ์ (2543) ศึกษาชมรมผู้สูงอายุในเจ.น่าน ที่มีมากถึง 130 ชมรม โดยเลือกศึกษา 2 ชมรม เพื่อแสดงให้เห็นว่าผู้สูงอายุสามารถจะมีการรวมกลุ่มและใช้การสื่อสารเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งได้อย่างหลากหลายรูปแบบในท่ามกลางบริบทสังคมสมัยใหม่ และผู้วิจัยได้เลือกแนวคิดเกี่ยวกับผู้สูงอายุที่เป็นแนวคิดของ A.B. Boss (1992, อ้างในอรรวรรณ ศิริสวัสดิ์, 2543)

ที่กล่าวว่า ในด้านของผู้สูงอายุ นั้น จะใช้ชีวิตในบั้นปลายก็เพื่อความสำเร็จของครอบครัวและชุมชน ส่วนในด้านของสังคม/ชุมชนนั้น ก็จำเป็นต้องรักษาระบบอาวุโสเอาไว้ (Seniority) เนื่องจากผู้สูงอายุสามารถจะเป็นทั้งสมองและเป็นป้อมปราการใหญ่ที่ปกป้องชุมชน แนวคิดของ A. Boss นี้ น่าจะสวมรับได้ง่ายกับแนวคิดเดิมเกี่ยวกับผู้สูงอายุของสังคมไทยที่ได้กล่าวมาแล้ว (ผู้ใหญ่อาบน้ำร้อนมาก่อน ผู้ใหญ่เป็นร่มโพธิ์ร่มไทร และเดินตามหลังผู้ใหญ่หมาไม่กัด เป็นต้น)

ผลการวิจัยที่น่าสนใจเกี่ยวกับกลุ่มและการสื่อสารกลุ่มในงานวิจัยชิ้นนี้มีดังนี้

(1) ที่มาและปัจจัยของกลุ่มชมรมผู้สูงอายุ ชมรมผู้สูงอายุในจ.น่านก่อตัวมาจากแกนนำที่มีการศึกษาและเป็นข้าราชการมาก่อน ดังนั้นจึงมีต้นทุนความรู้และประสบการณ์สูง อันแสดงให้เห็นได้จากวิธีการหาสมาชิก หรือการมีแนวคิดที่ชัดเจนเป็นวิสัยทัศน์ของชมรม เช่น ต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงวิธีการรับรู้ “คนแก่ว่าเป็นภาระ” มาสู่แนวคิด 4 ประการสำหรับผู้สูงอายุ คือ “พึ่งตนเอง → พึ่งพากันเอง → ช่วยสังคม → ให้สังคมช่วย” และภายในกลุ่ม แนวคิดดังกล่าวก็จะเป็นเนื้อหาการสื่อสารของกลุ่ม ซึ่งหมายความว่า กลุ่มแกนนำที่ก่อตั้งกลุ่มนั้นมิใช่เป็นเพียงผู้มีความรู้แบบทั่วไปเท่านั้น หากทว่ามีความรู้ความเข้าใจที่ชัดเจนเกี่ยวกับผู้สูงอายุเป็นการเฉพาะ

(2) ความเข้มแข็งของชมรมผู้สูงอายุ เนื่องจากชมรมผู้สูงอายุในจ.น่าน ส่วนใหญ่เป็นชมรมที่เข้มแข็ง ผู้วิจัยจึงได้สืบสาวถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดความเข้มแข็งดังกล่าว และพบว่าความเข้มแข็งดังกล่าวเกิดจากการบริหารจัดการที่สามารถจะแปลง “วิกฤติ/ความอ่อนแอให้เป็นโอกาส” กล่าวคือ ในช่วงวัยหนุ่มสาวนั้น สมาชิกของชมรมผู้สูงอายุจะอยู่แยกกันไป ตามบทบาทหน้าที่การงาน เช่น เป็นแพทย์ นายอำเภอ ข้าราชการเทศบาล ครู ฯลฯ แต่ทว่าเมื่อล่วงเข้าสู่วัยชรา คือ ปลดเกษียณ กลุ่มคนเหล่านี้ก็จะหลุดเข้ามาอยู่เป็น “ชนชั้นเดียวกัน” คือ “ชนชั้นผู้สูงอายุ” (Elderly

class) กล่าวคือ “ความชรา” จะทำให้คนเหล่านี้มีคุณลักษณะร่วมกัน และเกณฑ์อื่น ๆ ที่ทำให้ต้องแยกแตกต่างกัน เช่น อาชีพ ระดับการศึกษาฐานะ ฯลฯ จะมลายหายไป

อย่างไรก็ตาม การกลายเป็น “ชนชั้นผู้สูงอายุ” นั้น หากเป็นไปได้ตามธรรมชาติก็ควรจะยังคงมีสภาพเป็น “ชนชั้นในตัวเอง” (class in itself) กล่าวคือ เพราะแก่แล้วจึงต้องกลายเป็น “กลุ่มคนแก่” แต่ทว่ายังมีลักษณะกระจัดกระจาย ต่างคนต่างแยกกันอยู่ การเป็นชนชั้นในตัวเอง เช่นนั้นก่อให้เกิดวิกฤติในชีวิตมากมาย เช่น รู้สึกว่าเหว่ เหงาหงอย ชีวิตดูไร้คุณค่า มีแต่ความหดหู่ใจ ฯลฯ จนกระทั่งเมื่อผู้สูงอายุได้เข้ามารวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อน เป็นชมรม มีการจัดระบบของกลุ่ม มีโครงสร้าง มีกิจกรรม ผู้สูงอายุเหล่านี้จึงได้กลายเป็น “ชนชั้นเพื่อตนเอง” (class for itself) และบังเกิดความเข้มแข็งขึ้นมาทั้งในระดับอารมณ์ความรู้สึก ความเข้าใจ และการกระทำของสมาชิก รวมทั้งการสร้างอัตลักษณ์/ภาพลักษณ์ต่อบุคคลภายนอกด้วย

(3) **วิธีการสื่อสารของชมรมผู้สูงอายุ** ผู้วิจัยได้แบ่งหน่วยของการสื่อสารออกเป็น 4 ระดับคือ

(3.1) **การสื่อสารภายในกลุ่ม** อันได้แก่ การสื่อสารระหว่างสมาชิกภายในชมรม และได้พบว่า มีรูปแบบการสื่อสารทั้งแบบเป็นทางการ (เช่น การจัดประชุมประจำเดือน) และแบบไม่เป็นทางการ (เช่น การพูดคุยกันที่วัด) และเนื่องจากชมรมผู้สูงอายุ 2 ชมรมที่เลือกมานั้นนั้นค่อนข้างเป็นตัวแทนของ “ชมรมผู้สูงอายุแบบทันสมัย” กับ “ชมรมผู้สูงอายุแบบประเพณี” ซึ่งลักษณะ “ความทันสมัย” (modernity) ดังกล่าวจะเป็นตัวแปรต้นที่อธิบายตัวแปรตามอื่นๆที่ตามมา เช่น ลักษณะกิจกรรมของแต่ละชมรม ประเด็นความสนใจ สถานที่ตั้งของชมรม วิธีการทำงาน เป็นต้น และในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสาร ชมรมผู้สูงอายุที่ทันสมัยก็จะมีรูปแบบการสื่อสารที่เป็นทางการ (เช่น การประชุมประจำเดือน) มากกว่าชมรมแบบประเพณี

(3.2) การสื่อสารระหว่างชมรม (กลุ่ม) กับชุมชน (ภายนอก) รูปแบบการสื่อสารที่ใช้เป็นหลักคือ สื่อกิจกรรมที่มีขอบเขตระดับชุมชน เช่น การจัดงานปีใหม่ ซึ่งกลุ่มผู้สูงอายุจะเข้าไปมีส่วนร่วมอย่างแข็งขัน และสร้างพื้นที่ให้แกตนเอง เช่น การพาลูกหลานไปร่วมงาน การมอบเงินทุนการศึกษาให้แก่เด็ก-เยาวชน ซึ่งก่อให้เกิดการสื่อสารและเสริมสร้างสายสัมพันธ์ระหว่างรุ่นวัยด้วย (intergeneration communication) หรือ การสร้างสรรค์กิจกรรมรูปแบบใหม่ๆ เช่น การมอบเงินรางวัลให้แก่ผู้มาประชุมอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งแสดงให้เห็นการปรับตัวของผู้สูงอายุ

(3.3) การสื่อสารระหว่างชมรมฯ กับชมรมฯ ซึ่งเป็นการสื่อสารระหว่างกลุ่มผู้สูงอายุ ซึ่งจะจัดทำในรูปแบบของเครือข่าย โดยมีสื่อกิจกรรมเป็นหลัก เช่น การผลัดเปลี่ยนเยี่ยมชมนานของกันและกัน เป็นต้น

(3.4) การสื่อสารระหว่างชมรมฯ กับหน่วยงานรัฐ เช่น โรงพยาบาล รวมทั้งสถาบันอื่นๆในชุมชน เช่น สถาบันวัด (ชมรมผู้สูงอายุแบบประเพณีจะใช้ที่ตั้งอยู่ที่วัด) โรงเรียน หน่วยงานปกครองท้องถิ่น (เช่น อบต.) ซึ่งทำหน้าที่เป็นหน่วยสนับสนุนทางสังคม (social support) แก่ผู้สูงอายุ

(4) เนื้อหาของการสื่อสาร เนื่องจากเนื้อหาที่จะใช้เป็นมูลเหตุจูงใจในการเข้ามารวมกลุ่มของผู้สูงอายุนั้นมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว กล่าวคือ กลุ่มของผู้สูงอายุที่ศึกษานั้น มิใช่ “กลุ่มผลประโยชน์” (interest group) เช่น กลุ่มพรรคการเมือง กลุ่มธุรกิจ กลุ่มสหภาพแรงงาน ฯลฯ แต่ทว่ามูลเหตุจูงใจในการเข้ากลุ่มของผู้สูงอายุนั้น อาจจะเริ่มต้นด้วยความว่าห่วงทางอารมณ์ (สุขภาพจิต) หรือความห่วงใยในสุขภาพกายที่เริ่มทรุดโทรมของตน ดังนั้นเนื้อหาในการสื่อสารของผู้สูงอายุจึงเริ่มต้นด้วยเนื้อหา “สุขภาพกาย-ใจ” เป็นอันดับแรก และในลำดับต่อมา ผู้สูงอายุในชมรมฯที่ศึกษาก็เริ่มเกิดความตระหนักตามทฤษฎี Activity Theory ว่า เมื่อมาเข้ากลุ่มและมีความสามัคคีกัน ปัญหาทุกอย่างของผู้สูงอายุก็

จะสามารถฝ่าข้ามไปได้ เช่น สุขภาพร่างกายก็แข็งแรงขึ้น จิตใจก็ดีขึ้น “ความสามัคคี” จึงเริ่มกลายเป็นเนื้อหาของ การสื่อสารภายในกลุ่มในลำดับ ต่อมา

(5) **สื่อกิจกรรม** ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ลักษณะเนื้อหาพิเศษเฉพาะที่ปรากฏอยู่ในสื่อกิจกรรมของชมรมผู้สูงอายุ เช่น กิจกรรมการออมสะสมทรัพย์ซึ่งเป็นกิจกรรมการพัฒนาที่ได้รับความนิยมที่สุดของไทย ในขณะที่คนรุ่นวัยอื่นๆ จะรวมกลุ่มสะสมทรัพย์เพื่อนำเอาเงินออมไปลงทุนการผลิตหรือให้สวัสดิการแก่สมาชิก แต่เป้าหมายการออมทรัพย์ของกลุ่มผู้สูงอายุนั้นเป็นไปเพื่อการสะสมเงินเพื่อทำบุญทอดผ้าป่าทอดกฐิน ซึ่งเป็นมิติด้านศาสนา/ด้านจิตวิญญาณมากกว่าด้านวัตถุ-ด้านทางโลก

นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังพบว่า วิธีการดำเนินการสื่อกิจกรรมของกลุ่มผู้สูงอายุจะมีความลึกซึ้งมากกว่าคนกลุ่มอื่นๆ เช่น ในการทำกิจกรรมออมทรัพย์นั้น ผู้สูงอายุจะไม่สนใจที่ “ตัวผลิตภัณฑ์” (product) คือจำนวนตัวเงิน หากแต่จะเน้น “กระบวนการ” (process) เช่น การใช้กิจกรรมออมทรัพย์ไปสร้างและขยายสมาชิก หรือเป้าหมายของกิจกรรมออมทรัพย์มิใช่การให้กู้ยืมแล้วได้ดอกเบี้ยมาปันผล หากแต่เงินที่ออมนั้นมิใช่เป็นของใครคนใดคนหนึ่ง แต่เป็นเงินของกลุ่มและจะนำไปใช้เพื่อกิจการรวมหมู่ กล่าวโดยสรุปก็คือ สื่อกิจกรรมนี้มีเป้าหมายเพื่อการสร้างเสริมและธำรงรักษาความสามัคคีเหนียวแน่นของกลุ่มมากกว่าผลประโยชน์ที่เป็นตัวเงิน

(6) **ความแตกต่างระหว่างกลุ่มผู้สูงอายุ** ดังที่ได้กล่าวมาข้างแล้วข้างต้นว่า แม้ว่าในด้านหนึ่งภายในกลุ่มผู้สูงอายุจะมีคุณลักษณะร่วมกันคือ “ความเป็นผู้สูงอายุ” แต่ในอีกด้านหนึ่งในกลุ่มผู้สูงอายุก็ยังคงมีความแตกต่างอย่างอื่น ๆ พ่วงติดมาด้วย ตัวอย่างเช่น ตัวอย่างเรื่อง “ความทันสมัย” ที่ได้เกริ่นมาข้างต้น ในกลุ่มตัวอย่างที่เป็นชมรมผู้สูงอายุ 2 ชมรมที่ศึกษานี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ความทันสมัยเป็นตัวแปรที่ก่อให้เกิดความแตกต่างอย่างอื่น ๆ ตามมา

ตัวอย่างเช่น สำหรับชมรมผู้สูงอายุบ้านภูมินทร์-ท่าลี่ ซึ่งเป็นชมรมที่สมาชิกมีความทันสมัย รูปแบบกิจกรรมก็ค่อนข้างจะมีลักษณะทันสมัยตามไปด้วย เช่น กิจกรรมออมทรัพย์ กิจกรรมการสร้างเครือข่ายป้องกันสุขภาพ กิจกรรมการบันทึกภาพในวันเก่าๆ หรือการมุ่งขยายสืบทอด “แนวคิดใหม่เกี่ยวกับผู้สูงอายุ” รูปแบบการสื่อสารก็จะมีลักษณะทันสมัย เช่น มีการประชุมประจำเดือน มีการใช้สื่อสมัยใหม่ในการทำกิจกรรม ซึ่งตรงกันข้ามกับชมรมผู้สูงอายุบ้านอรุณญาวาสที่มีต้นทุนด้านศาสนา-ประเพณีเป็นหลัก ดังนั้น จึงคิดกิจกรรมที่เน้นเยาวชน/ศาสนา เช่น กิจกรรมจูงมือลูกหลานเข้าวัด การใช้สมุนไพรร เป็นต้น (แต่ในรายงานการวิจัยยังไม่ได้เจาะลึกลงรายละเอียดเรื่องการสื่อสารเพื่อประสานความแตกต่างระหว่างทั้งสองกลุ่มอย่างชัดเจน)

(7) บทบาทหน้าที่ของชมรมผู้สูงอายุ เมื่อพิจารณาบทบาทหน้าที่ของชมรมผู้สูงอายุทั้ง 2 กลุ่มที่ศึกษาจะพบว่า นอกเหนือจากบทบาทหน้าที่ที่มองเห็นได้อย่างชัดเจนในเป้าหมายของชมรมเองแล้ว (เช่น ส่งเสริมสุขภาพกาย-ใจ พัฒนาความรู้สึกเห็นคุณค่าของผู้สูงอายุ ฯลฯ) หากเราใช้แนวคิดของสำนักวัฒนธรรมศึกษามวลีเคราะห์บทบาทหน้าที่ของชมรมผู้สูงอายุดังกล่าว ก็อาจจะกล่าวได้ว่า ชมรมผู้สูงอายุนั้นเปรียบเสมือน “พื้นที่สาธารณะ” (public sphere) ที่ได้ทำการปรับเปลี่ยนความหมายของอัตลักษณ์ของผู้สูงอายุจากการเป็น “ผู้ด้อยโอกาส” มาเป็นความหมายแบบใหม่ 2 ความหมายคือ เป็น “ผู้ได้โอกาส” (ที่จะได้เข้าถึงบริการต่างๆ และเข้าร่วมในชีวิตสาธารณะของชุมชน) และเป็น “ผู้ให้โอกาส” แก่คนอื่น ๆ (เช่น ให้นำทุนแก่ลูกหลาน)

และสำหรับทฤษฎีของผู้สูงอายุที่อยู่เบื้องหลังงานวิจัยชิ้นนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่าน่าจะเป็นทฤษฎี Socio-environmental Theory เนื่องจากผู้วิจัยได้วิเคราะห์ว่า ความเข้มแข็งของชมรมผู้สูงอายุนั้น นอกเหนือจากปัจจัยด้านความเข้มแข็งของตัวผู้สูงอายุเองแล้ว ก็ยังต้องการเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยต่อการมีระบบการสื่อสารที่ดีและเหมาะสมกับผู้สูงอายุอีกด้วย

ตัวอย่างเช่น สถานที่ตั้งของชมรมฯนั้นต้องสะดวกต่อการเดินทางของสมาชิก (เนื่องจากการเดินทางเป็นตัวแปรสำคัญสำหรับผู้สูงอายุ) การกำหนดวัน-เวลาที่เหมาะสำหรับผู้สูงอายุ ลักษณะของชุมชนที่ยังให้ความเคารพต่อผู้อาวุโส รวมทั้งการออกแบบกิจกรรม เช่น ก่อนที่จะมีการจัดประชุมของผู้สูงอายุ จะต้องมีการตรวจสุขภาพเสียก่อน เป็นต้น

8. การศึกษาผู้สูงอายุตามสำนักคิดด้านการสื่อสาร

จากที่ได้กล่าวถึงภาพรวมของสำนักคิดด้านการสื่อสาร (Communication School of Thought) ที่ถูกนำมาใช้ในการเข้าสู่ประเด็นเรื่องผู้สูงอายุ ซึ่งมีอย่างน้อย 4 สำนักคิด/ทฤษฎีที่พัฒนาตามยุคสมัย ในที่นี้จะยกตัวอย่างงานวิจัยของไทยมาประกอบเพื่อให้เห็นรายละเอียดของวิธีการศึกษาด้วยแนวทฤษฎีที่แตกต่างกัน

(8.1) **กลุ่มทฤษฎีการสื่อสารเพื่อการพัฒนา (Communication for Development)** สำหรับทฤษฎีนี้จะมีแนวคิดของทฤษฎีด้านสังคมศาสตร์หนุนหลังอยู่ คือ ทฤษฎีสังคมทันสมัย (Modernization Theory) ซึ่งจัดแบ่งสังคมออกเป็น 2 ประเภท คือ **สังคมแบบประเพณี (Traditional society)** ซึ่งมีคุณลักษณะแบบดั้งเดิมปรากฏอยู่ในทุกส่วนเสีย เช่น ทำการเกษตรแบบประเพณี สถาปนารเมืองล้าหลัง ประชาชนมีวิถีคิดที่ไม่เป็นวิทยาศาสตร์ ฯลฯ และ **สังคมแบบทันสมัย** ซึ่งมีคุณลักษณะที่ตรงกันข้าม เช่น เป็นสังคมอุตสาหกรรม มีการใช้เทคโนโลยีอย่างสูง ฯลฯ (และน่าจะเกิดว่า ในการจัดแบ่งสังคมเช่นนี้ กลุ่มคนแก่จะถูกจัดวางตำแหน่งให้สังกัดอยู่ในสังคมแบบประเพณีไปโดยปริยาย) เป้าหมายของทุกสังคมคือ การพัฒนาตัวเองให้ก้าวข้ามเปลี่ยนผ่านจากสังคมประเพณีไปสู่สังคมที่ทันสมัย ทั้งนี้โดยมีการสื่อสารแบบสมัยใหม่ (คือสื่อมวลชน) เป็นตัวช่วย/เครื่องมือ (tool) ที่สำคัญ การสื่อสารประเภทดังกล่าวจึงถูกเรียกว่าเป็นการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

มีงานวิจัยไทยที่ใช้แนวคิดดังกล่าวเป็นเครื่องนำทาง คือ งานของ สุวรรณี พลับพลาทอง (2522) ที่ทำการสำรวจเชิงปริมาณโดยเลือกกลุ่มผู้สูงอายุจากหลายๆพื้นที่ทั้งในบ้านพักคนชราและทั่วไป จำนวน 400 คน เพื่อจะทดสอบข้อเสนองานของทฤษฎีการสื่อสารเพื่อการพัฒนาความทันสมัยของกลุ่มผู้สูงอายุ ตัวแปรที่ผู้วิจัยให้ความสนใจมีอยู่ 3 ตัวแปรคือ คุณลักษณะทางประชากรของผู้สูงอายุ ปริมาณการเปิดรับสื่อสมัยใหม่ และความทันสมัยในด้านต่างๆ

ผลการวิจัยนั้นเป็นไปตามข้อเสนอของทฤษฎีความทันสมัย กล่าวคือ ในเรื่องคุณลักษณะของประชากรกับตัวแปรเรื่องความทันสมัย ผู้วิจัยได้พบว่า กลุ่มตัวอย่างเพศชาย ระดับการศึกษาสูง ฐานะเศรษฐกิจดี อยู่ในเมือง อยู่กับครอบครัวเดี่ยว จะมีความทันสมัยมากกว่าเพศหญิง ผู้สูงอายุที่มีการศึกษาน้อย ฐานะเศรษฐกิจต่ำ อยู่ในชนบทและอยู่กับครอบครัวขยาย เนื่องจากคุณลักษณะของประชากรชุดแรกนั้นจะเป็นคุณลักษณะของ “ผู้ที่มีความทันสมัยได้ง่ายกว่าและมากกว่า”

และสำหรับข้อเสนอเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของการสื่อสารที่มีต่อการพัฒนาความทันสมัย ผลการวิจัยก็ยืนยันเช่นเดียวกันว่า ปริมาณการเปิดรับสื่อมวลชนที่มากกว่าจะสามารถสร้างความทันสมัยด้านข่าวสารให้เกิดขึ้นได้เป็นอันดับแรก และต่อจากนั้น ความทันสมัยด้านข่าวสารจะส่งแรงกระเพื่อมไปสู่ความทันสมัยด้านอื่นๆ เช่น ความทันสมัยทางการเมือง (เช่น ติดตามเหตุการณ์บ้านเมือง ไปเลือกตั้ง)ทันสมัยในด้านวิถีชีวิต (เช่น ยอมรับความคิดใหม่ๆ มีวิถีเลี้ยงลูกหลานแบบสมัยใหม่ มีเหตุมีผล ฯลฯ) เป็นต้น

และนอกจากนั้น ความทันสมัยดังกล่าวก็ยังส่งผลสะท้อนต่อตัวผู้สูงอายุเอง เช่น มีการรับรู้ตนเองไปในทางบวก (Self perception) คือการมองว่าตัวเองมีคุณค่า มองตัวเองด้านบวก และมีความสามารถในการปรับตัวกับลูกหลานที่ทันสมัยได้ เป็นต้น (ปัจจุบันนี้ ทฤษฎีความทันสมัยนี้ถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างมาก จึงน่าจะมีการทำวิจัยตรวจสอบซ้ำว่าผู้สูงอายุที่ทันสมัยมีความสุขมากขึ้นหรือไม่)

(8.2) ทฤษฎีภาพสะท้อนในสื่อ (Reflection Theory) ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า กลุ่มทฤษฎีอีกกลุ่มหนึ่งมีความเชื่อว่า ภาพสะท้อนในสื่อมวลชนนั้นสามารถจะเป็นตัวบ่งชี้ถึงสถานภาพของกลุ่มบุคคลต่างๆ ในสังคมแต่ละช่วงเวลา ดังนั้น ในกรณีของผู้สูงอายุ ปานจักษ์ ทองปาน (2540) จึงได้ทำการวิเคราะห์เนื้อหาโฆษณาโทรทัศน์เพื่อศึกษาภาพลักษณ์ของผู้สูงอายุในระหว่างช่วงเวลา 6 ปี 7 เดือน (มกราคม 2533-กรกฎาคม 2539) เพื่อตอบโจทยที่ว่า สถานภาพของคนแก่ไทยเป็นอย่างไรบ้างในช่วงเวลาดังกล่าว

สำหรับวัตถุประสงค์หลักๆ ของงานชิ้นนี้ ก็คือการสำรวจในเชิงปริมาณว่าในสื่อโฆษณาโทรทัศน์ของไทยมีการนำเสนอภาพของผู้สูงอายุในปริมาณมากน้อยเพียงใด ในเชิงคุณภาพก็คือ ภาพดังกล่าวนั้นเป็นภาพด้านบวกหรือด้านลบ และทำที่สุด ผู้วิจัยก็นำเอาตัวแปรแทรกอื่นๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับกรสร้างภาพของผู้สูงอายุในโฆษณา เช่น ตัวแปรด้านเพศ หรือประเภทของผู้นำเสนอ/ตัวแปรประเภทของสินค้า-บริการ และตัวแปรเรื่องกลุ่มเป้าหมายของงานโฆษณา

ผลการวิจัยที่น่าสนใจดังนี้

(1) ปริมาณของภาพผู้สูงอายุ จากช่วงระยะเวลาเกือบ 7 ปีของการศึกษา ผู้วิจัยได้พบว่า มีชิ้นงานโฆษณาที่มีภาพของผู้สูงอายุถึง 192 ชิ้น โดยเฉลี่ยแล้วปีละเกือบ 30 ชิ้น ซึ่งนับว่าเป็นปริมาณจำนวนไม่น้อย (โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับผลงานวิจัยในโลกตะวันตก) ทั้งๆ ที่การโฆษณานั้น อาจถือได้ว่าเป็นเวทีของคนรุ่นใหม่ เป็นตัวแทนสำคัญของความทันสมัย จึงนับว่าโฆษณาของไทยนั้นยังให้ความสำคัญกับกลุ่มผู้สูงอายุอยู่ไม่น้อย นี่จึงเป็นคำถามว่า เพราะเหตุใดโฆษณาไทยจึงยังคงให้ความสำคัญกับผู้สูงอายุ คำตอบนี้น่าจะมาจากสภาพความเป็นจริงในสังคมส่วนหนึ่ง และมาจากความสัมพันธ์ระหว่างคนแก่กับงานโฆษณาอีกส่วนหนึ่ง

(ก) เหตุผลที่มาจากสภาพความเป็นจริงในสังคมนั้น น่าจะมี 3 แง่มุมคือ

- **จำนวนผู้สูงอายุมีมากขึ้น** ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า โครงสร้างประชากรของสังคมไทยมีทิศทางไปในแบบเดียวกันกับสังคมที่พัฒนาแล้วทั้งหลาย เนื่องจากระบบสาธารณสุขที่ดีขึ้น คนมีการศึกษา/มีความรู้มากขึ้น ทำให้จำนวนผู้สูงอายุมีสัดส่วนเพิ่มมากขึ้น และเมื่อคนกลุ่มนี้มีมากขึ้น อุตสาหกรรมสินค้าก็จะเริ่มให้ความสนใจต่อ Potential market กลุ่มนี้ ดังจะเห็นได้ว่า ปัจจุบันมีการผลิตสินค้าเฉพาะสำหรับผู้สูงอายุมากขึ้น เช่น อาหารเสริม ผ้าอ้อมสำหรับผู้ใหญ่ Nursing home ฯลฯ และสินค้าเหล่านี้ก็มักจะใช้ presenter เป็นคนแก่เพื่อให้ผู้รับสารสามารถ identify ได้

- **โครงสร้างอำนาจเดิมของผู้สูงอายุยังคงค้างอยู่** ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ถึงแม้แนวคิดและปรัชญาใหม่ๆจากโลกตะวันตกจะถูกนำเข้ามาแทนที่แนวคิดเดิมๆของสังคมไทย แต่เนื่องจากสังคมไทยได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมมาจากแหล่งอารยธรรมใหญ่คือ จีนและอินเดีย ซึ่งในวัฒนธรรมของทั้งสองประเทศนี้ อำนาจของผู้อาวุโสยังคงมีอยู่สูงมาก แม้ว่าประเทศไทยจะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองด้านการเมืองและเศรษฐกิจ แต่ก็มิได้มีการปฏิวัติวัฒนธรรมอย่างถอนรากถอนโคน ดังนั้น โครงสร้างอำนาจในส่วนที่เกี่ยวข้องกับผู้อาวุโสจึงยังไม่ล่มสลายไปทั้งหมด การปรากฏภาพของผู้อาวุโสในพื้นที่สาธารณะของสื่อมวลชนจึงยังคงมีอยู่

- **การปรับตัวของผู้สูงอายุเอง** ในบางกลุ่มของผู้สูงอายุเองก็มีการปรับตัว รวมทั้งปรับแนวคิดให้ทันสมัยจนกลายเป็น “ผู้สูงอายุที่ทันสมัย” (ดังตัวอย่างงานวิจัยของสุวรรณี พลับพลาทอง, 2522 ที่ได้กล่าวมาแล้ว) ปัจจุบันจึงเป็นเรื่องไม่แปลกแล้วที่จะเห็นผู้สูงอายุชายหนุ่ม กางเกงยีนส์ ใส่แว่นตาดำ ไปเที่ยวศูนย์การค้า ฯลฯ ซึ่งหมายความว่า ผู้สูงอายุเหล่านี้ได้ลดทอนลักษณะ “แบบประเพณี” (tradition) ให้น้อยลง

เพื่อมาปรับตัวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ ภาพดังกล่าวนั้นไม่เพียงแต่จะพบเห็นได้ในโลกแห่งความเป็นจริงเท่านั้น หากทว่ายังปรากฏในโฆษณาทางโทรทัศน์จำนวนมากมาย

(ข) เหตุผลที่เกี่ยวข้องกับสื่อมวลชนเอง ซึ่งก็มีหลายแง่มุม คือ

- เนื่องจากกลุ่มผู้สูงอายุเป็นกลุ่มที่มีเวลาว่างมากพอที่จะเปิดรับสื่อมวลชนมากกว่าคนกลุ่มอื่นๆ งานวิจัยเรื่องพฤติกรรมกาเปิดรับสื่อของผู้สูงอายุในประเทศไทยหลายชิ้น (สมมาตร คงชื่นสิน, 2539 พรเพ็ญ พยัคฆาภรณ์, 2539) พบผลที่สอดคล้องกันว่า ผู้สูงอายุไทยใช้เวลาเปิดรับสื่อมวลชนทุกประเภทอย่างมากและอย่างสม่ำเสมอ นอกจากนั้น ก็ยังเป็นกลุ่มผู้รับสารที่seriousและมีคุณภาพ กล่าวคือเปิดรับรายการที่มีสาระ เช่น ข่าว รายการสุขภาพ ธรรมะ รวมทั้งมีวิจาร์ณญาณในการเปิดรับด้วย ดังนั้น สื่อมวลชนจึงต้องให้ความสนใจต่อผู้รับสารกลุ่มนี้

- มีสินค้าบางชนิดที่มี value บางอย่างที่สอดคล้องกับความอาวุโส เช่น ความคงทน การมีอายุยืนยาว ฯลฯ ในกรณีของไทย เช่น นมสดตราหมี เป็นสินค้าที่มีอายุมายาวนาน ดังนั้น ก็จะใช้คนแก่เป็น presenter ที่สามารถแสดงให้เห็นการใช้สินค้านี้อย่างต่อเนื่องมาหลายรุ่นวัย หรืองานโฆษณาเครื่องปรับอากาศที่แสดงให้เห็นภาพหลานที่เตะลูกฟุตบอลเข้าฝาดผนังถูกรูปเจ้าคุณปู่โดยมีเครื่องแอร์วางอยู่ข้างๆ หลานนั้นเตะลูกฟุตบอลตั้งแต่ยังเด็กๆ จนกระทั่งโตเป็นหนุ่ม แต่เครื่องแอร์ก็ยังคงใช้งานได้ทนทานเป็นเวลานาน เป็นต้น

- สำหรับงานโฆษณาบางประเภท เช่น โฆษณาเพื่อสังคม (Public Service Advertising PSA) ที่จะนำเอา Big idea เช่น ความสัมพันธ์ในครอบครัว ความรักความอบอุ่นระหว่างเครือญาติ ฯลฯ มาใช้เป็น theme หลัก โฆษณาเหล่านี้จะนำเอาผู้สูงอายุมาเป็นตัวแสดง/presenter เช่น งานโฆษณาที่ลูกชายแอบซื้อเสื้อให้พ่อเมื่อพาไปเที่ยวห้างสรรพสินค้า โดยผู้เป็นพ่อไม่อยากให้ซื้อเพราะราคาแพง แล้วลูกชายก็โทรศัพท์มาถามพ่อใส่เสื้อหรือยัง ซึ่งผู้เป็นพ่อก็แสดงความปลาบปลื้ม

ที่มีลูกกตัญญู โฆษณาชิ้นนี้เป็นโฆษณาแบบ PSA ของโทรศัพท์มือถือยี่ห้อหนึ่งที่ประกาศตัวว่ามีนโยบายส่งเสริมสถาบันครอบครัว (ในงานวิจัยของปานจักษ์พบว่า มีงานโฆษณาประเภท PSA อยู่ประมาณ 12%)

(2) **มีภาพอะไรบ้างในโฆษณา** ผู้วิจัยได้แบ่งประเภทของภาพลักษณะที่จะวัดในโฆษณาออกเป็น 4 ประเภท โดย 2 ประเภทนั้นถือได้ว่าเป็นภาพลักษณะทางบวก คือภาพลักษณะที่เกี่ยวข้องกับการสืบทอดวัฒนธรรม (หมายถึงความเป็นผู้มีอัธยาศัยดี/การเคารพนับถือผู้สูงอายุและบทบาททางศาสนา) (33%) และภาพลักษณะที่เกี่ยวกับภูมิปัญญา (14%) ส่วนภาพลักษณะทางลบ (7%) มีอยู่ 2 ภาพคือ การล้อเลียนผู้สูงอายุและการหมกมุ่นทางเพศของผู้สูงอายุ ส่วนภาพลักษณะแบบกลางๆ ซึ่งเป็นภาพลักษณะที่มีปริมาณมากที่สุด (45%) คือภาพลักษณะที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมของผู้สูงอายุ จากข้อมูลข้างต้น อาจนำมาสรุปข้อสรุปได้ว่า ในโฆษณาทางโทรทัศน์ของไทยยังคงสะท้อนภาพของผู้สูงอายุในทางบวกมากกว่าทางลบ

สำหรับภาพลักษณะที่เป็นกลางๆ คือภาพที่ผู้สูงอายุทำกิจกรรมนั้น ผู้วิจัยได้แบ่งประเภทกิจกรรมออกเป็น 3 แบบเพื่อบ่งบอกนัยยะว่า ชีวิตกิจกรรมของผู้สูงอายุนั้นจะอยู่กับใคร และในมิติใด ผลการวิจัยพบว่า ภาพของผู้สูงอายุของไทยจะมีกิจกรรมภายในครอบครัวมากที่สุด (42%) รองลงมาเป็นกิจกรรมทางสังคม (34%) และทำยสุดคือกิจกรรมส่วนตัว (24%) ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่า ชีวิตของคนแก่ไทยนั้นยังคงแวดล้อมด้วยสมาชิกในครอบครัวอยู่มากพอสมควร

(3) **ใครมีปฏิสัมพันธ์กับผู้สูงอายุบ้าง** สำหรับข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับบุคคลที่ปรากฏตัวในโฆษณาโดยมีปฏิสัมพันธ์กับผู้สูงอายุนั้นเป็นข้อมูลที่น่าสนใจคือ เป็นบุคคลทั่วไปถึง 36% (อันดับแรก) และผู้สูงอายุปรากฏตัวตามลำพังถึง 29% (อันดับสอง) ส่วนการปรากฏตัวโดยมีความสัมพันธ์กับเพื่อนวัยเดียวกันและบุตรจะอยู่ในอันดับท้ายสุดคือ 7% ในขณะที่การปรากฏตัวพร้อมกับหลานยังมีตัวเลขที่สูงกว่าคือ 16% ซึ่งใกล้เคียงกับ

ตัวเลขการปรากฏตัวพร้อมกับคู่ชีวิตคือ 13% ตัวเลขเหล่านี้มีความหมายอย่างไรบ้างหรือไม่

(4) **ตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับ presenter** สำหรับตัวแปรเรื่องเพศของ presenter ที่เป็นผู้สูงอายุ นั้น ยังพบว่า เป็นเพศชายถึง 50% เพศหญิงเพียง 21% และทั้งสองเพศ 29% ซึ่งสะท้อนว่าแม้จะล่วงเข้าสู่วัยอาวุโสแล้ว แต่ทว่าผู้ชายก็ยังคงมีโอกาสปรากฏตัวในพื้นที่สาธารณะมากกว่าผู้หญิง

ส่วนตัวแปรเรื่อง “ความเป็นบุคคลที่มีชื่อเสียง” นั้นก็เป็นข้อมูลที่น่าสนใจเช่นเดียวกันว่า presenter ที่เป็นผู้คนธรรมดาธรรมดานั้นมีถึง 70% ส่วน presenter ที่เป็นผู้คนที่มีชื่อเสียงนั้นมีเพียง 30% ซึ่งตัวเลขดังกล่าว น่าจะสวนทางกับรูปแบบของการโฆษณาโดยทั่วไป ซึ่งอาจจะหมายความว่า ผู้สูงอายุที่จะมีชื่อเสียงนั้นมีปริมาณน้อยในสังคมไทย

(5) **ตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับสินค้าและกลุ่มเป้าหมาย** ประเภทของสินค้าที่ผู้สูงอายุเป็นผู้นำเสนอสารนั้นจะครอบคลุมสินค้าเกือบทุกประเภท และจะมีปริมาณกระจายกันไปอย่างไม่แตกต่างกันมากนัก สินค้าธุรกิจบริการและอาหาร-เครื่องดื่มจะมีผู้นำเสนอสารเป็นผู้สูงอายุมากที่สุด ส่วนกลุ่มเป้าหมายของชิ้นงานโฆษณานั้น จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า งานโฆษณานั้นมุ่งไปที่กลุ่มเป้าหมายที่เป็นบุคคลทั่วไปถึง 98% โดยมุ่งกลุ่มเป้าหมายที่ผู้สูงอายุเพียง 2% นี้ก็น่าจะหมายความว่า สำหรับผู้สูงอายุของไทยแล้ว อาจจะมีสถานภาพเหมือนเด็ก คือมิใช่เป็นผู้ซื้อสินค้าใช้ด้วยตัวเอง หากแต่เป็นบุคคลแวดล้อมที่จัดการให้

(8.3) **ทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ (Uses & Gratifications Theory)** เมื่อเปรียบเทียบกับทฤษฎีผลกระทบจากสื่อ (Impact Theory) ซึ่งเป็นทฤษฎีที่เชื่อในพลังอำนาจของสื่อที่มีต่อบุคคลแล้ว น่าสังเกตว่า หากเป็นงานวิจัยเรื่องเด็ก-เยาวชนกับสื่อมวลชน จะมีงานศึกษาที่ใช้ทฤษฎีผลกระทบจากสื่อนี้อยู่จำนวนมาก ในขณะที่แทบจะไม่มีงานวิจัยในประเด็นดังกล่าวในกลุ่มผู้สูงอายุเลย ซึ่งน่าจะสะท้อนวิธีคิด

ในแวดวงวิชาการได้บ่งว่า ทักษะที่มีต่อกลุ่มผู้สูงอายุในฐานะผู้รับสาร ไม่น่าจะไปกับได้กับการมองว่า “ผู้สูงอายุเป็นผู้รับสารที่ passive ไร้เดียงสา ถูกผลกระทบจากสื่อได้โดยง่าย”

ในทางตรงกันข้าม หากเป็นกลุ่มทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ ซึ่งมีทักษะการรับรู้ผู้รับสารว่า มีลักษณะ active เป็นผู้กำหนดการเลือกใช้สื่อเพื่อตอบสนองความต้องการของตน ก็จะมีงานวิจัยไทยที่อาศัยการชี้แจงจากทฤษฎีดังกล่าวอยู่หลายชิ้น ไม่ว่าจะเป็นการพิจารณาผู้สูงอายุในแง่การเป็น “ผู้รับสารที่ active” (active audience) หรือการมองผู้สูงอายุในฐานะ “ผู้บริโภคสินค้าจากสื่อ” (consumer) ก็ตาม

(ก) การศึกษาผู้สูงอายุในฐานะผู้รับสารที่ active ตัวอย่างงานวิจัยไทยที่ใช้แนวทางทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อที่พิจารณาผู้สูงอายุในฐานะผู้รับสารที่ active ได้แก่งานของ พรเพ็ญ พงษ์คามภรณ์ (2539) ซึ่งผู้วิจัยได้ระบุที่มาของความสนใจในการศึกษาเรื่องนี้ว่า เนื่องจากผู้วิจัยเองกำลังทำงานอยู่กับมูลนิธิส่งเสริมคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุ ดังนั้น จึงคาดหวังว่า สื่อสารมวลชนจะเป็นเครื่องมือช่วยตัวหนึ่งในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของผู้อาวุโส

การวิจัยครั้งนี้ออกแบบเป็นการวิจัยเชิงปริมาณ ใช้วิธีการสำรวจด้วยแบบสอบถามกลุ่มตัวอย่างขนาดใหญ่จำนวน 500 คนจากทั่วประเทศ โดยเลือกผู้สูงอายุที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไปที่เป็นสมาชิกของชมรมผู้สูงอายุ ขนาดของกลุ่มตัวอย่างที่ใหญ่พอสมควร และการสุ่มตัวอย่างที่มีขอบเขตกว้างขวาง น่าจะช่วยให้ผลการวิจัยแสดงภาพรวมโดยทั่วไปของผู้สูงอายุไทยได้ดีพอสมควร อย่างไรก็ตาม เมื่อเจาะดูในรายละเอียดจะพบว่า 40% ของกลุ่มตัวอย่างเคยเป็นข้าราชการ มีความรู้ค่อนข้างสูง เคยมีสถานภาพที่ค่อนข้างดี กล่าวคือ ค่อนข้างจะเป็นผู้สูงอายุที่มีลักษณะกระตือรือร้น (active aging) อยู่แล้ว เนื่องจากคุณลักษณะเสริมอื่นๆ ของกลุ่มตัวอย่าง ซึ่งคุณลักษณะนี้จะเชื่อมโยงมาถึงเรื่องแบบแผนการเปิดรับสื่อด้วย

จากวัตถุประสงค์ที่ต้องการสำรวจตัวแปร 3 ตัวคือ การเปิดรับสื่อ (Media exposure) การใช้ประโยชน์ (Media use) และความพึงพอใจจากสื่อมวลชน (Gratification) ผลการวิจัยที่ตอบใจทฤษฎีการวิจัยมีดังนี้

(1) การเปิดรับสื่อ จากสื่อมวลชน 4 ประเภท จะพบว่า ผู้สูงอายุได้ “เลือก” เปิดรับสื่อแบบมากและน้อยเป็น 2 กลุ่ม สื่อที่เลือกเปิดรับมากคือโทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ และวิทยุ สื่อที่เลือกเปิดรับน้อยคือ ภาพยนตร์

และนอกจากจะเลือก “สื่อ” ที่เปิดรับแล้ว การเลือกนั้นก็ยังเจาะลงไปถึงการเลือก “ประเภทรายการ/เนื้อหา” อีกด้วย เช่น การดูโทรทัศน์และฟังวิทยุรวมทั้งอ่านหนังสือพิมพ์ ก็จะไปเลือกอ่านข่าวสารการบ้านการเมือง หรือเลือกรายการที่มีสาระเป็นหลัก เช่น รายการสุขภาพ ธรรมะ ฯลฯ ซึ่งจะแตกต่างจากคนกลุ่มอื่นๆ เช่น วัยรุ่นที่จะเลือกฟังเพลง อ่านข่าวบันเทิงเป็นหลัก

(2) การใช้ประโยชน์จากสื่อ นอกเหนือจากเหตุผลที่มีจุดร่วมกับคนกลุ่มอื่นๆ ในสังคม คือการติดตามข่าวสาร การผ่อนคลาย/แก้เหงา ฯลฯ ลักษณะการใช้ประโยชน์จากสื่อที่ถนัดหนักเป็นพิเศษสำหรับผู้สูงอายุก็คือ การแสวงหาข้อมูลความรู้เพื่อมาจัดการกับตนเอง (จึงเป็นเหตุผลว่า เพราะเหตุใดผู้สูงอายุจึงสนใจรายการสาระและเป็นรายการสุขภาพ/ธรรมะ) และการแสวงหาข้อมูลข่าวสาร/ความรู้เพื่อมาจัดการเรื่องการสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่น ดังเช่นเหตุผลที่กลุ่มตัวอย่างระบุว่า การใช้ประโยชน์จากสื่อก็เพื่อช่วยให้รู้จักและเข้าใจคนอื่นๆ

ส่วนลักษณะที่พิเศษสุดสำหรับการใช้ประโยชน์จากสื่อของผู้สูงอายุซึ่งมีกลุ่มตัวอย่างถึง 71% ตอบมาก็คือ ในช่วงเวลาของการเปิดรับสื่อนั้นจะเป็นโอกาสให้ได้ใช้เวลาและใช้ชีวิตอยู่กับครอบครัว (ซึ่งเป็นการกระชับความสัมพันธ์กับบุคคลใกล้ชิด) ซึ่งอาจจะเป็นไปตามแนวทฤษฎี Disengagement theory ที่นำเสนอว่า ผู้สูงอายุนั้นจะลดปริมาณความสัมพันธ์กับคนไกลตัว/คนอื่นให้น้อยลง แต่จะหันมาเพิ่มความสัมพันธ์กับ

คนใกล้ตัว/คนในครอบครัวมากขึ้น ดังนั้น เป้าหมายสุดท้ายของการใช้ประโยชน์จากสื่อของผู้สูงอายุจึงอาจจะมีได้อยู่ที่ตัวสื่อ หากแต่ “สื่อ” จะถูกใช้เป็น “วิถีทาง” (means) นำไปสู่การรักษาความสัมพันธ์กับคนในครอบครัว

(3) ความพึงพอใจและความต้องการจากสื่อ ส่วนใหญ่แล้ว ผู้สูงอายุจะมีความพึงพอใจสื่อในระดับปานกลาง ซึ่งน่าจะเกี่ยวเนื่องมาจากเหตุผลของการเปิดรับสื่อที่เหตุผลหลักนั้นมาจากการได้ใช้โอกาสเปิดรับสื่อเพื่ออยู่กับครอบครัว และเปิดรับสื่อเอาไว้เป็นเพื่อนแก้เหงาหรือเปิดรับเป็นนิสัย ซึ่งเป็นแบบแผนการใช้สื่อแบบจบสิ้นในตัวเอง (consummatory use) มากกว่าจะใช้สื่อเพื่อเป็นเครื่องมือนำไปสู่ประโยชน์อื่นๆ (instrumental use)

(ข) การศึกษารูปแบบการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุกับการสื่อสาร เนื่องจากทฤษฎี Uses and Gratifications Approach นั้นเป็นทฤษฎีที่พัฒนาขึ้นมาเพื่อแก้ไขจุดอ่อนที่ตัวแปรด้านภูมิหลังของประชากร (Demographic factor) เช่น อายุ เพศ ฐานะทางเศรษฐกิจ ระดับการศึกษา ภูมิลำเนา ฯลฯ ไม่สามารถจะใช้อธิบายพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารได้ และตัวแปรชุดใหม่ที่ถูกนำมาใช้ทดแทนนั้นจะเป็นตัวแปรด้านจิตวิทยา (Psychological factor) เช่น ความต้องการ ความตึงเครียด อารมณ์ความรู้สึก ฯลฯ

และในลำดับต่อมา ก็ได้มีการพัฒนาตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับด้านจิตวิทยาต่อมาอีก เช่น การดูช่วงจังหวะของชีวิต (Life span) วัฏจักรของชีวิต (Life cycle) จนกระทั่งมาถึงยุคปัจจุบัน ตัวแปรที่กำลังเป็นที่นิยมอย่างมากคือ **วิถีชีวิต/รูปแบบการดำเนินชีวิต** (Life style) ซึ่งแบ่งมิติการวัดออกเป็น 3 มิติคือ กิจกรรม (Activity) ความสนใจ (Interest) และความคิดเห็น (Opinion)

ในงานศึกษาผู้สูงอายุกับการสื่อสารที่อยู่ภายใต้แนวทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจในพัฒนาการตัวแปรรุ่นล่าสุด คือ **วิถีชีวิต/**

รูปแบบการดำเนินชีวิต ก็ได้ถูกนำมาใช้ศึกษาผู้สูงอายุเช่นเดียวกัน เช่น งานวิจัยของเลิศหญิง หิรัญโร (2545) ที่สนใจศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร 3 ตัวคือ รูปแบบการดำเนินชีวิต (Lifestyle) พฤติกรรมการเปิดรับสื่อ และพฤติกรรมการบริโภคสินค้าและบริการของกลุ่มผู้สูงอายุในกรุงเทพมหานครจำนวน 400 คน

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

(i) **รูปแบบการดำเนินชีวิต** ผลจากการวัดด้วยแบบสอบถาม ผู้วิจัยสามารถจัดกลุ่มรูปแบบการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุได้เป็น 8 กลุ่มคือ กลุ่มอนุรักษ์นิยม กลุ่มชอบกิจกรรม กลุ่มหัวก้าวหน้าทำหาย กลุ่มมีความสุขในชีวิต กลุ่มห่วงใยดูแลสุขภาพ กลุ่มยึดถือศาสนา กลุ่มพ่อบ้านแม่เรือน และกลุ่มมองโลกในแง่ร้าย ซึ่งกลุ่มทั้ง 8 กลุ่มนี้ หากแบ่งออกอย่างหยาบๆ ก็อาจจะแบ่งได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ ประเภทแรกคือ **กลุ่มคนแก่แบบโบราณ** (เช่น กลุ่มอนุรักษ์ กลุ่มศาสนา กลุ่มพ่อบ้านแม่เรือน) กับ**กลุ่มคนแก่ทันสมัย** (เช่น กลุ่มชอบกิจกรรม กลุ่มหัวก้าวหน้าทำหาย) และประเภทที่สองก็คือ **กลุ่มคนแก่ที่พอใจกับชีวิต/มองโลกในแง่ดี** กับ**กลุ่มที่มองโลกในแง่ร้าย**

สำหรับการจัดรูปแบบการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุทั้ง 8 กลุ่มนี้ หากนำไปเปรียบเทียบกับงานวิจัยที่ศึกษารูปแบบการดำเนินชีวิตของคนรุ่นอื่นๆ ก็จะพบความแตกต่างอย่างมาก เช่น สำหรับรูปแบบการดำเนินชีวิตของวัยรุ่นจะแบ่งเป็นกลุ่มรักเรียน กลุ่มชอบเที่ยวเตร่ กลุ่มเล่นกีฬา ฯลฯ ซึ่งจะไม่พบรูปแบบดังกล่าวในกลุ่มผู้สูงอายุเลย ซึ่งหมายความว่า วิถีชีวิตของคนแต่ละรุ่นวัยนั้นจะมีแบบแผนที่มีลักษณะเฉพาะตัวพอสมควร

และเมื่อเจาะลงไปดูในรายละเอียดของบางมิติในรูปแบบการดำเนินชีวิตทั้ง 3 มิติ เราก็คงพบลักษณะพิเศษเฉพาะของผู้สูงอายุได้ เช่น **ประเภทของกิจกรรม**ที่ผู้สูงอายุนิยมทำมากจะได้แก่ ดูโทรทัศน์ ช่วยทำงานบ้าน อ่านหนังสือพิมพ์ เข้าครัวทำอาหาร ฟังวิทยุหรือเทป ทำสวนดูแลต้นไม้ ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ทำได้ง่าย สามารถใช้เวลาว่างให้เป็น

ประโยชน์ ให้ความเพลิดเพลินโดยไม่เปลืองแรงกายจนเกินไป (อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่าผู้สูงอายุในกรุงเทพมหานครไม่ค่อยเล่นกีฬา/ออกกำลังกาย รวมทั้งไม่ค่อยไปฟังพระเทศน์เข้าวัดทำบุญสวดมนต์แบบคนต่างจังหวัด) ส่วนกิจกรรมเพื่อความบันเทิง เช่น การไปเดินรำ ไปงานปาร์ตี้ เทียวกลางคืน การร้องเพลง จะลดลงเมื่อเปรียบเทียบกับคนในวัยหนุ่มสาว/ผู้ใหญ่

ในมิติของเรื่อง**ความสนใจ**ก็เช่นเดียวกัน ความสนใจเรื่องสุขภาพจะมีมากที่สุดในกลุ่มผู้สูงอายุ และวิธีการรักษาสุขภาพก็ยังมีรูปแบบตะวันออกคือ การรับประทานอาหารโดยคำนึงถึงสุขภาพ (รับประทานอาหารไทยมากกว่าอาหารฝรั่ง) รวมทั้งยังหมดความสนใจที่จะทำกิจกรรมอะไรที่เสี่ยง/ทำลาย หรือแปลกใหม่จนเกินไป

(ii) การเปิดรับสื่อ สื่อ 2 ประเภทที่ผู้สูงอายุไทยในกรุงเทพเปิดรับอย่างสูงมากคือ หนังสือพิมพ์และโทรทัศน์ สื่อที่เปิดรับในระดับปานกลางคือ วิทยุ นิตยสาร และภาพยนตร์ และสื่อที่เปิดรับน้อย แต่ก็ยังเป็นสื่อที่น่าสนใจสำหรับผู้สูงอายุคือ สื่ออินเทอร์เน็ต ซึ่งผู้วิจัยได้เปรียบเทียบว่าผู้สูงอายุไทยยังไม่มี ความชำนาญในการใช้สื่อใหม่นี้ ซึ่งแตกต่างจากผู้สูงอายุในอเมริกาที่ผู้บริโภคมที่มีอายุ 50-64 ปี ร้อยละ 36 มีคอมพิวเตอร์เป็นของตัวเอง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากงานวิจัยนี้ทำในปีพ.ศ.2545 ซึ่งผู้เขียนคาดว่า จำนวนผู้สูงอายุไทยที่จะใช้สื่ออินเทอร์เน็ตน่าจะมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆตามช่วงเวลาที่ผ่านมา

แบบแผนของการเปิดรับสื่อนี้จะมีความสัมพันธ์กับรูปแบบการดำเนินชีวิตที่ได้กล่าวมาแล้ว เช่น หากเป็นพวกกลุ่มอนุรักษ์นิยมก็มักจะไม่ค่อยเปิดรับสื่อ ตรงกันข้ามกับกลุ่มหัวก้าวหน้าทำลายที่จะเปิดรับสื่อหลายประเภทอย่างมากเช่นเดียวกับกลุ่มที่มีความสุขในชีวิต ดังนั้น หากเราทำการสำรวจกลุ่มผู้สูงอายุทั้งหมดในภาพรวมว่า มีสัดส่วนของรูปแบบการดำเนินชีวิตเป็นแบบใด เราก็อาจจะพอคาดเดาแบบแผนการเปิดรับสื่อได้

(iii) พฤติกรรมการบริโภคสินค้าและบริการ ผลการวิจัยในตัวแปรนี้เป็นไปตามที่รับรู้กันโดยทั่วไป คือ ผู้สูงอายุส่วนมากจะไม่ค่อยซื้อสินค้าและบริการมากนัก จะซื้อเพียงบางครั้ง นานๆซื้อที หรือไม่ซื้อเลย (เช่น อุปกรณ์เล่นกีฬา) และก่อนที่จะตัดสินใจซื้อสินค้า ผู้สูงอายุมักจะหาข้อมูลก่อนจากแหล่งข้อมูลที่เป็นสื่อโฆษณา และรองลงมาก็คือประเมินจากประสบการณ์ของตนเอง (ซึ่งเป็นคุณลักษณะพิเศษของกลุ่มผู้สูงอายุ) ส่วนใหญ่ผู้สูงอายุจะไปซื้อสินค้าโดยไปกับลูกหลาน (อย่างไรก็ตาม เรายังสามารถทำวิจัยเจาะลงไปดูต่อไปว่า ผู้สูงอายุมิแบบแผนการซื้อสินค้าให้แก่ตัวเองหรือให้แก่ลูกหลานมากกว่ากัน)

ในขณะที่งานวิจัยของเลิศหญิง หิรัญโร (2545) นี้จะเป็นการศึกษากลุ่มผู้สูงอายุแบบภาพรวมทุกเพศ ในปีพ.ศ.2552 อลิสา ตังกบตี และสุวัฒนา วงษ์กะพันธ์ (2552) ก็ได้ใช้แนวคิดเดิมคือรูปแบบการดำเนินชีวิต แต่ครั้งนี้ได้เจาะกลุ่มเป้าหมายลงไปที่เฉพาะผู้สูงอายุที่เป็นสตรีที่รักความงาม และเจาะประเภทสินค้าลงไปที่ผลิตภัณฑ์เสริมรักษาความงามเท่านั้น

สำหรับการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างนั้น ผู้วิจัยได้อาศัยแนวคิดด้านการตลาดของผู้สูงอายุที่แบ่งกลุ่มผู้สูงอายุออกเป็น 2 กลุ่มคือ

(1) กลุ่มผู้บริโภคที่มองว่าตนเองยังเป็นหนุ่มสาว (Young again) คือผู้บริโภคที่มีอายุระหว่าง 50-65 ปี ผู้บริโภคกลุ่มนี้มีมุมมองว่าตนเองมีอายุน้อยกว่าอายุที่แท้จริงประมาณ 5 ปี มีบุคลิกภาพที่กระฉับกระเฉง มีอิสระทางการเงินเพิ่มขึ้นเพราะภาระทางการเงินลดลง (บุตรหลานโตหมดแล้ว)

(2) กลุ่มผู้บริโภคตลาดสีเทา (Grey Market) คือผู้บริโภคที่มีอายุ 65 ปีขึ้นไป เป็นกลุ่มที่ใส่ใจและดูแลสุขภาพ มีสุขภาพที่ดี อายุยืน ชอบเก็บเงินมากกว่าใช้จ่าย

จากวิธีการจัดแบ่งดังกล่าว ผู้วิจัยจึงได้เลือกกลุ่มเป้าหมายเป็นสตรีสูงวัยในกลุ่มแรกที่มีอายุ 50-65 ปี จำนวน 400 คน ที่อาศัยอยู่

ในกรุงเทพมหานคร (และหลังจากพิจารณาภูมิหลังของกลุ่มตัวอย่างแล้ว อาจสรุปได้ว่า กลุ่มตัวอย่างเป็นชนชั้นกลางที่มีฐานะดีและมีการศึกษาสูง) สำหรับผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

(i) **รูปแบบการดำเนินชีวิต** สำหรับรูปแบบการดำเนินชีวิตของกลุ่มสตรีสูงอายุที่รักความงามนี้แบ่งได้เป็น 9 กลุ่ม และเมื่อนำมาเชื่อมโยงกับตัวแปรเรื่องปริมาณการซื้อผลิตภัณฑ์เสริม/บำรุงความงามแล้ว อาจจะแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ๆคือ

(ก) **กลุ่มที่ซื้อมาก** ได้แก่ สตรีกลุ่มที่ไม่ยอมแก่ที่มีรูปแบบการดำเนินชีวิต 5 กลุ่ม คือ กลุ่มคลั่งไคล้ความงาม กลุ่มหัวก้าวหน้า กลุ่มมีวิสัยทัศน์ กลุ่มรักการออกกำลังกาย และกลุ่มสังคมชั้นสูง ซึ่งในแต่ละกลุ่มนั้นอาจจะจะมีเหตุผลในการซื้อสินค้าความงามที่แตกต่างกันออกไป เช่น กลุ่มคลั่งไคล้ความงามจะซื้อสินค้าความงามเพื่อสร้างภาพลักษณ์ของตนได้โดดเด่น ในขณะที่กลุ่มสังคมชั้นสูงจะซื้อสินค้าเพื่อสะท้อนภาพลักษณ์ที่หรูหรา มีระดับ

(ข) **กลุ่มที่ซื้อน้อย** ได้แก่ กลุ่มสตรีสูงวัยที่มีรูปแบบการดำเนินชีวิต 4 กลุ่มคือ กลุ่มอนุรักษนิยม กลุ่มเข้าใจสัจธรรมชีวิต กลุ่มแม่บ้านแม่ศรีเรือน (ให้ความสำคัญกับครอบครัวและมีความเป็นอยู่เรียบง่าย ใช้จ่ายเงินอย่างประหยัด) และกลุ่มรักการเรียนรู้ (ไม่ค่อยสนใจเรื่องความงาม)

(ii) **วิธีคิดต่อสินค้าความงาม** หากนำกลุ่มสตรีสูงวัยทั้ง 9 กลุ่ม มาจัดแบ่งประเภทเพื่อวิเคราะห์วิธีคิดที่เกี่ยวกับ “ความแก่ชรา” เราจะพบว่าแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม

(ก) กลุ่มที่ยอมรับว่าความแก่ชราเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตที่ไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้ ซึ่งก็ได้แก่กลุ่มที่มีการซื้อสินค้าความงามน้อย ตัวอย่างที่ชัดเจนคือกลุ่มเข้าใจในสัจธรรมชีวิต มองโลกตามความเป็นจริง ไม่ยึดติดในเรื่องของรูปลักษณ์และสังขาร

(ข) กลุ่มที่มีทัศนะว่า “ความแก่ชราสามารถจัดการได้”

ถึงแม้จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ก็สามารถจะชะลอให้ช้าหรือสามารถปิดได้ ซึ่งก็ได้แก่กลุ่มที่ซื้อสินค้าความงามมากนั่นเอง อย่างไรก็ตาม ก็ยังมี ความแตกต่างในแต่ละกลุ่มว่าจะจัดการกับความชราด้วยวิธีการอย่างไร เช่น กลุ่มรักการออกกำลังกายจะสนใจการชะลอความแก่ชราจากภายใน ส่วนกลุ่มคลั่งไคล้ความงามจะสนใจการรักษาความงามจากภายนอก เป็นต้น

และสำหรับกลุ่มที่สองนี้ที่มีทัศนะว่า “ความแก่ชราเป็นสิ่งที่จัดการได้” ก็จะใช้สินค้าความงามเป็นเครื่องมือหนึ่งในการช่วยจัดการ เช่น ใช้ผลิตภัณฑ์บำรุงผิวเพื่อลดริ้วรอย ใช้ยาคุมกำเนิด เข้ารับการผ่าตัด ศัลยกรรมหรือดูดไขมัน เป็นต้น ซึ่งความคิดดังกล่าวนั้นก็คงได้มาจากการสื่อสารในสังคมที่ผ่านรูปแบบการโฆษณา รายการสุขภาพ นิตยสาร สตรี ฯลฯ

(iii) **ลักษณะเฉพาะของผู้บริโภคสตรีสูงวัย** เนื่องจากการสื่อสาร การตลาดนั้นจะต้องรู้จักลักษณะเฉพาะของกลุ่มผู้บริโภคอย่างรอบด้าน ดังนั้น ในงานวิจัยชิ้นนี้จึงได้สกัดลักษณะพิเศษของกลุ่มผู้บริโภคที่เป็น สตรีสูงวัยออกมาได้ดังนี้

(1) กลุ่มผู้สูงอายุมีแนวโน้มในการซื้อสินค้าไม่บ่อยเท่าวัยหนุ่มสาว

(2) กลุ่มผู้สูงอายุจะเลือกซื้อสินค้าโดยพิจารณาคุณสมบัติของ สินค้าที่ร้านค้าเป็นอันดับแรก ซึ่งก็หมายความว่า ผู้สูงอายุจะต้องได้ พบเห็น/จับต้องสินค้าด้วยตัวเอง และเป็นคำอธิบายว่า ส่วนใหญ่จะไปซื้อ สินค้าความงามที่ห้างสรรพสินค้ามากที่สุด เนื่องจากต้องการความสะดวก สบายและใกล้บ้าน

ปัจจุบันนี้ มีข้อน่าสังเกตว่า สตรีสูงอายุจะเลือกใช้บริการซื้อสินค้า ความงามผ่านบริการขายตรงหรือส่งถึงบ้านเป็นอันดับ 3 ซึ่งอาจเป็นเพราะ การที่ผู้สูงอายุมีการเคลื่อนไหวที่ยากลำบากมากขึ้น

(3) สำหรับช่องทางการสื่อสารนั้น สตรีสูงวัยจะหาข้อมูล

เกี่ยวกับสินค้าความงามจากสื่อโฆษณามากที่สุด รองลงมาจึงเป็นสื่อบุคคล คือเพื่อน และอันดับสุดท้ายคือการประเมินจากประสบการณ์ของตนเอง ซึ่งข้อค้นพบนี้น่าจะสอดคล้องกับทฤษฎี Disengagement ที่ได้กล่าวไว้ว่า บุคคลเมื่อเข้าสู่วัยสูงอายุมักจะมีการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างบุคคลลดลง และเลือกรับข้อมูลข่าวสารจากสื่อมวลชนมากกว่าสื่อบุคคล (หรืออาจเป็นเพราะภายในกลุ่มเพื่อนมีแนวคิดต่อความซราที่ไม่ตรงกัน)

(4) สำหรับประเภทสินค้าความงามที่สตรีสูงอายุจะซื้อและจะไม่ซื้อนั้นก็ยังมีลักษณะเฉพาะเช่นกัน สินค้าที่ซื้อมากที่สุดคือผลิตภัณฑ์สำหรับอาบน้ำ ทำความสะอาดเส้นผม ทำความสะอาดผิวหน้า ผลิตภัณฑ์บำรุงผิวหน้า ซึ่งแสดงให้เห็นความสนใจในความงามของสตรีสูงอายุว่าจะมีพื้นฐานอยู่ที่เรื่องผิวและเส้นผม ส่วนผลิตภัณฑ์ที่ไม่นิยมซื้อก็คือผลิตภัณฑ์กำจัดขน (ซึ่งปัญหาของผู้สูงอายุจะเป็นเรื่องผม/ขนร่วงมากกว่า)

(8.4) ทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาศึกษาเชิงวิพากษ์

(Critical cultural studies)

เนื่องจากทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาศึกษาเชิงวิพากษ์นี้เพิ่งถือกำเนิดขึ้นมาในช่วงทศวรรษ 1970 ซึ่งนับว่ายังมีอายุทางวิชาการที่สั้นมาก และเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกที่มหาวิทยาลัย Birmingham ประเทศอังกฤษ (จึงมักถูกเรียกว่า “สำนัก Birmingham”) ดังนั้น การนำแนวทางของทฤษฎีนี้มาใช้ศึกษาวิจัยในสังคมไทยจึงยังคงมีปริมาณไม่มากนัก แต่ในอีกด้านหนึ่ง เนื่องจากความสนใจของทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษานี้จะอยู่ที่กลุ่มผู้ด้อยโอกาส (Disadvantaged) เช่น กลุ่มสตรี เด็ก คนพิการ คนผิวดำ กลุ่มชนชั้นล่างของสังคม ฯลฯ ซึ่งกลุ่มผู้สูงอายุก็จัดรวมอยู่ในกลุ่มผู้ด้อยโอกาสนี้ด้วย ฉะนั้น ในอนาคต การนำทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาศึกษาเชิงวิพากษ์มาใช้ศึกษาผู้สูงอายุและการสื่อสารในสังคมไทยน่าจะมีเพิ่มปริมาณมากขึ้น

และดังที่ได้เกริ่นมาบ้างแล้วว่า ในแวดวงของวิชาการด้านสื่อสารศึกษา หากเปรียบเทียบแนวคิดพื้นฐานของสำนัก Birmingham กับกลุ่ม

ทฤษฎีภาพสะท้อน (Reflection Theory) ซึ่งเป็นทฤษฎีรุ่นพี่ที่มีมาก่อน ก็จะมีมองเห็นความแตกต่างได้อย่างชัดเจน เนื่องจากทฤษฎี Reflection นั้นจะถือว่า ต้องมี “ของจริง” เสียก่อน (primacy) จึงจะเกิด “ภาพสะท้อน” ตามมา ส่วนภาพในสื่อมวลชนนั้นจะเหมือนจริงหรือบิดเบี้ยวก็จะเป็น ใจทย์ของทฤษฎีนี้

แต่ทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาไม่ได้สนใจเรื่อง “ของจริง” มาก่อน (หรืออาจไม่จำเป็นต้องมี “ของจริง” ด้วยซ้ำไป เช่นกรณีของมนุษย์ต่างดาว ชูปเปอร์แมน ฯลฯ) เนื่องจากทฤษฎีนี้จะสนใจ “กระบวนการประกอบสร้าง ความจริงทางสังคม” (Social construction of reality) ว่าผู้ประกอบสร้าง นั้นได้ “คัดเลือก” (Selection) บรรดาสัญลักษณ์ที่มีความหมายต่างๆ (เช่น ผมหอก รอยเหยี่ยว่น ดินกา ฯลฯ) แล้วนำมา “ผสมผสาน” (Combination) เพื่อให้ได้ “ความหมาย” ของความเป็นจริงที่ผู้ประกอบ สร้างต้องการได้อย่างไร และกระบวนการประกอบสร้างความหมายของ ความเป็นจริงส่วนใหญ่ก็ได้ใช้เครื่องมือต่างๆด้านการสื่อสาร เช่น การ เล่าเรื่อง การให้คำนิยาม การสร้างภาพ การเลือกมุมกล้อง การใช้แสง/สี/ เสียงประกอบ ฯลฯ เป็นกลไกในการประกอบสร้างความหมาย ส่วน ผลลัพธ์ (product) ที่เกิดจากกระบวนการประกอบสร้างนี้ก็มีอย่างหลากหลาย เริ่มตั้งแต่ภาพตัวแทน (representation) ตัวตน/อัตลักษณ์ ความรู้ (อะไรถือเป็นความรู้บ้าง) ความจริง (reality) ฯลฯ

และเมื่อเปรียบเทียบทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษากับทฤษฎีสังคม ศาสตร์กระแสหลัก (Main Stream Social Science) เช่น ทฤษฎีหน้าที่ นิยม (Functionalism) แนวคิดหลักที่ทำให้ทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาแยกตัว ขาดจากสังคมศาสตร์กระแสหลักก็คือ แนวคิดเรื่อง “อำนาจในสังคม” (Social power) ไม่ว่าจะเป็นอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง และโดย เฉพาะอย่างยิ่ง อำนาจเชิงสัญลักษณ์ (symbolic power) ดังนั้น ในขณะที่ อาจจะมีสำนักคิดหลายสำนักที่สนใจว่า “อัตลักษณ์/ตัวตน” ของคนเรา ก่อตัวมาได้อย่างไร มีกระบวนการอย่างไร มีมิติเชิงจิตวิทยาอย่างไร ฯลฯ

แต่ทฤษฎีวิวัฒนาการธรรมศึกษาจะตั้งคำถามว่า “อัตลักษณ์ของเรานั้น เรามีอำนาจที่จะสร้างเองหรือผู้มีอำนาจคนอื่น ๆ มาประกอบสร้างให้” เช่น อัตลักษณ์ของผู้สูงอายุ นั้น ผู้สูงอายุนั้นมีอำนาจที่จะสร้างได้เองหรือไม่ (เพราะอำนาจในรูปแบบสูงสุดก็คืออำนาจในการสถาปนาตัวตนนั่นเอง)

นอกจากนั้น เนื่องจากทฤษฎีวิวัฒนาการธรรมศึกษาใช้มุมมองใหม่ในเรื่องของ “อำนาจ” ที่ว่า “อำนาจนั้นเปรียบเสมือนเหรียญที่มี 2 ด้าน ดังนั้นที่ได้มีการใช้อำนาจ ที่นั้นย่อมมีการต่อต้านอำนาจอยู่เสมอ ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการนิยามอัตลักษณ์แห่งความชราภาพว่าเป็น “ยุคแห่งการสูญเสีย” (Age of Loss) เช่น เสียความแข็งแรงของร่างกาย เสียความสวยงาม เสียการงาน เสียความกระตือรือร้น ฯลฯ ก็มีการต่อสู้ว่าความชราภาพเป็น “ยุคแห่งการได้” (Age of Gain) เช่น ได้ความชำนาญในการใช้ชีวิต ได้อิสระจากชีวิตการงาน ได้พักผ่อน ฯลฯ (สนใจงานวิจัยเรื่องอัตลักษณ์ของผู้สูงอายุตามแนวทฤษฎีวิวัฒนาการธรรมศึกษา โปรดดู กำจร หลุยยะพงศ์, 2552)

ในที่นี้จะยกตัวอย่างงานวิจัยของไทยที่ศึกษาเรื่องการสื่อสารกับผู้สูงอายุตามแนวทฤษฎีวิวัฒนาการธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์เพื่อเป็นแนวทางสำหรับการศึกษาในอนาคต

งานศึกษาภาพตัวแทนของผู้สูงอายุกับการสื่อสาร ตัวอย่างงานศึกษาเรื่องผู้สูงอายุตามทฤษฎีวิวัฒนาการธรรมศึกษาที่ชัดเจนที่สุด คืองานของพรพรรณ สมบูรณ์บัติ (2549) เรื่อง “หญิงชรา: ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คน คั่น คน”” ซึ่งผู้วิจัยได้ให้เหตุผลในการเลือกประเด็นศึกษาว่า ตามปกติ ผู้หญิงก็เป็นกลุ่มคนที่ด้อยอำนาจในสังคมอยู่แล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อำนาจในการสร้างภาพตัวแทนของตนเองในพื้นที่สาธารณะเช่น บนหน้าสื่อมวลชน และยังเมื่อมาบวกผสมกับ “ความแก่ชรา” เข้าไปด้วย ก็ยิ่งทำให้ด้อยอำนาจยกกำลังสอง ซึ่งสอดคล้องกับคำให้สัมภาษณ์ของผู้ผลิตรายการสารคดีโทรทัศน์ “คน คั่น คน” ที่บอกว่า เวลานี้ถึงภาพ “คนชรา” ก็จะมีถึง “ผู้หญิงชรา บ้านนอก

ชนบท และยากจน” ซึ่งเป็นภาพที่ถูกผลิตซ้ำและไหลเวียนอยู่ในพื้นที่ของสื่อมวลชนทั่วไป

ในขณะที่รายการที่ผู้วิจัยเลือกหยิบมาศึกษานั้นเป็น “รายการสารคดี” ซึ่งมีความหมายว่า “ต้องเป็นรายการที่มีเนื้อหาสาระที่มาจากเรื่องจริง” (factual) และเป็นรายการสารคดีที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นรายการที่แปลกใหม่กว่าสารคดีที่มีอยู่ ได้รับความนิยมนอย่างสูง ซึ่งหมายความว่า โอกาสที่ภาพตัวแทนต่างๆที่ถูกผลิตจากรายการนี้จะถูกแพร่กระจายและติดตั้งอยู่ในสำนักของผู้ชมไทยก็จะมียุ่่มากพอสมควร ผู้วิจัยจึงตั้งโจทย์การวิจัยเอาไว้ 2 ข้อใหญ่ๆ ข้อแรกคือ ภาพตัวแทนของ “หญิงชรา” ที่ปรากฏในรายการคน ค้น คน ในช่วงเวลาที่เลือกศึกษา (เมษายน 2546-ธันวาคม 2547) เป็นภาพอะไรและถูกประกอบสร้างขึ้นมาได้อย่างไร ซึ่งเป็นขั้นตอนของการใส่รหัสความหมาย (Encoding) ส่วนข้อที่สองเป็นขั้นตอนของการถอดรหัสความหมาย (Decoding) จากกลุ่มรับสารซึ่งมีภูมิหลังใกล้เคียงกับตัวบุคคลในรายการ (กล่าวคือ เป็นสตรีสูงอายุเช่นเดียวกัน)

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

(1) กระบวนการเลือกและผสมผสานสัญญาณในขั้นตอนของการใส่รหัสความหมาย (Selection and Combination of sign) ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษานั้นจะอาศัยทฤษฎีเรื่องการประกอบสร้างความเป็นจริงทางสังคมเป็นพื้นฐาน ทฤษฎีนี้ถือว่า ไม่สำคัญว่าโลกแห่งความเป็นจริงจะเป็นอย่างไร แต่ผู้ประกอบสร้างก็จะทำการ “เลือกภาพบางภาพ สัญญาณบางสัญญาณ” (selection) มา และนำมา “ผสมผสาน” (Combination) เข้าด้วยกันตามความหมายที่ผู้ผลิตภาพต้องการ

ผู้ผลิตในรายการ “คน ค้น คน” ก็ได้ดำเนินการประกอบสร้างภาพตามหลักการดังกล่าว ความหมายของ “ภาพตัวแทนหญิงชรา” ที่ผู้ผลิตได้ตั้งธงเอาไว้ก็คือ “หญิงชราผู้แข็งแรง/ผู้ไม่ยอมแพ้ต่อโลกและโชคชะตา” ซึ่งภาพดังกล่าวนี้จะเป็น “ภาพตัวแทน” ที่ตรงกันข้ามกับ “ภาพหญิงชรา”

ที่เคยรับรู้กัน ดังนั้น แม้ว่ในโลกแห่งความเป็นจริงจะมีหญิงชราที่มีอายุที่หลากหลาย มีภูมิลำเนาที่แตกต่างกัน มีฐานะทางเศรษฐกิจที่ลดหลั่นกัน ฯลฯ แต่ทว่า ผู้ผลิตรายการก็ได้ตั้งใจเลือก “หญิงชราบางคน” ที่มีคุณลักษณะร่วมกันดังนี้คือ

- อายุของหญิงชรา จะอยู่ระหว่าง 68-80 ปี ซึ่งจัดว่าเป็นผู้สูงอายุที่แก่ปานกลางถึงช่วงแก่จริง ตามการแบ่งผู้อาวุโสตามเกณฑ์ “ลักษณะจิต-สังคม-ชีววิทยา” ที่ได้กล่าวไปแล้ว

- ภูมิลำเนา เป็นผู้หญิงในชนบททั้งหมด
- ฐานะเศรษฐกิจ เป็นผู้หญิงที่ยากจนทั้งหมด
- ระดับการศึกษา เป็นผู้หญิงที่มีการศึกษาน้อยทั้งหมด
- อาชีพ เป็นผู้หญิงที่มีอาชีพเกษตรกรหรือรับจ้างรายย่อยทั้งหมด

ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่า กลยุทธ์ในการเลือกและผสมผสานสัญลักษณ์ของผู้ผลิตรายการนั้นจะเลือกใช้ “ตัวหมาย” (signifier) ที่มีลักษณะแบบเดิมทั้งหมด ดังคุณลักษณะ 5 ประการของ “หญิงชรา” ที่กล่าวมาข้างต้น หากทว่าผู้ผลิตรายการได้ปรับเปลี่ยนในระดับของ “ตัวหมายถึง/ความหมาย” (signified) เพราะในขณะที่ความหมายเดิมของ “หญิงชราสูงอายุ ชนบท ยากจน ไร้การศึกษา เกษตรกร/รับจ้าง” เหล่านี้จะถูกตีความหมายโดยนัย (connotative meaning) ว่าเป็น “ผู้ที่น่าสงสาร ฟุ้งตนเองไม่ได้ นำเวทนา รอคอยความช่วยเหลือ” แต่ทว่า ผู้ผลิตรายการได้ใช้เครื่องมือต่างๆ ด้านการสื่อสารทำการ “รื้อถอนความหมายเดิม” (deconstruct) และ “สร้างความหมายใหม่” (reconstruct) ให้แก่ “หญิงชราทั้ง 5 คน” ว่าเป็น “ผู้ที่ต่อสู้กับอำนาจรัฐ” “ผู้ต่อสู้เพื่อสิทธิในที่ทำงาน” “ผู้เลี้ยงดูครอบครัว/เป็นที่พึ่งของคนอื่นๆ ในครอบครัว” เป็นต้น และนี่คือ “ภาพตัวแทนแบบใหม่ของหญิงชรา” ที่ทางผู้ผลิตรายการได้ตั้งธงเอาไว้

(2) กลวิธีในการประกอบสร้างภาพ ผู้ผลิตรายการได้ใช้เครื่องมือการสื่อสารที่สำคัญ 2 เครื่องมือคือ องค์ประกอบของการเล่าเรื่อง (Narrative) และการใช้คู่ตรงกันข้ามของสัญลักษณ์ (binary opposition)

มาเป็นกลวิธีในการประกอบสร้างภาพ

อนึ่ง มีข้อที่น่าสังเกตว่า ในการประกอบสร้างภาพตัวแทนนั้น ผู้ผลิตรายการจะมีภาพต้นแบบให้เลือกอยู่ 3 แบบแผนคือ ภาพต้นแบบที่เหมือนเดิม (Dominant) ภาพต้นแบบใหม่ที่แตกต่างแบบขั้วตรงกันข้ามกับแบบเดิม (Opposition) และภาพต้นแบบใหม่ที่เป็นทางเลือก (Alternative) ผลการวิจัยได้แสดงให้เห็น ผู้ผลิตรายการได้เลือกผสมผสานภาพต้นแบบทั้ง 3 ภาพเข้าด้วยกัน โดยสัดส่วนของภาพตัวแทนใหม่ที่มีมากที่สุดคือ ภาพต้นแบบใหม่ที่เป็นทางเลือก ดังตัวอย่างเช่น

- **ภาพต้นแบบที่เหมือนเดิม** คือภาพของแม่และยายผู้ดูแลลูกหลาน หรือภาพของผู้ทำนุบำรุงศาสนา (แต่ทว่าก็ไม่ใช่ภาพของคนแก่ธรรมดาที่ปลงตกต่อชีวิตทางโลก หากทว่าเป็นชาวพุทธที่ไม่ยอมจำนนต่อโชคชะตา และใช้ศาสนาเพื่อเสริมความมั่นคงแข็งแกร่งของจิตใจ - active Buddhist)

- **ภาพต้นแบบที่เป็นทางเลือก** เช่น

- แม้ว่าร่างกายจะอ่อนแอ แต่ จิตใจก็แข็งแกร่ง
- แม้ว่าจะยากจน แต่ ก็มีความสุขกับความยากจน
- แม้ว่าจะเรียนน้อย แต่ ก็แสวงหาความรู้ด้านกฎหมายมาต่อสู้ด้วยตนเอง
- แม้ว่าจะได้ผลกระทบจากโครงการของรัฐ แต่ ก็รู้จักรักษาสีทธิของพลเมือง

- **ภาพต้นแบบที่ตรงกันข้ามกับภาพเดิม** เช่น ภาพของผู้ที่มีจิตใจรักความถูกต้องและความยุติธรรม พร้อมต่อสู้เพื่อผดุงความยุติธรรมและมุ่งมั่นในการต่อสู้อย่างยาวนาน และกล้าหาญ ซึ่งถูกรับรู้ว่าคุณสมบัติเหล่านี้มิใช่เป็นของ “ผู้หญิงที่สู้ง่าย”

ผลการวิจัยได้แสดงให้เห็นว่า บรรดาองค์ประกอบต่างๆของการเล่าเรื่องเช่น ตัวละคร ฉาก โครงเรื่อง การใช้เทคนิคด้านภาพและเสียง ฯลฯ ได้ถูกนำมาใช้เพื่อประกอบสร้างความหมายของ “ภาพตัวแทน

หญิงชรา” ที่ผู้ผลิตต้องการ ตัวอย่างเช่น การใช้ตอนจบของการเล่าเรื่อง (Ending) ที่หญิงชราทั้ง 5 คนที่ต่อสู้นั้นสามารถก้าวยชนะได้ถึง 4 ราย โดยมีผู้สูญเสียฝ่ายแพ้เพียง 1 ราย (แต่ก็เป็นการพ่ายแพ้ที่ทำให้ได้เรียนรู้กฎหมายอย่างถ่องแท้) ซึ่งก็หมายความว่า ผู้ผลิตต้องการวาดภาพว่า หญิงชราผู้ต่อสู้เหล่านี้คือ “ผู้ก้าวยชนะ” ในท้ายที่สุด

อีกกลวิธีหนึ่งที่ถูกนำมาใช้อยู่ตลอดเวลา คือ การสร้างความหมายแบบคู่ตรงกันข้าม ดังตัวอย่างที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์เปรียบเทียบระหว่าง “แนวคิดแบบดั้งเดิม” v.s. “แนวคิดใหม่ที่ปรากฏในรายการ” ในส่วนที่เกี่ยวกับ “หญิงชรา”

รายการสารคดีตอน	แนวคิดหรือลักษณะของหญิงชราที่เป็นคนต้นเรื่อง	แนวคิดคู่ตรงข้ามที่ผู้ผลิตรายการใช้อ้างถึงหญิงชรากระแสหลัก
1. ยายสม งามอยู่ ราษฎร์เต็มขั้นแห่ง ทับทัน	<ul style="list-style-type: none"> • ความไม่เกรงกลัวเจ้าหน้าที่ราชการ • การดิ้นรนต่อสู้เพื่อทวงสิทธิของตน 	<ul style="list-style-type: none"> • ความเกรงกลัวเจ้าหน้าที่ราชการ • การเข้าวัด ฟังเทศน์ ฟังธรรม
2. หญิงชรามาจาก บ้านหนองสาหร่าย	<ul style="list-style-type: none"> • การทำมาหากินเลี้ยงชีพในยามชรา 	<ul style="list-style-type: none"> • การใช้ชีวิตอย่างสุขสงบ
3. ยายไฮ คนหวงแผ่นดิน	<ul style="list-style-type: none"> • การดิ้นรนต่อสู้ของชนชั้นรากหญ้า • การใช้ชีวิตตามลำพัง 	<ul style="list-style-type: none"> • การใช้ชีวิตอย่างสุขสงบ • การใช้ชีวิตแบบห้อมล้อมด้วยลูกหลาน
4. ผู้หญิงที่โลก เรียกแม่	<ul style="list-style-type: none"> • การรับภาระดูแลลูกในยามแก่เฒ่า 	<ul style="list-style-type: none"> • การใช้ชีวิตอย่างสุขสงบและได้รับการดูแลจากลูกหลาน
5. ยายกระดูกเหล็ก แห่งบ้านกอกดอน พะยอม	<ul style="list-style-type: none"> • ความจนคือความสุข 	<ul style="list-style-type: none"> • ความจนคือสิ่งที่น่ารังเกียจ

ภาพที่ 4: การสร้างความหมายแบบคู่ตรงกันข้าม (Binary opposition) ในการเปิดเรื่อง (Exposition) ของสารคดี คน ค้น คน

(3) การปะทะกันระหว่างวาทกรรมแบบเก่า V.S. แบบใหม่ ในการประกอบสร้างตัวแบบนั้น ผู้ผลิตจำเป็นต้องนำเอาวัตถุดิบคือ บรรดา วาทกรรมต่างๆมาใช้ประกอบสร้าง ดังนั้น เมื่อภาพตัวแทนที่ต้องการนั้น เป็นแบบใหม่ หรือเป็นแบบทางเลือก วาทกรรมที่สร้างขึ้นใหม่จึงต้องปะทะ กับวาทกรรมแบบเดิม ดังตัวอย่างที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์การปะทะกันทาง วาทกรรมที่ฝังอยู่ในองค์ประกอบของการเล่าเรื่องส่วนที่เป็นโครงเรื่อง (plot) เช่น

- **วาทกรรมทางเศรษฐกิจ** การเล่าเรื่องเกี่ยวกับการเป็นหนี้สิน ของคนยากจนเช่นหญิงชราที่ศึกษาถูกเปิดเผยว่า มิได้มีสาเหตุมาจาก ความเกียจคร้าน การหลงติดในอบายมุข นิสสัยฟุ้งเฟ้อของคนยากจนแต่ อย่างไม่ หากแต่มีสาเหตุมาจากสภาวะความลำบากในการดำเนินชีวิต

หรือวาทกรรมที่นำเสนอให้เห็นว่า “ความยากจน” กับ “ความสุข” นั้นมิใช่เป็นสิ่งที่อยู่ตรงกันข้ามเสมอไป ดังกรณีของหญิงชรารายหนึ่งที่มี “ความสุขอยู่กับความยากจน”

- **วาทกรรมเรื่องอำนาจรัฐ** จากวาทกรรมเดิมที่รัฐมักจะถูกนำเสนอให้เป็นผู้ปกป้อง/ผู้พิทักษ์/ผู้ให้ความช่วยเหลือประชาชน หากแต่ทว่า วาทกรรมส่วนใหญ่ในรายการที่วิเคราะห์กลับนำเสนอว่า ความทุกข์ยาก ของหญิงชราส่วนใหญ่เกิดมาจากการกระทำของอำนาจรัฐแทบทั้งสิ้น เช่น การทำโครงการพัฒนาแหล่งน้ำของรัฐ เป็นต้น

แต่ในเวลาเดียวกัน การสร้างตัวละครในรายการ “คน คั้น คน” ก็ได้นำเสนอวาทกรรมใหม่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน ระดับรากหญ้าชั้นล่างสุด เช่น หญิงชรา ซึ่งตามปกติแล้วประชาชนกลุ่มนี้ มักจะหวาดกลัวอำนาจของเจ้าหน้าที่รัฐ หากทว่าหญิงชราที่นำมาศึกษานั้น กลับเป็นผู้ที่กล้าต่อสู้/ต่อรองกับอำนาจของเจ้าหน้าที่รัฐ” เป็นต้น

- **วาทกรรมเรื่องความรู้** ในขณะที่วาทกรรมเดิมนั้น ผู้หญิงกับความไม่รู้มักจะเป็นของคู่กัน ทำให้ถูกหลอกลวงได้ง่ายเพราะมีการศึกษา น้อย และในกรณีของหญิงชราทั้ง 5 ท่านในรายการนี้ก็มิได้เป็นข้อ

ยกเว้น เนื่องจากหญิงชราทั้ง 5 ท่านนั้นมีการศึกษาเพียงระดับชั้นประถม แต่ทว่ายายสม งามอยู่ อายุ 72 ปี ซึ่งจบเพียงชั้นประถมปีที่ 3 หากแต่เป็นคนใฝ่รู้ ชอบอ่านหนังสือ เมื่อต้องสูญเสียที่ดินไปอย่างไม่เป็นธรรม ยายสมจึงซื้อหนังสือประมวลกฎหมายมาศึกษาด้วยตัวเอง เพื่อเขียนคำฟ้องร้อง กระทั่งเขียนคำถวายฎีกายื่นไปตามหน่วยงานราชการต่างๆ ซึ่งการกระทำดังกล่าวที่ทางรายการได้คัดเลือกมานำเสนอนั้น เป็นการต่อสู้เชิงวาทกรรมเกี่ยวกับความรู้ของหญิงชรา

(4) บทบาทหน้าที่ของรายการ “คน คั้น คน” ในการสร้างภาพตัวแทนหญิงชรา หากเราวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของรายการสารคดีโทรทัศน์ “คน คั้น คน” ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการประกอบสร้างภาพของหญิงชรา เราอีกอาจจะสรุปได้ว่า รายการดังกล่าวได้ทำหน้าที่เป็นพื้นที่สาธารณะที่ได้นำเสนอ “คำนิยามใหม่” (Redefinition) ของ “หญิงชรา บางกลุ่ม” ที่แตกต่างไปจากคำนิยาม “หญิงชรา” ที่เป็นกระแสหลัก หรืออย่างน้อยก็เป็นการขยายขยาย “ภาพตายตัว/แบบฉบับ” (stereotype) ของหญิงชรา ให้เห็นว่า “หญิงชรา” นั้นมีอยู่อย่างแบบหลากหลายประเภท ฉะนั้น ภาพของหญิงชราทั้ง 5 ท่านในรายการจึงแตกแหวไปจากภาพที่คุ้นเคย เช่น จากผู้ที่รอคอยการเลี้ยงดูจากลูกหลาน เปลี่ยนมาเป็นผู้ที่เลี้ยงดูลูกและหลานอย่างแข็งขัน จากผู้ที่โง่เขลาไร้การศึกษามาเป็นผู้ที่เฉลียวฉลาดใฝ่รักการเรียนรู้ จากผู้ที่ไม่สามารถจะพึ่งตนเองมาเป็นผู้ที่เป็นที่พึ่งของผู้อื่น จากผู้ซึ่งขาดมาเป็นผู้กล้าหาญ จากผู้อ่อนแอท้อแท้ มาเป็นผู้ที่เข้มแข็งและอดทน เป็นต้น

(5) การถอดรหัสของผู้รับสาร เนื่องจากผู้วิจัยได้ออกแบบคัดเลือกผู้รับสารที่จะมาถอดรหัสความหมายภาพตัวแทนของ “หญิงชรา” ในรายการ โดยระบุคุณสมบัติของประชากรของผู้รับสารที่ใกล้เคียงกับหญิงชราในรายการ เช่น คุณสมบัติเรื่องอายุ ภูมิลำเนา ระดับการศึกษา สถานะทางเศรษฐกิจ ฯลฯ (อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมีความเห็นว่า คุณสมบัติที่สำคัญประการหนึ่งที่หลุดหายไปคือ “ประสบการณ์การต่อสู้ในชีวิต” ซึ่ง

เป็นคุณลักษณะเด่นของหญิงชราในรายการ) โดยมีแนวคิดเบื้องหลังว่า ผู้รับสารจะนำเอาภูมิหลังของตนเข้ามามีส่วนร่วมในการถอดรหัสความหมาย และผลการวิจัยก็สนับสนุนแนวคิดดังกล่าว

ผลของการวิจัยพบว่า สำหรับภาพตัวแทนของหญิงชราแบบดั้งเดิม เช่น ภาพของแม่ และภาพของผู้ทำนุบำรุงศาสนานั้น ผู้ถอดรหัสทั้งหมดจะเห็นคล้อยตามการใส่รหัสของผู้ผลิต แต่เมื่อมาถึงภาพตัวแทนที่มีลักษณะเป็นทางเลือก เช่น ภาพความยากจนไร้การศึกษา ฯลฯ ผู้ถอดรหัสที่มีภูมิหลังแตกต่างกันก็จะเริ่มนำเอาภูมิหลังของตนเข้ามามีส่วนร่วมในการตีความ เช่น ภาพของหญิงชราที่มีร่างกายอ่อนแอแต่แข็งแรงทางจิตใจ สำหรับผู้ถอดรหัสที่มีจิตใจไม่เข้มแข็งพอก็จะเริ่มไม่เห็นด้วย และดูเหมือนบ่อน้ำปรกการสุดท้ายที่ผู้ถอดรหัสส่วนใหญ่คัดค้านกับความหมายที่ผู้ผลิตส่งมาก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่สูงอายุกับลูกหลาน โดยไม่เห็นด้วยกับความหมายของรายการที่นำเสนอว่า คนแก่คือคนที่ไม่มีความค่าต่อลูกหลาน

9. ผู้สูงอายุกับการศึกษาตามองค์ประกอบของการสื่อสาร

สำหรับอีกแนวทางหนึ่งที่จะนำการสื่อสารเข้ามาสู่การวิจัยเรื่องผู้สูงอายุ (Communication Approach) ก็คือ การใช้แนวคิดเรื่ององค์ประกอบทั้ง 4 ของกระบวนการสื่อสาร คือ

- (9.1) การศึกษาผู้สูงอายุในฐานะผู้ส่งสาร (Sender)
- (9.2) การศึกษาผู้สูงอายุในฐานะผู้รับสาร (Receiver)
- (9.3) การศึกษาประเภทสื่อ/ช่องทางที่ผู้สูงอายุใช้สื่อสาร (Channel/Media)
- (9.4) การศึกษาเนื้อหาต่างๆที่เกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุ

จากนี้จะยกตัวอย่างงานวิจัยไทยที่สามารถจัดกลุ่มตามองค์ประกอบของการสื่อสารข้างต้นนี้

(9.1) การศึกษาผู้สูงอายุในฐานะผู้ส่งสาร (Sender)

อันที่จริงมีงานวิจัยหลายชิ้นที่ศึกษา “ผู้สูงอายุ” ในฐานะ “ผู้ส่งสาร” แต่ตั้งที่ได้เกริ่นมาแล้วข้างต้นว่า หากเราค้นหางานวิจัยเหล่านี้โดยใช้คำค้นว่า “คนชรา คนแก่ ผู้สูงอายุ” เราก็จะไม่พบงานวิจัยเหล่านั้น ซึ่งเรียก “กลุ่มตัวอย่างผู้สูงอายุ” ในนามอื่นๆ เช่น ประชาชนชาวบ้านบาง ผู้นำชุมชนบาง ภูมิปัญญาท้องถิ่นบาง ซึ่งดูเสมือนเป็นการหลบเลี่ยงการใช้คำว่า “ผู้สูงอายุ” กับคนกลุ่มนี้

นอกจากนั้น กลุ่มตัวอย่างผู้สูงอายุที่ถูกคัดเลือกมาศึกษาในฐานะ “ผู้ส่งสาร” นั้นก็ยังมิใช่ตัวแทนของผู้สูงอายุทั่วไป หากแต่เป็น “กลุ่มผู้สูงอายุกลุ่มพิเศษ” กลุ่มหนึ่งที่มีสถานภาพและความสามารถสูงกว่าผู้สูงอายุโดยทั่วไป

ผู้เขียนมีความเห็นว่า น่าจะมีงานวิจัยที่ใช้กลุ่มตัวอย่างเป็น “ผู้สูงอายุแบบทั่วไป” โดยศึกษาผู้สูงอายุทั่วไปในฐานะ “ผู้ส่งสาร” เพื่อให้ได้ข้อสรุปว่า ความสามารถทางการสื่อสารของผู้สูงอายุโดยทั่วไปนั้นเป็นอย่างไร เนื่องจากมักมีความเชื่อกันว่า คนแก่ก็คือ การกลับมาเป็นเด็กอีกครั้ง (second childhood) ซึ่งหมายความว่า คนแก่จะมีระดับความสามารถทางการสื่อสารน้อยกว่าคนทั่วไป คือเท่ากับเด็ก ๆ

สำหรับประเด็นในการศึกษาผู้สูงอายุในฐานะผู้ส่งสารนั้น มักจะมุ่งไปที่การวิเคราะห์ความสามารถในการสื่อสารของผู้สูงอายุที่เป็นกลุ่มตัวอย่างซึ่งทำหน้าที่เป็น “สื่อบุคคล” ประเภทหนึ่ง (Personal media)

ในที่นี้จะยกตัวอย่างงานวิจัยไทย 2 ชิ้นที่แสดงให้เห็นแนวทางการศึกษาผู้สูงอายุในฐานะผู้ส่งสาร ชิ้นแรกคืองานวิจัยของรุ่งนภา มุกดาอนันต์ (2544) เรื่อง “กลยุทธ์การสื่อสารของประชาชนชาวบ้านเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น” หากเราสังเกตช่วงเวลาของการศึกษาก็คงพบว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นได้ผ่านพ้นยุคสมัยของการเริ่มพัฒนาประเทศให้ทันสมัยมาถึง 4 ทศวรรษแล้ว โดยที่วิวัฒนาการของการเลือกใช้สื่อเพื่อการพัฒนาสังคมนั้นอาจจะแบ่งได้เป็น 4 ช่วงเวลาดังที่แสดงในภาพ

ในกลุ่มอาวุโสในชุมชนจึงเริ่มถูกแสวงหา (ประกอบกับตัวอย่างของจริงที่ประสบความสำเร็จเป็นพยานยืนยัน) งานวิจัยของรุ่งนภา มุกดาอนันต์ (2544) และคนอื่นๆ จึงก่อตัวขึ้นมาท่ามกลางบริบททางวิชาการดังกล่าว

งานวิจัยของรุ่งนภาวางอยู่บนฐานแนวคิดเรื่องการรับรู้ของผู้สูงอายุในแบบของ A. Boss (ดังที่อ้างอยู่ในงานของอรรวรรณ ศิริสวัสดิ์, 2543) ที่ระบุว่า ผู้สูงวัยนั้นเปรียบเสมือนคลังปัญญาของชุมชน และในช่วงเวลาที่ศึกษานั้น บรรดาคลังปัญญาเหล่านี้จะต้องนำเอาความรู้และประสบการณ์ของตนออกมา “กอบกู้/ฟื้นฟู” ชุมชนที่ถูกผลกระทบจากการพัฒนากระแสหลักจนเกิดปัญหาอย่างรอบด้าน ภารกิจนี้ดูเหมือนจะยากลำบาก และต้องใช้สติปัญญามากกว่าช่วงของการเปลี่ยนแปลงสังคมจากแบบประเพณีไปสู่ความทันสมัยเสียอีก ทั้งนี้เพราะผลพวงจากการพัฒนาชุมชนใน 3 ทศวรรษที่ผ่านมาได้ทำให้ “ชุมชนเกิดการติดลบ” ในทุกด้าน ทั้งด้านธรรมชาติแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลง ปัญหานี้สิน ปัญหาสังคม (อบายมุข ครอบครัแตกแยก) ช่องว่างระหว่างวัย ประเพณีวัฒนธรรมสูญสลาย ฯลฯ แต่ทว่ากลุ่มตัวอย่างที่เป็นปราชญ์ชาวบ้าน 9 ท่านจาก 4 เขตในอีสานใต้ ซึ่งล้วนแล้วแต่อยู่ในวัยผู้อาวุโสทั้งสิ้น (อายุอยู่ระหว่าง 50-75 ปี) ก็สามารถดำเนินภารกิจการกอบกู้ชุมชนได้เป็นผลสำเร็จให้เห็นเป็นที่ประจักษ์

ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะตอบโจทย์ใหญ่ๆ 2 ข้อ ประการแรกคือ การเจาะเข้าไปดูที่ “วิธีคิดในการพัฒนา” ของปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของชุดความรู้ที่จะนำมาใช้งาน (และชุดความรู้ดังกล่าวจะต้องมีความแตกต่างจากแนวคิดการพัฒนาระแสหลัก/ทฤษฎีความทันสมัย) ประการที่สองก็เพื่อศึกษากลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาของกลุ่มผู้อาวุโสเหล่านี้ซึ่งน่าจะมีลักษณะที่แตกต่างไปจากกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสหลักเช่นกัน

ผลการวิจัยที่ตอบโจทย์ใหญ่ทั้งสองข้อมีดังนี้

(1) วิธีคิดเรื่องการพัฒนาของปราชญ์ชาวบ้าน มีลักษณะเด่นๆ

3 ประการคือ

- **การบริหารจัดการ** ในขณะที่แนวคิดการบริหารจัดการ เพื่อการพัฒนาแบบกระแสหลักนั้น จะเน้นแต่การบริหารจัดการ “คนอื่น” “ภายนอก” (ชุมชน) แต่ปราชญ์ชาวบ้านนั้นจะมีแนวคิดทั้งการบริหารจัดการ “ตนเอง” และ “ชุมชน” โดยที่ต้องจัดลำดับกับ “การบริหารจัดการตนเอง” เป็นอันดับแรก เมื่อจัดการตนเองได้สำเร็จจึงนำไปเป็น “กรณีศึกษา/best practice” สำหรับเนื้อหาในการสื่อสารกับคนอื่น/ชุมชน

- **การฟังพา** ในขณะที่ทฤษฎีการพัฒนากระแสหลักนั้นจะสอนให้ฟังพาความรู้จากผู้เชี่ยวชาญภายนอกเป็นหลัก ปราชญ์ชาวบ้านกลับมีแนวคิดในการจัดวางลำดับความสำคัญว่า ต้องฟังตนเองก่อนเป็นอันดับแรก ต่อมาก็ฟังพาอาศัยกัน (กับบุคคลในระดับแวนอน) แล้วจึงค่อยฟังพาภายนอก (กับบุคคลในระดับแนวตั้ง) เป็นอันดับสุดท้าย ซึ่งคล้ายคลึงกับทัศนะของชมรมผู้สูงอายุ จ.น่าน ในงานวิจัยของอรรพรรณ ศรีสวัสดิ์ (2543) ที่ได้กล่าวมาแล้ว

- **การประสานมิติทางโลก/ทางธรรม** ในขณะที่กระบวนทัศน์การพัฒนากระแสหลักนั้นจะเน้นแต่ความเจริญเติบโตของมิติทางวัตถุ/ทางโลก (เพิ่มรายได้ เพิ่มวัตถุดิบของเครื่องใช้) และมองเห็นว่ามีมิติด้านศาสนา/จิตวิญญาณเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนานั้น วิธีคิดของปราชญ์ชาวบ้านกลับนำเสนอว่า ต้องพัฒนาทั้งมิติทางโลกและทางธรรมให้ควบคู่กันไป ปราชญ์ชาวบ้านจึงมีทั้งความสามารถด้านการเกษตรและเป็นผู้รู้ธรรมในเวลาเดียวกัน และการถ่ายทอดเนื้อหาสารก็จะประสานทั้ง 2 มิติไปด้วยกัน

หากกล่าวสรุปโดยสั้นๆ ก็อาจจะพูดได้ว่า แหล่งกำเนิดที่มาของวิธีคิดเรื่องการพัฒนาของปราชญ์ชาวบ้านนั้นมีต้นกำเนิดมาจาก “วิถีแบบตะวันออก” รวมทั้งอิทธิพลของ “พุทธศาสนา” เป็นพื้นฐาน และในลำดับต่อมาได้นำมาต่อยอดกับ “วิถีแบบตะวันตก” และ “วิธีการแบบสมัยใหม่” บางประการ โดยประสมประสานอย่างลงตัว และนี่น่าจะเป็น

“คุณลักษณะเฉพาะ” ของผู้กลั่นความรู้ (knowledge generator) ที่เป็น “ผู้สูงวัย” ที่ทันได้เติบโตภายใต้บริบทของวิถีแบบตะวันออกและอยู่ใต้อิทธิพลของพุทธศาสนาเหมาะสม

(2) ลักษณะเฉพาะของ “ปราชญ์ชาวบ้าน/ผู้อาวุโส” ในฐานะ **สื่อบุคคล** ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ลักษณะเฉพาะของ “สื่อบุคคล” ที่ช่วยให้การเผยแพร่แนวคิดเรื่องการพัฒนาแนวใหม่เป็นไปได้ด้วยดีว่ามีอยู่ 3 ลักษณะคือ

(2.1) **ความน่าเชื่อถือ** (Credibility) หากเป็นสื่อบุคคลจากภายนอก (เช่น เกษตรตำบล เจ้าหน้าที่สาธารณสุข) แหล่งที่มาของความน่าเชื่อนั้นจะมาจากตำแหน่งหน้าที่หรือความรู้ที่เรียนมาจากสถาบันการศึกษา แต่ทว่าสำหรับปราชญ์ชาวบ้านแล้ว แหล่งที่มาของความน่าเชื่อนั้นจะมาจาก **ประสบการณ์ชีวิต** โดยตรงของตนเอง รวมทั้งการ **ทำตัวเองเป็นแบบอย่าง** ให้เหมือนกับที่สั่งสอนผู้อื่น (แหล่งที่มาแบบนี้เป็นอภิสิทธิ์เฉพาะของผู้ที่ผ่านโลกมาอย่างยาวนาน)

(2.2) **ความน่าสนใจ** (Attractiveness) ในขณะที่การสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสหลักนั้นจะพยายามใช้ปัจจัยด้านเทคโนโลยีหรือแสวงหาวิธีการสื่อสารที่ดึงดูดใจ (Appeal) แบบต่างๆ เพื่อสร้างความน่าสนใจในเนื้อหาสาระ แต่สำหรับปราชญ์ชาวบ้านแล้ว มิได้ใช้ปัจจัยต่างๆ ที่กล่าวมา ความน่าสนใจของสื่อบุคคลเหล่านี้คือ **ตัวเนื้อหา** ที่พูดถึงปัญหาของชุมชน/ชาวบ้าน และการพยายามนำเสนอวิธีการหาทางแก้ไข (content concerned)

(2.3) **ความคล้ายคลึง** (Similarity) สำหรับช่องห่างระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสาร ซึ่งหากมีน้อยก็จะเรียกว่า “เป็นคนพูดภาษาเดียวกัน” (Homophily) เป็นข้อได้เปรียบของสื่อบุคคลที่อยู่ภายในชุมชนเช่นปราชญ์ชาวบ้านอยู่แล้ว เนื่องจากบริบทแวดล้อม ภูมิหลังชีวิตของสื่อบุคคลจะคล้ายคลึงกับชาวบ้านผู้รับสาร ทำให้มีการใช้รูปแบบการสื่อสารที่ชาวบ้านคุ้นเคย เช่น การใช้ภาษาถิ่น การพูดคุยในบรรยากาศที่เป็นกันเอง

ช่องว่างทางการสื่อสาร (Heterophily) แบบที่ชาวบ้านเคยมีต่อบุคคลภายนอก (เช่น เจ้าหน้าที่รัฐ หรือนักวิชาการ) จะหมดไป

(3) กลยุทธ์การสื่อสาร สำหรับผลการวิจัยในเรื่องกลยุทธ์การสื่อสารของผู้อาวุโสที่เป็นปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้ก็จะพบว่า โดยภาพรวมแล้ว การเลือกใช้การสื่อสารนั้นจะลดระดับของการสื่อสารจาก “ระดับการสื่อสารมวลชน” ลงมาใช้ในการสื่อสารในระดับล่างๆ เช่น การสื่อสารระหว่างบุคคล การสื่อสารระดับกลุ่มย่อย/กลุ่มเล็กๆ ซึ่งเป็นรูปแบบการสื่อสารตามแบบประเพณีที่ชาวบ้านคุ้นเคยและอยู่ในวิสัย/อำนาจที่ชาวบ้านจะเลือกใช้การสื่อสารแบบดังกล่าวได้

ดังนั้น จึงเกิดการพลิกกลับของกลยุทธ์การสื่อสารทั้งหมด เช่น เปลี่ยนจากการสื่อสารผ่านตัวสื่อกลาง (mediated communication) มาเป็นการสื่อสารแบบเห็นหน้าเห็นตากัน (face-to-face communication) เปลี่ยนจากการสื่อสารแนวตั้ง (vertical communication) มาเป็นการสื่อสารแนวนอน (horizontal communication) เปลี่ยนจากการใช้ภาษาวิชาการมาเป็นภาษาถิ่น เปลี่ยนจากการใช้เทคโนโลยีการสื่อสาร (เช่น อุปกรณ์การสื่อสารแบบต่างๆ) มาเป็นการใช้สื่อด้วยของจริง ใช้ประสบการณ์ของผู้ส่งสาร และการทำตัวเป็นแบบอย่างก่อน เป็นต้น ซึ่งการสื่อสารในรูปแบบดังกล่าวเป็นการสื่อสารที่ผู้สูงอายุมีความคุ้นเคยและมีความเชี่ยวชาญเนื่องจากเติบโตมาในยุค “ก่อนมีการพัฒนาเทคโนโลยีการสื่อสาร”

สำหรับงานศึกษาผู้สูงอายุในฐานะปราชญ์ชาวบ้านอีกชิ้นหนึ่งที่คล้ายคลึงกับงานของรุ่งนภาคือ งานของพรทิพย์ ชนะคำ (2547) ซึ่งเลือกเจาะไปที่ประเด็นคุณลักษณะของกลุ่มผู้อาวุโสที่เป็นกลุ่มตัวอย่างศึกษาบทบาทที่ผู้สูงวัยเหล่านั้นมีต่อชุมชน และวิเคราะห์กลยุทธ์การสื่อสารในการพัฒนา ในการศึกษาคครั้งนี้ ผู้วิจัยเลือกเจาะเฉพาะจังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดเดียว ซึ่งก็มีกลุ่มผู้อาวุโสที่เป็นปราชญ์ชาวบ้านทั้งหญิงและชายถึง 7 ท่าน

สำหรับผลการวิจัยที่ตอบโจทย์ข้อแรก คือเรื่องบทบาทของกลุ่มผู้อาวุโสที่เป็นผู้นำชุมชนเหล่านี้ ผู้วิจัยสรุปว่า ผู้สูงวัยเหล่านี้มีประโยชน์ต่อชุมชนอย่างมากมาย เช่น

- เป็นผู้ริเริ่มทางเลือกในการทำมาหากินแบบใหม่ๆ (เช่น เกษตรกรรมทางเลือก)
- เป็นผู้แนะแนวทางเกษตรกรรมทางเลือกให้แก่ชาวบ้าน
- เป็นสื่อบุคคลที่กระจายข่าวสารจากเจ้าหน้าที่รัฐไปยังชาวบ้าน และในทางกลับกันเป็นสื่อกลางนำข่าวสารจากชาวบ้านไปสู่เจ้าหน้าที่รัฐ
- เป็นผู้ริเริ่มจัดกิจกรรมต่างๆ ในชุมชน
- เป็นผู้ประสานระดมทรัพยากรทั้งจากภายนอกและภายใน
- เป็นผู้นำทางศีลธรรม
- เป็นผู้เสริมขวัญและให้กำลังใจแก่ชาวบ้าน
- เป็นสัญลักษณ์แห่งความภาคภูมิใจของชุมชน

ฯลฯ

(หากทว่าผู้วิจัยยังไม่ได้นำไปเปรียบเทียบกับบทบาทหน้าที่ของผู้สูงวัยที่เคยมีในบริบทของสังคมไทยที่ได้กล่าวข้างต้น)

สำหรับเรื่องการวิเคราะห์กลยุทธ์ทางการสื่อสารของกลุ่มประชาชนชาวบ้านเหล่านี้ ผลการวิจัยได้แสดงให้เห็นว่า กลุ่มผู้อาวุโสกลุ่มนี้มีความสามารถทางการสื่อสารอย่างสูงมาก เนื่องจากสามารถใช้กลยุทธ์การสื่อสารได้อย่างหลากหลาย ทั้งการสื่อสารแบบดั้งเดิมและแบบใหม่ และเลือกใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพเหมาะสมกับสถานการณ์ กล่าวคือ

(1) กลุ่มประชาชนชาวบ้านสามารถใช้การสื่อสารได้ทุกระดับและทุกรูปแบบ ตั้งแต่การสื่อสารภายในตนเอง การสื่อสารระหว่างบุคคล การสื่อสารในกลุ่มเล็กๆ และกลุ่มใหญ่ เครือข่ายการสื่อสาร รวมทั้งการสื่อสารมวลชน (มีการเปิดรับสื่อมวลชนอย่างมาก)

(2) ในแง่ทิศทางของการสื่อสารจะเป็นแบบรอบทิศทาง มีทั้ง

การไหลของข่าวสารจากบนลงล่าง (เวลาแนะนำชาวบ้าน) จากล่างขึ้นบน (เวลาสื่อสารกับเจ้าหน้าที่) และในแนวระนาบเดียวกัน (การสื่อสารในระหว่างกลุ่มปราชญ์ชาวบ้านด้วยกันเอง)

(3) เน้นการสื่อสารบางรูปแบบ เช่น รูปแบบการสาธิตเนื่องจากรูปแบบการสื่อสารดังกล่าวสามารถจะให้ผลลัพธ์ไม่เพียงในระดับความเข้าใจและทัศนคติเท่านั้น หากสามารถส่งผลถึงการนำไปปฏิบัติตามได้ (Communication for action)

(4) ใช้รูปแบบการสื่อสารเพื่อการไหลเวียนของความรู้และประสบการณ์ คือการเยี่ยมชม/ดูงานของกันและกัน ซึ่งก็เป็นรูปแบบที่เจ้าหน้าที่ของหน่วยงานรัฐนิยมใช้

(5) มีความสามารถเป็นพิเศษในการใช้สื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา ซึ่งจัดเป็นความสามารถพิเศษของกลุ่มผู้นำที่เป็นผู้อาวุโสของชุมชนเอง ปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้ได้ปรับประยุกต์ประเพณีพิธีกรรมต่างๆมาใช้ในการพัฒนา ซึ่งเท่ากับเสริมความเข้มแข็งด้วยการมอบบทบาทใหม่ให้กับธรรมเนียมประเพณีพื้นบ้านไปพร้อมๆ กัน (เป็นความสามารถเฉพาะตัวที่มีอยู่ในกลุ่มผู้สูงวัยที่เกิดและเติบโตจนมีความคุ้นเคยกับสื่อประเภทนี้)

ในส่วนที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์ “คุณลักษณะ” ของกลุ่มปราชญ์ชาวบ้านนั้น ผู้เขียนมีความเห็นว่า ผลการวิจัยที่พบได้ช่วยคลี่คลาย “มายาคติ” (demystify) คุณลักษณะเกี่ยวกับคนแก่ไปได้ในหลายแง่มุม เช่น

(1) มายาคติที่ว่า “คนแก่เป็นพวกหัวโบราณ “ตื้อรัน” ไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลง” ผลการวิจัยพบว่า คุณลักษณะของปราชญ์ชาวบ้านทั้ง 7 ท่านนั้นมีได้เป็นเช่นนั้นเลย ผู้อาวุโสที่เป็นกลุ่มตัวอย่างมีการเปิดรับนวัตกรรมจากภายนอกอยู่ตลอดเวลา ยอมรับความรู้และวิทยาการใหม่ๆ รวมทั้งยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น (แม้จะอายุน้อยกว่า) อยู่เสมอ

(2) มายาคติที่ว่า “คนแก่มีการศึกษาน้อย จึงโง่เขลา” แม้จะเป็นข้อเท็จจริงที่ว่า กลุ่มตัวอย่างในงานวิจัยชิ้นนี้จะมีการศึกษาในระบบ

โรงเรียนมาเพียงเล็กน้อย แต่ก็มีกระบวนการแสวงหาการเรียนรู้ด้วยตนเอง และแม้จะมีประสบการณ์ชีวิตที่ผิดพลาด เช่น เคยเป็นกลุ่มแรกๆ ที่อ่านรับความทันสมัยจากโลกภายนอก และกระโจนเข้าสู่วังวนของการพัฒนากระแสหลัก (เป็น Early adopter) แต่ทว่าก็ได้ทบทวนไตร่ตรองประสบการณ์ชีวิตของตนเอง จนได้ค้นพบแนวทางใหม่ของการเรียนรู้ด้วยตนเอง

หรือมายาคติที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้และผู้สูงอายุที่มีข้อเสนอว่า การเรียนรู้เป็นเรื่องของวัยเด็กและคนหนุ่มสาวเท่านั้น ส่วนผู้สูงอายุเป็นเรื่องที่ “หยุดการเรียนรู้” ไปแล้ว หัทธรัตน์ บุญเสมอ (2541) ได้ศึกษาวิจัยการเรียนรู้ของกลุ่มผู้สูงอายุที่อยู่ในศูนย์บริการทางสังคมของผู้สูงอายุ และยืนยันว่า คนทุกรุ่นวัยนั้นมีการเรียนรู้อยู่เสมอ เพียงแต่ว่าคนแต่ละรุ่นจะมีแบบแผนและวิธีการเรียนรู้ (Learning Style) ที่แตกต่างกัน เช่น ผลการวิจัยชิ้นนี้แสดงให้เห็นว่า กลุ่มผู้สูงอายุจะใช้แบบแผนการเรียนรู้ที่เรียกว่า Divergent (เรียนรู้จากรูปธรรม มองสภาพการณ์ สังเกตและไตร่ตรอง แต่ไม่ลงมือกระทำ) กับ Accommodation (ลงมือปฏิบัติ ทดลองและปรับปรุง) เป็นแบบแผนหลัก มากกว่าจะใช้วิธีการเรียนรู้หลักการทฤษฎีแล้วนำไปประยุกต์ เป็นต้น

(3) มายาคติที่ว่า “คนแก่เป็นผู้ที่ต้องพึ่งพาผู้อื่น” แต่ทว่ากลุ่มปราชญ์ชาวบ้านกลุ่มนี้กลับเป็นกลุ่มที่สามารถจะเป็นที่พึ่งของผู้อื่น สามารถจะเป็นทั้งผู้นำในโครงสร้าง (ผู้ใหญ่บ้าน) ผู้นำโดยธรรมชาติ และผู้นำทางศาสนา และยังเป็นผู้ที่มีส่วนร่วมในการพัฒนาหมู่บ้านทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ

(4) มายาคติที่ว่า “คนแก่ไร้สมรรถภาพในการทำงานแล้ว” (เช่น แนวคิดการปลดเกษียณเมื่ออายุ 60 ปี) สำหรับผู้นำบางคนเช่นผู้ใหญ่ผาย สร้อยสระกลาง ซึ่งมีอายุ 73 ปีแล้ว แต่ก็ยังมีความสามารถในการแสวงหาความรู้/เทคนิคด้านการเกษตรธรรมชาติ มีความสามารถในการบริหารหมู่บ้านและกลุ่มพัฒนาต่างๆ

(5) มายาคติที่เกี่ยวกับ “การสื่อสารของผู้สูงอายุ” เช่น คนแก่ จู้จู้ขี้บ่น พุดกับคนอื่นไม่ค่อยรู้เรื่อง แต่ผลการวิจัยเกี่ยวกับความสามารถในการสื่อสารที่ได้กล่าวมาแล้วก็ได้แสดงให้เห็นว่า “มีคนแก่บางคนที่มีความสามารถทางการสื่อสารที่สูง”

ผู้เขียนมีความเห็นว่า งานวิจัยที่ได้ศึกษาผู้สูงอายุในฐานะ “ผู้ส่งสาร/สื่อบุคคล” ที่ได้ยกตัวอย่างมานั้น นอกเหนือจากผลประโยชน์ระยะสั้นที่ได้แสดงให้เห็นว่า ผลจากการทำงานของกลุ่มผู้สูงอายุเหล่านี้ ได้มีส่วนช่วยในการพัฒนาตนและชุมชนให้ดีขึ้น ในอีกด้านหนึ่ง ผลการวิจัยเหล่านี้ก็จะมีส่วนช่วยในการยกระดับสถานภาพของผู้สูงอายุให้ดีขึ้นไปด้วย เนื่องจากผู้สูงอายุจะถูกเปลี่ยนภาพลักษณ์จาก “ผู้ที่เป็นภาระ” ไปสู่ “ผู้ที่ยังประโยชน์ให้แก่สังคม”

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากกลุ่มผู้สูงอายุที่ถูกเลือกมาศึกษานั้นเป็น “กลุ่มผู้นำ” ทั้งสิ้น จึงยังมีข้อสงสัยว่า กลุ่มผู้สูงอายุเหล่านี้เป็นเพียง “ข้อยกเว้น” หรือเป็น “ลักษณะทั่วไป” ของผู้สูงอายุโดยรวม ความแตกต่างระหว่างผู้สูงอายุที่เป็นผู้นำชุมชนกับผู้สูงอายุทั่วไปเป็นความแตกต่างเชิงประเภท (different in kind) หรือเป็นเพียงความแตกต่างเชิงระดับ (different in degree) นี้ยังเป็นโจทย์การวิจัยที่ควรจะศึกษาต่อไป

(9.2) การศึกษาผู้สูงอายุในฐานะผู้รับสาร (Audience study)

สำหรับงานศึกษาผู้สูงอายุในฐานะผู้รับสารนั้น ผู้เขียนมีข้อสังเกตในเบื้องต้นอยู่ 2 ประการคือ

ประการแรก ดังที่ได้กล่าวไปข้างแล้วว่า เป็นที่น่าสังเกตว่า การศึกษาผู้สูงอายุที่เป็นผู้รับสารนั้นมักจะไม่มีการใช้แนวคิดทฤษฎี “ผลกระทบจากสื่อ” (Impact/Effect study) ซึ่งมีแนวคิดเบื้องต้นว่า สื่อมวลชนนั้นมีพลังอำนาจ/อิทธิพลในการโน้มน้าวผู้รับสาร ในทางตรงกันข้าม กลับมีงานศึกษาผู้รับสารผู้สูงอายุที่อยู่ภายใต้ทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจที่เชื่อว่า ผู้รับสารจะใช้สื่ออย่าง active

มากกว่า ปรากฏการณ์ดังกล่าวสามารถจะสะท้อนให้เห็นความเชื่อบางประการในหมู่นักวิชาการที่มีต่อผู้สูงอายุในฐานะผู้รับสารได้บ้างหรือไม่

ประการที่สอง หากเปรียบเทียบกับกลุ่มคนในรุ่นวัยอื่นๆ เช่น กลุ่มเด็กกับสื่อมวลชน ก็มักจะมีความเชื่อกันว่า เด็กๆ นั้นเป็นกลุ่มที่มีความเสี่ยงสูงต่อการเปิดรับอิทธิพลต่างๆ จากสื่อมวลชน เนื่องจากยังมีประสบการณ์ชีวิตน้อย มีความรู้ความเข้าใจที่จำกัด จึงต้องมีการกำหนดมาตรการพิเศษต่างๆ สำหรับการปกป้องเด็กจากอิทธิพลของสื่อ (การจัด Rating ของภาพยนตร์และโทรทัศน์เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุด) และหากเรานำเหตุผลเดียวกันนี้มาใช้กับผู้สูงอายุ คำตอบที่ออกมาก็น่าจะตรงกันข้าม เนื่องจากผู้สูงอายุนั้นเป็นผู้ที่ได้ผ่านประสบการณ์ชีวิตมาอย่างยาวนาน มีความรู้ความเข้าใจในโลกรอบตัว ดังนั้น จึงน่าจะเป็นกลุ่มที่มีความรู้เท่าทันสื่ออย่างสูงกว่าคนรุ่นวัยอื่นๆ Karen E. Riggs (1998) ดูจะเป็นนักวิชาการด้านสื่อและผู้สูงอายุที่มีความเชื่อดังกล่าว ดังที่เธอเรียกขานผู้สูงอายุว่าเป็น “ผู้รับสารที่มีวุฒิภาวะ” (Mature audiences) และผลงานวิจัยเรื่องการดูและการใช้โทรทัศน์ของคนแก่ในสหรัฐของเธอก็ให้ผลที่ยืนยันทัศนะดังกล่าว (สนใจโปรดดู กาญจนา แก้วเทพ, ศาสตราจารย์ **หนังสือและวัฒนธรรมศึกษา**, บทที่ 14)

ในที่นี้จะยกตัวอย่างงานวิจัยของไทย 2 เรื่องโดยที่เรื่องแรกนั้นจะเป็นการศึกษาผู้สูงอายุในฐานะ “ผู้รับสารแบบทั่วไป” และเรื่องที่สองจะมองผู้รับสารที่เป็นผู้สูงอายุในแบบ “ผู้รับสารที่มีวุฒิภาวะ”

(ก) การศึกษาผู้สูงอายุในฐานะผู้รับสารแบบทั่วไป สิริพรรณ วิบูลย์จันทร์ (2542) สนใจพฤติกรรมกรรมการเปิดรับสื่อของกลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นสตรีวัยทองกับผลที่เกิดขึ้นในเรื่องความรู้ ทัศนคติ และพฤติกรรม การดูแลสุขภาพของตนเอง กลุ่มสตรีที่เรียกว่า “วัยทอง” นี้ก็คือ กลุ่มผู้หญิงสูงอายุที่อยู่ในวัยหมดประจำเดือน ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านร่างกาย อารมณ์และจิตใจอย่างชัดเจน นักวิจัยได้ใช้การวิจัยเชิงปริมาณด้วยการสำรวจกลุ่มตัวอย่างสตรีวัยทองจำนวนถึง 408 คน

ที่กระจายตัวอยู่ใน 17 เขตของกรุงเทพมหานคร และครอบคลุมกลุ่มสตรีในทุกระดับชั้นของสังคม ผลการวิจัยจึงสามารถสรุปให้ภาพรวมที่ชัดเจนได้ในระดับหนึ่ง

งานวิจัยของสิริพรรณชิ้นนี้สามารถแสดงให้เห็นอิทธิพลของการเลือกทฤษฎีมาใช้ในงานวิจัยได้อย่างชัดเจน ตัวอย่างเช่น หากใช้ทฤษฎีเรื่อง “สุขภาพที่ถูกทำให้เกิดเป็นโรคจากการแพทย์” (Bio-medicalization) กับทฤษฎีการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาตนเอง (Communication for development) การวิเคราะห์ผลการวิจัยก็จะออกมาอย่างแตกต่างกัน

ในขณะที่ทฤษฎี Bio-medicalization จะอธิบายว่า เนื่องจากการแพทย์และสาธารณสุขในยุคปัจจุบันได้ถูกทำให้เป็นระบบธุรกิจเชิงพาณิชย์ บรรดาयरักษาโรคและบริการต่างๆทางการแพทย์ (เช่น การตรวจสุขภาพประจำปี การผ่าตัดทำศัลยกรรม ฯลฯ) จึงถูกแปรสภาพให้กลายเป็น “สินค้า” และเพื่อที่จะขายสินค้านี้ดั่งกล่าวให้ทำกำไรได้มากๆ บรรดาปรากฎการณ์ต่างๆทางด้านสุขภาพที่เคยเป็นปกติวิสัยของมนุษย์ เช่น การคลอด การหมดประจำเดือน การหมดสมรรถภาพทางเพศ ฯลฯ ก็ได้ถูกทำให้เกิดเป็น “โรคภัยไข้เจ็บ” ขึ้นมา ที่เรียกแบบง่ายๆว่า “โรคหมอทำ” เพื่อที่ “ผู้ป่วย” จะต้องไปเสียเงินหาซื้อยาและบริการทางการแพทย์มารักษา กระบวนการเผยแพร่ความรู้/ข้อมูลข่าวสารของโรคหมอทำนั้นจะดำเนินการผ่านระบบการสื่อสารของสังคม โดยเฉพาะสื่อสารมวลชน ดังนั้น หากยังมีการเปิดรับข่าวสารจากสื่อมากเท่าไร ก็จะยิ่งเป็นโรคหมอทำมากยิ่งขึ้นเท่านั้น

Estes & Binney (1989, อ้างในสมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์, 2545) ระบุถึงกระบวนการ Bio-medicalization of Aging เป็นการเฉพาะว่าเป็นกระบวนการที่ทำให้ “ความชรา” กลายเป็นปัญหาทางการแพทย์ การปฏิบัติตัว (praxis) ของคนวัยทองก็ถูกหยิบยกมาเป็นปัญหาสุขภาพ บทบาทที่แข็งแกร่งของอุตสาหกรรมและเวชภัณฑ์ในสหรัฐและอังกฤษ ตั้งแต่ยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้ผู้สูงอายุกลายเป็นกลุ่มที่ต้องรับบริการการแพทย์และเวชภัณฑ์ยาเป็นประจำ

ในทางตรงกันข้าม ทฤษฎีการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาตนเองจะมองว่า ผู้หญิงที่กำลังย่างเข้าสู่วัยหมดประจำเดือนนั้น จะขาดความรู้ความเข้าใจกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับตัวเอง ดังนั้นจึงต้องมีการเปิดรับข่าวสารจากภายนอกเพื่อช่วยเสริมความรู้ ทักษะ และนำไปสู่การปฏิบัติตนที่ถูกต้อง

ผลจากการวิจัยที่น่าสนใจซึ่งจะเป็นตัวให้คำตอบว่า ทฤษฎีทั้งสองที่กล่าวมาข้างต้นนั้นทฤษฎีใดจะสามารถอธิบายได้ดีกว่ากัน

(1) กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ซึ่งเป็นผู้หญิงสูงอายุในวัยทองมีการเปิดรับข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับการดูแลสุขภาพจากสื่อทุกประเภทในปริมาณที่น้อยมาก แต่ทว่าผลที่เกิดขึ้นในแง่ความรู้ ทักษะ และการปฏิบัติตนเมื่อเข้าสู่วัยทองนั้น กลับแสดงผลดังนี้

(2) ในเรื่องความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับ “วัยทอง” ปรากฏว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีความรู้ในระดับที่น่าพึงพอใจทีเดียว เนื่องจากกลุ่มตัวอย่างรู้ดีถึงอาการผิดปกติที่เกิดขึ้นว่าเป็นเพราะอะไร รู้ถึงสาเหตุ (เช่น การเปลี่ยนแปลงของฮอร์โมน การขาดแคลเซียม ฯลฯ) ทั้งนี้อาจไม่จำเป็นต้องตั้งใจเปิดรับก็รู้ได้อยู่แล้ว (เช่น การขาดแคลเซียมก็รู้จากโฆษณา) สำหรับประเภทของความรู้ที่ผู้หญิงสูงอายุมักจะไม่รู้เกี่ยวกับวัยทองก็เป็น “ความรู้ที่ค่อนข้างพิเศษ” เช่น ความรู้ที่ว่า “ต้องไปตรวจสุขภาพประจำปี” เป็นต้น ส่วนความรู้ระดับต่างๆไปนั้น จะไม่เป็นปัญหาเลย

(3) ในส่วนทัศนคติเกี่ยวกับภาวะ “วัยทอง” นั้น ผลการสำรวจก็น่าสนใจมากที่ว่า กลุ่มตัวอย่างมีทัศนะเป็นกลางๆ ของการเข้าสู่ภาวะวัยทอง กล่าวคือไม่ค่อยมีความวิตกกังวลมากนัก รวมทั้งยังมีทัศนคติที่หนักไปทางด้านบวก โดยเห็นว่า การเข้าสู่ภาวะวัยทองเป็นเรื่องธรรมชาติ และชีวิตก็เป็นปกติสุขดี รวมทั้งไม่ค่อยเห็นด้วยที่จะต้องไปกินอาหารเสริมสุขภาพเมื่อเข้าสู่ช่วงวัยดังกล่าว

(4) ในส่วนของพฤติกรรมที่ปฏิบัติในช่วงเวลาดังกล่าว ก็สอดคล้องกับความรู้และทัศนคติที่กล่าวมาคือ กลุ่มตัวอย่างใช้ชีวิตโดยใช้

เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ หาอะไรมาทำอยู่ตลอดเวลา ติดตามข่าวสาร และเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ โดยสรุปก็คือ มีการใช้ชีวิตที่ถูกต้อง ส่วนพฤติกรรมที่อาจจะถูกจัดว่า “ไม่ถูกต้อง” เมื่อเข้าสู่ภาวะวัยทองก็คือ กลุ่มตัวอย่างจะไม่ค่อยไปตรวจสุขภาพ รวมทั้งยังไม่ค่อยออกกำลังกาย ซึ่งน่าจะเป็นกิจกรรมที่จำเป็นสำหรับสตรีในช่วงวัยนี้ (อย่างไรก็ตาม นี่เป็นผลการสำรวจในช่วงปีพ.ศ.2542 ซึ่งกระแสการออกกำลังกายในผู้สูงอายุยังไม่มีการรณรงค์มากนัก ในปัจจุบันที่ผ่านมา 10 กว่าปีแล้ว ข้อมูลดังกล่าวอาจจะมีการเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากการรณรงค์ในประเด็นดังกล่าวมากขึ้น)

หากเราวิเคราะห์ตีความข้อมูลที่เก็บได้จากงานวิจัยชิ้นนี้ เราก็อาจจะต้องตีความว่า กลุ่มสตรีวัยทองที่ไม่ได้เปิดรับข้อมูลเรื่อง “การเป็นโรควัยทอง” จากสื่อมวลชนมากนัก ทำให้ไม่ถูกครอบงำความคิด ทศนคติ และการปฏิบัติจาก “โรคหมอกทำ” ที่เผยแพร่ผ่านข่าวสารของสื่อมวลชนนั่นเอง

(ข) การศึกษาผู้สูงอายุในฐานะ “ผู้รับสารที่มีวุฒิภาวะ” ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นบ้างแล้วว่า หากเราเชื่อถือในทัศนะและผลงานวิจัยของ K.E. Riggs (1998) ที่เสนอว่า กลุ่มผู้อาวุโสนั้นก็คือกลุ่มผู้รับสารที่มีวุฒิภาวะ (Mature audience) ซึ่งมีความหมายใน 3 แง่มุมคือ

- เป็นผู้รับสารที่มีวิจารณญาณ รู้จักคิดพิจารณาไตร่ตรอง (critical)
- เป็นผู้รับสารที่ได้รับผลกระทบในแง่การโน้มน้าวจิตใจจากสื่อน้อย (less impact)
- เป็นผู้รับสารที่รู้จักใช้ประโยชน์จากสื่อได้อย่างสูงสุด (maximized benefit)

งานวิจัยของเมญาพิมพ์ สมประสงค์ (2538) ดูเหมือนจะดำเนินรอยตามทัศนะของ K. Riggs ดังกล่าว โดยผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบแบบแผนการถอดรหัสโฆษณา “ความเป็นไทย” ทางสื่อโทรทัศน์ระหว่างกลุ่มวัยรุ่นกับผู้สูงอายุ

งานวิจัยชิ้นนี้ได้ช่วยคลี่คลายความเข้าใจผิดพลาดแบบสามัญสำนึกประการหนึ่งที่มีมักจะรับรู้ไว้ว่า กลุ่มคนแก่นั้นเป็นผู้ที่เสียเปรียบ (disadvantaged) ในด้านการสื่อสารไม่ว่าจะอยู่ในฐานะผู้ส่งสาร ผู้รับสาร เนื้อหาสาร หรือช่องทาง/สื่อก็ตาม เช่น คนแก่เข้าถึงสื่อประเภทต่างๆ น้อยกว่าคนหนุ่มสาว เนื้อหาสื่อที่เกี่ยวกับผู้สูงอายุมีน้อย หรือผู้สูงอายุเป็นผู้รับสารที่คล้ายเด็ก กล่าวคือ มีความเข้าใจเนื้อหาสารน้อยกว่าคนทั่วไป แต่ทว่างานวิจัยชิ้นนี้ได้แสดงให้เห็นว่า การที่ผู้สูงอายุจะเป็นผู้รับสารที่เสียเปรียบหรือได้เปรียบนั้น จะมี “อายุของเนื้อหาสาร” เข้ามาเป็นตัวแปรที่เกี่ยวข้องด้วย เช่น หากเป็นเนื้อหาที่มีอายุน้อย (เช่น เรื่องเทคโนโลยี) ผู้สูงอายุอาจจะดูไม่กระฉับกระเฉงในการรับรู้ แต่หากเป็นเนื้อหาที่สูงอายุ (เช่น เรื่องความเป็นไทย) ก็จะกลายเป็นจุดได้เปรียบของผู้สูงอายุ เนื่องจากการมีประสบการณ์ชีวิตที่อยู่กับความเป็นไทยมายาวนานกว่า เห็นการเปลี่ยนแปลงมากกว่า กล่าวคือ มีต้นทุนมากกว่า ฉะนั้น การเลือก “เนื้อหา” ที่จะมาศึกษาจึงมีเรื่อง “อายุ/รุ่นวัยของเนื้อหา” เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

เพื่อทดสอบข้อเสนอดังต้น เมญาพิมพ์ผู้วิจัยจึงได้เลือกกลุ่มผู้รับสาร 2 กลุ่มคือ กลุ่มวัยรุ่น (อายุ 15-19 ปี) และกลุ่มผู้สูงอายุ (อายุ 55-60 ปี) จำนวนกลุ่มละ 14 คน ให้ถอดรหัสโฆษณาทางโทรทัศน์ที่แสดง “ความเป็นไทย” จำนวน 10 เรื่องที่ออกอากาศในช่วงปีพ.ศ.2537

สำหรับการวัด “ความเป็นไทย” ซึ่งเป็นแนวคิดนามธรรมนั้น ผู้วิจัยได้นิยามเอาไว้ใน 4 แง่มุม คือ

- ลักษณะเด่นของไทย เช่น ความมีน้ำใจ
- ค่านิยมของคนไทย เช่น ความอ่อนน้อมถ่อมตน
- ความเชื่อของคนไทย เช่น ความเชื่อถือโชคกลาง
- ลักษณะที่ยังหาข้อสรุปไม่ลงตัว

สำหรับผลการวิจัยนั้นสามารถจะแสดงให้เห็นความแตกต่างในการถอดรหัส “ความเป็นไทย” ของกลุ่มผู้รับสารวัยรุ่นและผู้สูงอายุ

รวมทั้งยังสามารถแสดงให้เห็น “ความเป็นผู้รับสารที่มีวุฒิภาวะ” ของกลุ่มผู้สูงอายุได้ดังนี้

(1) **ความแตกต่างในเชิงปริมาณ** จากหลักการถอดรหัสของสำนักพัฒนาธรรมศึกษาระบุว่า ในการรับรู้และถอดรหัสความหมายของสัญญาณต่างๆในสื่อ นั้น ผู้รับสารแต่ละคนจะพกพาเอาภูมิหลังของตนเองเข้ามาร่วมในการถอดรหัสนั้นด้วย ดังนั้น ปริมาณของภูมิหลังประสบการณ์ชีวิตที่ย่อมเป็นตัวแปรที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับ การถอดรหัส ในขณะที่ผู้รับสารกลุ่มสูงอายุมีชีวิตมาแล้ว 50-60 ปี แต่กลุ่มวัยรุ่นนั้นยังมีอายุไม่เพียง 20 ปี ฉะนั้น กลุ่มผู้สูงอายุย่อมมีความสามารถในการถอดรหัสสัญญาณแห่งความเป็นไทยได้มากกว่า เช่น ภาพของพิริยกลเสาคอก ซึ่งเด็กวัยรุ่นจะไม่รู้จักเลย

(2) **ความแตกต่างในเชิงคุณภาพ** สำหรับเหตุผลที่คนรุ่นใหม่/วัยรุ่นชื่นชอบโฆษณาบางชิ้นนั้น จะมาจาก “รูปแบบ” เช่น ภาพสวยงาม เพลงประกอบไพเราะ ในขณะที่ผู้สูงอายุนั้นความชื่นชอบจะมาจาก “เนื้อหา” ของโฆษณา เช่น เนื้อหาของโฆษณาน่าสนใจ สื่อความหมายได้ดี หรือผู้แสดงเหมาะสม

(3) **การคัดเลือกเนื้อหาหลักๆของค่านิยมความเป็นไทย** ในขณะที่คนรุ่นใหม่จะคัดเลือก “ความสนุกสนานของคนไทย” เป็นเนื้อหาหลัก แต่ทว่าผู้สูงอายุกลับเลือก “ความรักสงบของคนไทย” หรือ “ความอ่อนน้อมถ่อมตน” เช่น การไหว้ผู้ใหญ่

(4) สำหรับความเป็นไทยในด้านความเชื่อนั้นจะมีความแตกต่างอย่างมาก เริ่มตั้งแต่คนรุ่นเก่าจะมีความรอบรู้ที่จะรู้จักและเข้าใจพิธีกรรม/ความเชื่อต่างๆ (เช่นความเชื่อเรื่องนกแสก) ในขณะที่คนรุ่นใหม่จะไม่รู้จัก รวมทั้งคนรุ่นใหม่ก็ยิ่งเห็นว่าความเชื่อต่างๆเป็นเรื่องล้าสมัย

(5) คุณลักษณะที่แสดงให้เห็น “ความเป็นผู้รับสารที่มีวุฒิภาวะ” ของผู้สูงอายุก็คือ ผู้สูงอายุมีประสบการณ์ความรู้ที่กว้างขวางกว่าที่นำเสนอในเนื้อหาโฆษณาเสียอีก (โฆษณาก็ถูกสร้างมาจากคนหนุ่มสาว) และคนรุ่นใหม่ยังได้รับอิทธิพลจากการโน้มน้าวมากกว่าผู้สูงอายุ

(6) ผู้วิจัยได้สรุปความแตกต่างในการถอดรหัสของเด็กวัยรุ่นและผู้สูงอายุว่า สามารถจะสะท้อนให้เห็นถึง “ท่าทีและจุดยืน” ของคนทั้งสองกลุ่มต่อเรื่องความเป็นไทยได้ว่า สำหรับผู้สูงอายุจะมองความเป็นไทยในแง่บวก และยังคงมั่นใจในค่านิยมต่างๆของความเป็นไทย เช่น ความมีน้ำใจ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ในขณะที่คนรุ่นใหม่ไม่มีความมั่นใจเลยว่า จะรักษาความเป็นไทยเอาไว้ได้อย่างไร

(9.3) การศึกษาประเภทของสื่อ/ช่องทางการสื่อสารกับผู้สูงอายุ

เนื่องจากงานวิจัยของไทยในสาขาประวัติศาสตร์ซึ่งมีความสนใจในเรื่องประเภทของสื่อนั้น ยังมีการศึกษาเรื่องผู้สูงอายุน้อยมาก ทำให้ไม่ค่อยมีองค์ความรู้ในเรื่องนี้ ส่วนการศึกษาเรื่องผู้สูงอายุในสาขาวิชาอื่นๆ นั้น แม้จะมีมิติด้านการสื่อสารเกี่ยวข้องอยู่บ้าง แต่เนื่องจากผู้ศึกษามีได้มีภูมิหลังมาจากสาขาการสื่อสาร วิธีการศึกษาเรื่องการสื่อสารจึงมักเป็นแบบกว้างๆทั่วไป ไม่ได้เจาะลึกถึงที่ประเภทสื่อใดเป็นพิเศษ

รวมทั้งเป็นที่น่าสนใจว่า ในบรรดาประเภทของสื่อมวลชนทั้งแบบเก่าและแบบใหม่ซึ่งมีอยู่ 5-6 ประเภทนั้น จะไม่มีงานศึกษาสื่อบางประเภทเลย เช่น แม้จะมีรายงานจากการสำรวจว่า ผู้สูงอายุยังคงอ่านหนังสือพิมพ์อยู่เป็นประจำ แต่ทว่าก็ไม่มียงานวิจัยเรื่องสื่อหนังสือพิมพ์กับผู้สูงอายุเลย ส่วนสื่อใหม่ๆ (New media) เช่น คอมพิวเตอร์ซึ่งโดยธรรมชาติแล้ว น่าจะถือว่าเป็น “สื่อของคนรุ่นใหม่” ที่น่าจะมีช่องทางกับผู้สูงอายุพอสมควร กลับพบงานวิจัยเรื่องสื่อใหม่กับผู้สูงอายุถึง 2 ชิ้น

ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างงานวิจัยเรื่อง ผู้สูงอายุกับประเภทของสื่อ 3 ประเภทคือ โทรทัศน์ วิทยุ และสื่อใหม่ (อินเทอร์เน็ต)

(9.3.1) โทรทัศน์กับผู้สูงอายุ มินงานวิจัยไทย 1 ชิ้นที่ศึกษา

ในหัวข้อคือ การศึกษา “การเปิดรับและความต้องการรายการโทรทัศน์ของผู้สูงอายุในกรุงเทพมหานคร” (2539) โดย สมมาตร คงชื่นสิน ซึ่งความสนใจของผู้วิจัยนั้นก็มาจากการที่กำลังทำอยู่นั้นมีความเกี่ยวข้องกับ

การผลิตรายการโทรทัศน์เพื่อคนกลุ่มนี้

ผู้วิจัยมีทัศนะว่า เมื่อล่วงเข้าสู่วัยชรา ผู้สูงอายุจะเลือกใช้สื่อโทรทัศน์มากกว่าสื่อประเภทอื่นๆ เพราะข้อจำกัดทางกายภาพ เช่น อ่านหนังสือพิมพ์น้อยลงเพราะสายตาไม่ดี ออกไปดูภาพยนตร์น้อยลงเพราะเดินทางไม่สะดวก ดังนั้นจึงควรพัฒนาสื่อโทรทัศน์ให้ผู้สูงอายุได้ใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่ ซึ่งในการนี้ก็ต้องสำรวจพฤติกรรมมารับชมโทรทัศน์ของผู้สูงอายุกลุ่มต่างๆ และสำรวจความต้องการของผู้สูงอายุเพื่อการตอบสนองให้ตรงตามความต้องการ

ผู้วิจัยได้ออกแบบงานวิจัยทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพในแง่ปริมาณ ผู้วิจัยได้สำรวจผู้สูงอายุที่อยู่ในชมรมผู้สูงอายุจาก 5 โรงพยาบาล จำนวน 330 คน และในเชิงคุณภาพได้จัดการสนทนากลุ่มกับผู้สูงอายุ 2 กลุ่ม

ส่วนที่มาของการตั้งโจทย์การวิจัยนั้นมาจาก 2 แหล่ง แหล่งความคิดแรกคือข้อเสนอเชิงแนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อโทรทัศน์ต่อผู้สูงอายุ ซึ่งมีหลายประการเช่น

- โทรทัศน์จะช่วยเป็นหน้าต่างเปิดโลกของผู้สูงอายุออกไปเชื่อมโยงกับภายนอก
- การวางแผนการดูโทรทัศน์จะทำให้ชีวิตประจำวันของผู้สูงอายุมีความหมาย
- การดูโทรทัศน์เป็นกิจกรรมหนึ่งที่ทำให้ผู้สูงอายุรู้สึกว่ามีอะไรทำ
- สื่อโทรทัศน์จะช่วยทำหน้าที่เป็นเพื่อนที่ช่วยทดแทนเพื่อนจริงๆ ที่สูญหายไป
- โทรทัศน์จะช่วยนำเสนอทางเลือกใหม่ๆ บทบาทใหม่ๆ ให้กับผู้สูงอายุ

จากบทบาทตามหลักการดังกล่าวนี้ เมื่อนำมาวิจัยกับกลุ่มตัวอย่างของไทย ผลการวิจัยได้พบว่า กลุ่มผู้สูงอายุของไทยยังเพิ่ม

ความคาดหวังที่จะให้สื่อโทรทัศน์แสดงบทบาทให้มากขึ้น โดยเฉพาะบทบาทของการเป็นปากเป็นเสียงแทนผู้สูงอายุ (Media advocacy) ในประเด็นต่อไปนี้

- ต้องการให้บุคคลวัยอื่นมีความเคารพนับถือผู้สูงอายุ
- ต้องการให้รัฐบาลจัดสวัสดิการให้ผู้สูงอายุมากขึ้น เช่น ที่นั่งพิเศษสำหรับคนชราบนรถประจำทาง เป็นต้น
- ปลุกจิตสำนึกของคนในสังคมให้หันมาใส่ใจต่อผู้สูงอายุ
- กระจายข่าวสารเกี่ยวกับบริการต่างๆ ที่จัดให้กับผู้สูงอายุให้ทั่วถึงและเข้าถึงกลุ่มผู้สูงอายุ
- รัฐควรให้ความสำคัญกับการรวมตัวของผู้สูงอายุ เช่น ชมรมของผู้สูงอายุ

อย่างไรก็ตาม จากความคาดหวังในการทำบทบาทหน้าที่ของสื่อโทรทัศน์ทั้งจากทางทฤษฎีและทั้งจากข้อมูลของกลุ่มตัวอย่าง ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับสถานะปัจจุบันของสื่อโทรทัศน์ไทยที่มีต่อผู้สูงอายุ และผลการวิจัยก็สนับสนุนว่า รายการโทรทัศน์ที่มีอยู่ยังไม่ตอบสนองความต้องการของผู้สูงอายุมากนัก กล่าวคือ

- รายการเฉพาะสำหรับผู้สูงอายุนั้นมีอยู่น้อยมาก ในขณะที่มีรายการสำหรับคนวัยอื่นๆ เช่น วัยรุ่นจะมีอย่างมากแบบเทียบกันไม่ได้เลย

- ผู้ผลิตรายการที่ทำให้ผู้สูงอายุจะขาดความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องการสื่อสารของผู้สูงอายุอย่างแท้จริง เช่น ในละครโทรทัศน์มักจะมีการใช้นักแสดงอายุน้อยมาแสดงเป็นคนแก่ หรือการสร้างภาพคนแก่ให้เป็นตัวตลก

- ผู้รับผิดชอบสื่อโทรทัศน์ยังคงเกาะติดอยู่กับความคิดที่ว่ารายการที่คนแก่ชอบดูมีแต่รายการศาสนาเท่านั้น และต้องใช้รูปแบบที่เรียบง่ายๆเท่านั้น โดยขาดการสำรวจความต้องการที่แท้จริงของผู้สูงอายุ

ส่วนผลการวิจัยที่ตอบโจทย์สำคัญของงานวิจัยชิ้นนี้มีดังนี้

(1) แบบแผนการเปิดรับสื่อโทรทัศน์ของผู้สูงอายุในเชิงปริมาณ

- ผู้สูงอายุชอบดูโทรทัศน์มาก ดูอย่างเป็นประจำสม่ำเสมอ เพื่อติดตามข่าวสาร
- แบบแผนการดู จะไม่ได้วางแผนการชม แต่จะเปิดดูไปเรื่อยๆ
- ระหว่างชมโทรทัศน์ จะไม่ทำกิจกรรมอย่างอื่น
- มักจะดูโทรทัศน์ร่วมกับลูกหลาน (ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยชิ้นอื่นๆ)

(2) แบบแผนการเปิดรับสื่อโทรทัศน์ของผู้สูงอายุในเชิงคุณภาพ

ผลการวิจัยแสดงว่า กลุ่มผู้สูงอายุนั้นมี “รสนิยมเฉพาะตัว” ในการเปิดรับสื่อโทรทัศน์ เป็นรสนิยมที่หนักไปทางเน้นสาระที่หนักแน่น มีประโยชน์ (serious) ที่แตกต่างจากกลุ่มวัยรุ่น ดังตัวอย่างเช่น

- ในรายการเกมโชว์ ชอบรายการเกมที่ต้องใช้ความรู้ตอบคำถาม
- ในรายการดนตรี ชอบดนตรี นาฏศิลป์และการแสดงพื้นบ้าน
- รายการละคร ชอบละครประเภทประวัติศาสตร์และย้อนยุค
- รายการความรู้ ชอบความรู้ด้านสุขภาพอนามัยและธรรมชาติแวดล้อม รวมทั้งอยากได้ความรู้เกี่ยวกับกฎหมาย (เนื่องจากตนเองต้องจัดการทรัพย์สินให้บุตรหลาน)

(3) การตรวจสอบตัวแปรภูมิหลังประชากร

ผลการวิจัยแสดงว่า แม้ว่ากลุ่มตัวอย่างทุกคนจะล่วงเข้าสู่วัยชราภาพเหมือนกัน แต่ทว่าตัวแปรด้านภูมิหลังประชากร เช่น เพศ ระดับการศึกษา รายได้ อาชีพ ก็ยังคงเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องที่ก่อให้เกิดความแตกต่างในพฤติกรรม การรับชมในท่ามกลางกลุ่มผู้สูงอายุด้วยกันเอง

(4) การเป็นผู้รับสารที่มีวุฒิภาวะ ผลการวิจัยยังคงยืนยันแนวคิดที่ว่า ผู้สูงอายุเป็นเป็นผู้รับสารที่มีวุฒิภาวะ กล่าวคือ ข้อมูลจากการสนทนากลุ่ม กลุ่มตัวอย่างจะแสดงทัศนคติในเชิงวิพากษ์วิจารณ์ รวมทั้งมีวิจารณ์ญาติต่อโฆษณาแบบต่างๆที่มีการนำเสนอภาพของผู้สูงอายุทั้งในด้านบวกและด้านลบ และเมื่อตรวจสอบต่อไปว่า ภาพของผู้สูงอายุที่ปรากฏในโทรทัศน์นั้นเหมือนกับภาพของผู้สูงอายุในโลกแห่งความเป็นจริงหรือไม่ ส่วนใหญ่กลุ่มตัวอย่างตอบว่ามักไม่ตรง/เหมือนกับความเป็นจริง

สำหรับเรื่องวิธีการนำเสนอ กลุ่มตัวอย่างไม่ได้เจาะจงรูปแบบของวิธีการนำเสนอ แต่ได้ระบุเป้าหมายของวิธีการนำเสนอรายการต่างๆของโทรทัศน์ว่า ควรแสดงให้เห็นว่าผู้สูงอายุยังคงเป็นบุคคลที่มีคุณค่าอยู่ในสังคม เคยเป็นคนที่เลี้ยงดูลูกหลานและทำประโยชน์ให้แก่สังคมมาแล้วย่างมากมายในอดีต และผู้สูงอายุเป็นบุคคลที่อยู่ในสังคมเดียวกับคนรุ่นวัยอื่นๆ

(9.3.2) สื่อวิทยุกับผู้สูงอายุ อาศัยข้อค้นพบจากงานวิจัยของธรรมรัตน์ ศรรัตน์ (2532 อ้างในมารตี ธิรธนกุล,2548) ที่ทำการศึกษาความสนใจและวิธีการรับฟังข่าวสารของผู้สูงอายุในเขตพื้นที่ต่างจังหวัดคือ เขตเทศบาลเมือง จ.ลพบุรี จำนวน 354 คน และพบว่า ผู้สูงอายุในพื้นที่และช่วงเวลาดังกล่าว สนใจรับข่าวสารจากวิทยุมาก รองจากสื่อโทรทัศน์ ดังนั้นในปีพ.ศ.2548 มารตี ธิรธนกุล (2548) จึงทำการสำรวจการรับฟังวิทยุของผู้สูงอายุที่อาศัยอยู่ในเขตกรุงเทพ จำนวน 278 คน (โดยสุ่มตัวอย่างอย่างมีระบบ) ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อเป็นแนวคิดนำทางการวิจัย

ข้อค้นพบที่น่าสนใจจากงานวิจัยเรื่องสื่อวิทยุและผู้สูงอายุ (ซึ่งมีอยู่ชิ้นเดียว) มีดังนี้

(1) คุณลักษณะของกลุ่มตัวอย่าง โดยส่วนใหญ่กลุ่มตัวอย่างจะมีอายุอยู่ในช่วง 56-65 ปี และกลุ่มคนที่มีอายุในช่วงเวลานี้ ส่วนใหญ่

จะมีระดับการศึกษาไม่สูงมากนัก (ระดับประถมและมัธยม) และมีจำนวนถึง 1 ใน 3 ที่ไม่ได้ประกอบอาชีพการงานแล้ว (ซึ่งน่าจะเป็นคุณลักษณะของผู้สูงอายุในกรุงเทพฯ) และส่วนใหญ่จะมีรายได้อยู่ในระดับน้อยถึงปานกลาง

(2) การสำรวจพฤติกรรมกรรมการฟังวิทยุ ได้แก่ การตอบคำถามว่า ฟังวิทยุที่ไหน ฟังกับใคร ความถี่ในการฟัง และเนื้อหาที่รับฟัง

สำหรับสถานที่ฟังวิทยุ นั้น ส่วนใหญ่จะอยู่ที่บ้าน ซึ่งก็น่าจะเนื่องมาจากธรรมชาติของสื่อวิทยุซึ่งเป็น domestic media และวิถีชีวิตของผู้สูงอายุที่หยุดทำงานแล้ว และอยู่ที่บ้าน

ส่วนบุคคลที่รับฟังวิทยุด้วย จะแตกต่างจากสื่อโทรทัศน์ซึ่งส่วนใหญ่ผู้สูงอายุจะดูพร้อมกับลูกหลาน (เพื่อใช้ออกาสอยู่กับลูกหลาน) แต่สำหรับสื่อวิทยุแล้ว ผู้สูงอายุมักจะรับฟังคนเดียว (อาจจะเป็นเพราะธรรมชาติของสื่อวิทยุ) และมีรายงานว่า มีผู้สูงอายุ 12% ที่รับฟังกับลูกหลาน (ซึ่งน่าจะศึกษาวิจัยต่อไปว่า ในการรับฟังร่วมกับผู้อื่นนั้น ใครเป็นฝ่ายกำหนดการเปิดรับ)

ในเรื่องความถี่ในการรับฟัง ผู้สูงอายุจำนวนเกือบ 73% มีความถี่ในการรับฟังวิทยุสูงมากคือ ฟังทุกวันหรือ 3-4 วัน/สัปดาห์ ซึ่งหมายความว่า วิทยุเป็นสื่อที่ผู้สูงอายุส่วนใหญ่เปิดรับจริงๆ และช่วงเวลาที่เปิดรับก็มีลักษณะเฉพาะของผู้สูงอายุอย่างมาก เนื่องจากส่วนใหญ่ผู้สูงอายุจะเปิดฟังวิทยุในช่วงเวลาที่เช้ามากๆ (ก่อน 06.00 น.) หรือช่วงเช้า (06.00-8.00 น.) เนื่องจากผู้สูงอายุจะเป็นกลุ่มคนที่เข้านอนแต่หัวค่ำและตื่นแต่เช้า

ส่วนเนื้อหารายการวิทยุที่ผู้สูงอายุรับฟังนั้น ก็ยืนยันอีกครั้งหนึ่งว่า ผู้สูงอายุนั้นเป็น “ผู้รับสารที่เอาจริงเอาจัง” (Serious receiver) และแตกต่างจากผู้รับสารกลุ่มอื่นๆ เช่น กลุ่มวัยรุ่นโดยสิ้นเชิง เพราะเนื้อหารายการที่ผู้สูงอายุส่วนใหญ่ (ประมาณ 70%) เปิดรับฟังคือรายการข่าว (ในขณะที่กลุ่มวัยรุ่นจะเปิดรับฟังเพลงจากวิทยุเป็นหลัก) แต่ก็น่า

สังเกตว่ามีผู้สูงอายุเพียง 10% ที่เปิดฟังเนื้อหาความรู้ (ซึ่งอาจจะเนื่องจากรายการความรู้ในวิทยุมีไม่มากนัก)

(3) ในแง่ความพึงพอใจต่อสื่อวิทยุ ซึ่งผู้วิจัยวัดจากหลากหลายมิติทั้งในแง่เชิงเทคนิค (ความชัดเจนในการรับฟัง) ทั้งเนื้อหารายการทั้งวิธีการนำเสนอ (เวลาออกอากาศ/ผู้ดำเนินรายการ การใช้ภาษารูปแบบการนำเสนอ เพลงประกอบ ฯลฯ) ก็ปรากฏว่า ส่วนใหญ่ผู้สูงอายุมีความพอใจในระดับสูงในทุกมิติ

(4) การนำสื่อวิทยุไปใช้ประโยชน์ ผลการวิจัยมีข้อมูลที่น่าสนใจ 2 ประการคือ ประการแรก ผู้สูงอายุมีการนำประโยชน์จากสื่อวิทยุไปใช้ประโยชน์ในระดับสูงและระดับปานกลางในทุกแง่มุม และแง่มุมในการนำไปใช้ประโยชน์ก็มีหลากหลายมาก ดังที่พอจะจัดกลุ่มการนำไปใช้ประโยชน์ได้ดังนี้

• **ประโยชน์ต่อตัวผู้สูงอายุเอง** มีอยู่หลายแง่มุม เช่น

- ด้านความรู้/ความเข้าใจ ช่วยเพิ่มพูนความรู้ทำให้เป็นคนทันสมัย ทันทต่อเหตุการณ์ ได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อชีวิต ได้ข้อมูลในการรักษาสุขภาพต่อตนเอง ช่วยให้ทราบบริการและสวัสดิการที่รัฐจัดให้ผู้สูงอายุ

- ด้านความรู้สึก/จิตใจ เช่น เป็นเพื่อนแก้เหงา ให้ความบันเทิง/เพลิดเพลิน ช่วยผ่อนคลายความเครียด ช่วยฆ่าเวลา ช่วยให้ลืมปัญหาต่างๆได้ชั่วคราว

- ด้านการสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่น เช่น ได้ข้อมูลไปสนทนากับผู้อื่น

• **ประโยชน์อันเนื่องมาจากลักษณะของตัวสื่อวิทยุ** เช่น เป็นแหล่งข้อมูลที่รวดเร็ว เป็นแหล่งข้อมูลที่นำเชื่อถือได้ เป็นแหล่งข้อมูลในการศึกษาเรื่องที่น่าสนใจ

แต่ทว่าข้อที่น่าสังเกตก็คือ การใช้ประโยชน์ที่อยู่ในระดับน้อยมากก็คือ การใช้วิทยุเป็นเวทีแสดงความคิดเห็น เป็นพื้นที่ทำกิจกรรม

ร่วมกับผู้อื่น หรือเป็นแนวทางในการประกอบอาชีพ ซึ่งหมายความว่า ผู้สูงอายุไทยได้ค่อยๆ ถอดถอนตัวเองออกจากการแสดงบทบาทในพื้นที่สาธารณะ ซึ่งการตีความดังกล่าวสอดคล้องกับข้อมูลในประเด็น “ความต้องการมีส่วนร่วมในรายการวิทยุ” ของกลุ่มตัวอย่าง ซึ่ง 70% ตอบว่า “ไม่ต้องการมีส่วนร่วม” ไม่ว่าจะในรูปแบบการมีส่วนร่วมแบบใดก็ตาม เช่น แสดงความคิดเห็น ถามปัญหา ให้คำแนะนำ ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแบ่งปันประสบการณ์ที่ตนเองมีซึ่งเป็นคุณสมบัติที่โดดเด่นของผู้สูงอายุ ผลการวิจัยนี้จะสอดคล้องกับการใช้สื่อประเภทอื่นๆ เช่น สื่ออินเทอร์เน็ตซึ่งผู้สูงอายุมักจะเล่นบทบาทเป็นผู้รับสาร/ผู้แสวงหาข่าวสาร มากกว่าจะเป็นผู้ส่งสาร ทั้งๆที่ผู้สูงอายุเป็นผู้ที่มีเนื้อหาที่มีประโยชน์ต่อผู้อื่น ผลการวิจัยดังกล่าวนี้อาจจะสะท้อนถึงความไม่มั่นใจของผู้สูงอายุในความรู้และประสบการณ์ชีวิตของตนเองว่ามีคุณค่าพอที่จะไปนำเสนอในพื้นที่สาธารณะได้ และสะท้อนว่าผู้สูงอายุเหล่านี้ น่าจะมีวิถีคิดแบบทฤษฎี Disengagement theory จึงจัดวางตำแหน่งแห่งที่ของตัวเองในฐานะ “ผู้ติดตาม/เฝ้าดูความเป็นไปของสังคม” มากกว่าที่จะเป็น “ผู้เข้ามามีส่วนร่วมหรือผู้นำทางสังคม”

(9.3.3) สื่อใหม่/คอมพิวเตอร์กับผู้สูงอายุ งานวิจัยจำนวน 2 ชิ้น คือ ฉัฐฐา ภัระตะศิลาปิน (2544) และศุภนิศา เกษมสันต์ (2546) ที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสื่อใหม่ (คืออินเทอร์เน็ต/คอมพิวเตอร์) กับผู้สูงอายุ (โดยใช้กลุ่มเป้าหมายกลุ่มเดียวกันคือ กลุ่ม OPDY club ซึ่งเป็นชมรมที่เปิดสอนการใช้คอมพิวเตอร์ให้กับกลุ่มผู้สูงวัยเป็นการเฉพาะ) งานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นได้เปิดเผยข้อเท็จจริงที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังประการหนึ่งว่า สื่อทุกประเภทนั้นมีได้มีลักษณะเป็นกลาง หากทว่าจะมี “ตรา” แห่งเพศ รุนวัย ฐานะทางชนชั้น ผูกติดอยู่ด้วยเสมอ ดังเช่นสื่อใหม่เช่นคอมพิวเตอร์ก็เป็นสื่อที่มีความโน้มเอียง (bias) ว่าเป็นสื่อของคนรุ่นใหม่/คนหนุ่มสาว ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นเป้าหมายของการใช้สื่อ วิธีการเข้าถึงสื่อ

วิธีการเรียนรู้เพื่อการใช้สื่อ วัฒนธรรม-ลักษณะทางจิตวิทยาของผู้ใช้สื่อ ฯลฯ ล้วนเข้ามาเกี่ยวข้องกับการใช้สื่อทั้งสิ้น และก่อให้เกิดอุปสรรคขัดขวางสำหรับผู้สูงอายุ

แต่ในอีกด้านหนึ่งสื่อใหม่เช่นคอมพิวเตอร์/อินเทอร์เน็ตก็เป็นสื่อที่มีคุณประโยชน์อย่างมหาศาล และดูเหมือนจะมีประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับกลุ่มผู้สูงอายุ ดังนั้น จึงได้เกิดมี “ชมรมเช่น OPPY club” ที่เปิดการสอนการใช้คอมพิวเตอร์ให้แก่ผู้สูงอายุเป็นการเฉพาะ ชมรม OPPY Club จึงเปรียบเสมือน “ตัวสื่อกลาง/สะพาน” (mediator) ที่ทอดผ่านมาให้ผู้สูงอายุสามารถก้าวข้ามเข้าไปถึงสื่อของคนรุ่นใหม่ได้

งานวิจัยชิ้นแรกของณัฐฐา กระจตะศิลปิน (2544) ได้ทำการสำรวจกลุ่มสมาชิก OPPY club (ซึ่งก่อตั้งมาตั้งแต่ปี.ศ.2542) จำนวน 100 คน ซึ่งเป็นกลุ่มที่เกิดก่อนยุคคอมพิวเตอร์ เพื่อศึกษาถึงรูปแบบการใช้สื่อใหม่ของคนกลุ่มนี้ ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

(1) สมาชิกของกลุ่ม OPPY นั้นเป็นกลุ่มผู้สูงอายุกลุ่มพิเศษกลุ่มหนึ่ง กล่าวคือเป็นผู้ที่มีการศึกษาสูง (50% จบปริญญาตรี) มีรายได้ค่อนข้างสูง มีทั้งเพศหญิงและชาย และกว่าครึ่งหนึ่ง (62 คน) ยังคงทำงานอยู่ กล่าวคือเป็นกลุ่มผู้สูงอายุที่มีสถานภาพค่อนข้างสูงในสังคมนี้จึงเป็นคำอธิบายว่า เพราะเหตุใดกลุ่มผู้สูงอายุกลุ่มนี้จึงสามารถจะติดตามความทันสมัยของสื่อสมัยใหม่ได้ เนื่องจากมีต้นทุนทางสังคมที่เอื้ออำนวย

(2) สำหรับเหตุผลของการเข้ามาเรียนคอมพิวเตอร์ที่ชมรม OPPY club นั้นมีดังนี้

- มีความสนใจเทคโนโลยี (โดยเฉพาะเพศชาย) และต้องการติดตามความทันสมัยซึ่งสะท้อนการปรับตัวของผู้สูงอายุ
- อยากพูดคุยกับลูกหลาน (ที่ใช้สื่อสมัยใหม่) ให้รู้เรื่อง อยากให้ลูกหลานมาสนใจ อยากให้รู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน เหตุผลข้อนี้เป็นลักษณะเฉพาะของกลุ่มผู้สูงอายุ

- มีเวลาว่างเนื่องจากออกจากการทำงานแล้ว จึงต้องการหาสังคมใหม่/กิจกรรมการร่วมกับผู้อื่นเพื่อทดแทน (คล้ายกับคำอธิบายของ Activity Theory)

(3) การสำรวจลักษณะของการใช้สื่อใหม่ของผู้สูงอายุ ผู้วิจัยได้ออกแบบวัดใน 3 มิติคือ

(3.1) **ความถี่ในการใช้** แบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มผู้ใช้เป็นประจำ (มักจะได้แก่ผู้ที่ยังทำงานอยู่) กลุ่มที่ใช้เฉพาะบางเวลา และกลุ่มที่ไม่ได้ใช้ประจำ (เนื่องจากยังไม่มีเวลาว่างในการใช้ เรียงไปแล้วก็ลืม)

(3.2) **สถานที่ใช้** มี 3 สถานที่คือ ใช้ในที่ทำงาน ใช้ที่บ้าน และใช้ที่ชมรม OPPY ข้อที่น่าสังเกตก็คือ ไม่มีกลุ่มผู้สูงอายุคนใดไปใช้คอมพิวเตอร์ตามร้านคอมพิวเตอร์เลย โดยมีเหตุผลว่า พื้นที่ดังกล่าวดูเหมือนเป็นพื้นที่ของวัยรุ่น ทำให้ประหม่าและลึกลับที่จะเข้าไป ในอีกด้านหนึ่ง ผู้สูงอายุกลุ่มนี้มีฐานะค่อนข้างดีจึงสามารถมีคอมพิวเตอร์เป็นของตนเอง

(3.3) **บริการที่ใช้** มีบริการที่เลือกใช้ 3 แบบคือ อีเมล การส่ง E-card และใช้หาข้อมูล และน่าสังเกตว่า ผู้สูงอายุจะไม่เข้าไปพูดคุยสนทนาในห้อง chat room เลย โดยให้เหตุผลว่า พื้นที่ดังกล่าวดูเหมือนเป็นพื้นที่ของคนรุ่นใหม่ มีบางรายที่เคยปลอมตัวเข้าไปโดยหลอกว่าอายุ 18 ปี จะมีคนมาพูดคุยด้วยมาก แต่เมื่อบอกว่าอายุ 40 ปี ก็ไม่มีคนมาคุยด้วยเลย

ส่วนการเล่นเกมส์นั้น กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่จะไม่เล่นเกมส์ หากจะเล่นก็มีเป้าหมายเพื่อฝึกการใช้เมาส์ให้คล่องมากกว่า

(4) **ประมวลภาพรวมรูปแบบการใช้สื่อคอมพิวเตอร์ของกลุ่มผู้สูงอายุ** จะมีลักษณะเป็น range ที่ครอบคลุม 3 รูปแบบคือ

(ก) ใช้อย่างผู้ชำนาญการ จะได้แก่กลุ่มผู้สูงอายุที่มีพื้นฐานด้านคอมพิวเตอร์อยู่บ้างแล้ว หรือมีทรัพยากรเทคโนโลยี

- (ข) อยู่ในระดับพอใช้เป็น หากเกิดปัญหาต่างๆก็สามารถแก้ไขได้
- (ค) อยู่ในระดับใช้ได้แต่ไม่ชำนาญ ต้องมีผู้ช่วย พลิกแพลงไม่เป็น

ผู้เขียนมีข้อเสนอว่า หากมีการสำรวจขนาดใหญ่ในเชิงปริมาณ เช่น สำรวจสมาชิกทั้งหมดของชมรม OPpy ทุกรุ่น เพื่อให้ได้คำตอบเรื่องสัดส่วนของรูปแบบการใช้สื่อคอมพิวเตอร์ของกลุ่มผู้สูงอายุในทั้ง 3 รูปแบบ เราก็จะสามารถฟันธงเรื่องความสามารถในการใช้สื่อสมัยใหม่ของผู้สูงอายุได้เลยว่าเป็นอย่างไร

(5) ลักษณะการเป็นผู้ใช้สื่อที่มีวุฒิภาวะ (Mature users)

มีคุณลักษณะหลายประการที่แสดงให้เห็นลักษณะพิเศษของผู้สูงอายุที่มาใช้สื่อใหม่ที่สะท้อนให้เห็น “ความเป็นผู้ใช้สื่อที่มีวุฒิภาวะ” หรือมีความละเอียดรอบคอบทั้งในขั้นตอนของการรับเข้าหรือส่งออก เช่น

- ในการเข้าไปอ่านเรื่องราวในกระทู้ จะต้องอ่านหลายๆอย่างประกอบกันเพื่อป้องกันการถูกหลอกลวง/โฆษณาชวนเชื่อ
- ในการส่งข้อมูล จะพิมพ์ในโปรแกรม word แล้วจึง copy ไปใส่ในเมลล์ หรือมักจะ save ข้อความที่พิมพ์อยู่บ่อยๆ เนื่องจากกลัวข้อความสูญหาย
- ก่อนจะส่งข้อความออกไป ต้องอ่านอย่างรอบคอบเสียก่อน ต้องคิดว่าข้อความที่จะส่งไปเหมาะสมกับผู้รับหรือไม่
- จะไม่สั่งซื้อของผ่านคอมพิวเตอร์เพราะเกรงความไม่ปลอดภัย

(6) บทสรุป ผลจากการวิจัยครั้งนี้ ทำให้ผู้วิจัยให้ข้อสรุปว่า

ถึงแม้สื่อคอมพิวเตอร์จะดูเป็นสื่อของคนที่มีอายุน้อย แต่ผู้วิจัยก็ได้พบว่า “อายุไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการใช้สื่อของผู้สูงอายุ” เท่าที่เคยคิดกันไว้ (ผู้เขียนมีความเห็นว่า อุปสรรคที่แท้จริงน่าจะเป็นฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมและระดับของการศึกษาของผู้สูงอายุมากกว่า) แต่อย่างไรก็ตามดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เนื่องจากคอมพิวเตอร์เป็นสื่อของคนรุ่นใหม่ ดังนั้น

การที่ผู้สูงอายุจะสามารถเข้าถึงสื่อประเภทนี้ได้ นั้น ก็จำเป็นต้องมีการจัด “โครงสร้าง/กลไกพิเศษ” ขึ้นมา เช่น การมีหลักสูตรการสอนคอมพิวเตอร์สำหรับผู้สูงอายุ โดยที่หลักสูตรดังกล่าวต้องตระหนักถึงภูมิหลัง ประสบการณ์ และลักษณะพิเศษของผู้สูงอายุ เช่น ความกลัวเทคโนโลยีสมัยใหม่ ข้อจำกัดทางกายภาพ (เช่น สายตาไม่ค่อยดี ความจำไม่สมบูรณ์) เป็นต้น

งานวิจัยชิ้นที่สองของศุภนิศา เกษมสันต์ (2546) ก็ศึกษาสมาชิกชมรม OPPY club เช่นเดียวกัน แต่ได้เจาะเข้าไปวิเคราะห์บทบาทของการสื่อสารผ่านสื่อกลางคอมพิวเตอร์ที่มีต่อชีวิตของผู้สูงอายุในระดับต่างๆ ผู้วิจัยได้ออกแบบวิธีการวิจัยโดยใช้การสัมภาษณ์และการเข้าไปสังเกตการณ์ในสถานที่จริง รวมทั้งได้คัดเลือกกลุ่มตัวอย่างเป็นผู้สูงอายุที่มีอายุ 55 ปีขึ้นไป (ซึ่งเป็นช่วงที่ออกจากการทำงานแล้ว จำนวน 30 คน จาก 6 รุ่นทั้งเพศหญิงและชาย ผลการวิจัยที่น่าสนใจดังนี้

(ก) บทบาทของสื่อใหม่ต่อผู้สูงอายุ

ผลการวิจัยที่ตอบโจทย์เรื่องบทบาทของการสื่อสารผ่านสื่อกลางคอมพิวเตอร์ที่มีต่อผู้สูงอายุนั้น ได้ข้อค้นพบว่า สื่อใหม่ประเภทนี้มีบทบาทที่หลากหลายในหลายระดับคือ

(1) บทบาทในระดับบุคคล คอมพิวเตอร์มีบทบาทต่อตัวผู้สูงอายุในหลายด้าน เช่น

- เพิ่มโอกาสในการทำกิจกรรมแบบใหม่ที่ต้องใช้คอมพิวเตอร์ เนื่องจากผู้สูงอายุจะหลุดจากกิจกรรมการทำงานแบบเดิม และมีเวลาว่างมาก คอมพิวเตอร์จะถูกนำมาใช้สร้างกิจกรรมแบบใหม่ๆ เช่น การทำบัตรอวยพร E-card เป็นต้น

- มีทางเลือกในการสื่อสาร การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพสร้างข้อจำกัดในการสื่อสารและการเดินทางแก่ผู้สูงอายุ เช่น เคลื่อนไหวไม่สะดวก เดินทางออกนอกบ้านลำบาก ดังนั้นการสื่อสารผ่านคอมพิวเตอร์จึงเป็นอีกทางเลือกสำหรับการสื่อสาร

- เพิ่มภาพลักษณ์ที่มีคุณค่าให้แก่ผู้สูงอายุซึ่งนับเป็นบทบาทพิเศษสำหรับผู้สูงอายุ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องเหตุผลของการใช้สื่อคอมพิวเตอร์ในงานวิจัยของฉัฐฐา ภัระตะศิลป์ (2544) และเมื่อผู้สูงอายุมีภาพลักษณ์เป็น “คนแก่ทันสมัย” ที่ยังมีคุณค่า ก็จะช่วยส่งผลมาถึงการลดช่องว่างกับลูกหลาน

(2) บทบาทในการสร้างความสัมพันธ์ (Relation building)

ผู้สูงอายุจะใช้สื่อคอมพิวเตอร์สร้างความสัมพันธ์ใน 3 ระดับคือ

(i) การบำรุงรักษาความสัมพันธ์กับเพื่อนเก่า ผลการวิจัยพบว่า ตามปกติแล้ว ผู้สูงวัยจะยังคงติดต่อกับเพื่อนเก่าอยู่ ดังข้อมูลที่ว่า สมาชิกที่มาเรียนที่ชมรม OPY club นั้น ก็รู้ข้อมูลเรื่องชมรมมาจากเพื่อนเก่านี้เอง จากรูปแบบการติดต่อที่ไปมาหาสู่กัน การติดต่อผ่านคอมพิวเตอร์ก็จะเข้ามากระชับความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

(ii) การสร้างเครือข่ายเพื่อนใหม่เพื่อทดแทนเพื่อนเก่าที่สูญเสียไป เช่น เพื่อนในที่ทำงาน หรือเพื่อนที่เสียชีวิต

(iii) การขยายความสัมพันธ์ไม่ว่าจากเพื่อนเก่าหรือเพื่อนใหม่ เพื่อนร่วมกิจกรรมแบบใหม่ เช่น การส่งบัตรอวยพร การส่งข้อความ คำคม/ข้อเตือนใจ ฯลฯ

(3) บทบาทของสื่อคอมพิวเตอร์ในฐานะจุดเชื่อมจากโลกเสมือนสู่โลกจริง

ซึ่งเป็นบทบาทที่เหมือนกับผู้ใช้คนอื่นๆ ที่อาจจะเริ่มต้นสร้างมิตรภาพในโลกเสมือนเป็นอันดับแรก (เป็น entry point) ต่อจากนั้นก็ขยายมาสู่มิตรภาพในโลกแห่งความจริง เช่น รวมกลุ่มกันเรียนวาดรูป ห่อของขวัญ ทำน้ำผลไม้ เป็นต้น ผลการวิจัยแสดงว่า จากการไปเรียนคอมพิวเตอร์ที่ชมรม OPY ร่วมกัน หลังจากมีการติดต่อสร้างชุมชนเสมือนในโลกคอมพิวเตอร์แล้ว สมาชิกกลุ่มผู้สูงอายุก็ได้ร่วมกันสร้างสรรค์กิจกรรมต่างๆ ในโลกแห่งความจริง เช่น มีการนัดพบปะสังสรรค์กัน มีการให้คำปรึกษาแก่เพื่อนสมาชิก มีการรวมกลุ่มกันทำกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนร่วม (เช่น วาดรูปแล้วจำหน่ายหารายได้ให้มูลนิธิเด็กพิการ เป็นต้น)

(4) สื่อคอมพิวเตอร์มีบทบาทในการสร้างชุมชนเสมือนเพื่อทดแทนชุมชนจริงที่สูญหายไปของผู้สูงอายุ เช่น ชุมชนของเพื่อนร่วมงาน ผู้สูงอายุได้เข้าไปรวมกลุ่มตามความสนใจของตนเองในชุมชนเสมือนของโลกคอมพิวเตอร์ ซึ่งคุณสมบัติดังกล่าวนั้นเหมาะสมอย่างมากสำหรับผู้สูงอายุซึ่งต้องการเป็นสมาชิกในชุมชน หากแต่เงื่อนไขของชีวิตและร่างกายไม่เอื้ออำนวย

(ข) การปรับตัวจากทั้ง 2 ด้าน ในขณะที่ช่วงห่างระหว่างผู้สูงอายุกับสื่อคอมพิวเตอร์นั้นมีช่วงกว้างมากพอสมควร การพบปะกันระหว่างสื่อกับผู้ใช้จึงต้องมีการปรับตัวจากทั้ง 2 ด้าน ผลการวิจัยของศุภนิศาได้ให้รายละเอียดของการปรับตัวจากฝ่ายของสื่อคอมพิวเตอร์ที่เกิดขึ้นในชมรม OPPY club ซึ่งจัดการเรียนการสอนคอมพิวเตอร์ให้กับผู้สูงอายุ ดังนี้

(i) การปรับเชิงเทคโนโลยี ได้แก่การปรับคุณลักษณะทางเทคโนโลยีของคอมพิวเตอร์ให้เหมาะสมกับผู้สูงอายุมากขึ้น เช่น เพิ่มหน้าจอคอมพิวเตอร์ให้แบนและกว้างขึ้น ปรับตัวอักษรให้ใหญ่ขึ้น เป็นต้น

(ii) การปรับหลักสูตรและวิธีการเรียนการสอน ดังเช่นข้อมูลจากงานวิจัยของหทัยรัตน์ บุญเสมอ (2541) ที่ได้ข้อสรุปว่า วิทยากรผู้สูงอายุไม่น่าจะใช้วิทยุแห่งการหยุดเรียนรู้ หากทว่า วิธีการเรียนรู้ของผู้สูงอายุนั้นจะมีแบบแผนที่แตกต่างกันไปจากวิธีการเรียนรู้ของคนวัยอื่นๆ ฉะนั้น หากจัดให้ผู้อาวุโสไปใช้วิธีการเรียนรู้ของคนหนุ่มสาว ผู้สูงอายุก็จะพบกับความล้มเหลวในการเรียนรู้ ดังเช่นงานวิจัยของศุภนิศาได้ยืนยันว่า สมาชิกของกลุ่ม OPPY นี้ก็เคยไปสมัครเรียนคอมพิวเตอร์ตามสถาบันการศึกษาที่มีการจัดสอนแล้ว แต่ปรากฏว่าล้มเหลวเนื่องจากติดตามไม่ทันบ้าง ไม่เข้าใจบ้าง เรียนแล้วก็ลืมไปหมดบ้าง ฯลฯ

ในงานวิจัยชิ้นนี้จึงได้สกัดเอาลักษณะเฉพาะตัวของหลักสูตรและวิธีการสอนใช้คอมพิวเตอร์ให้แก่ผู้สูงอายุที่มีคุณสมบัติแตกต่างจากหลักสูตรและวิธีการสอนคอมพิวเตอร์โดยทั่วไปดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 6: ลักษณะเฉพาะของหลักสูตรกลุ่ม OPY

(ค) ลักษณะสองด้านของผู้สูงอายุกับสื่อใหม่ ผู้วิจัยได้อภิปรายว่า สำหรับการใช้สื่อใหม่ของผู้สูงอายุนั้นอาจจะมีคุณลักษณะบางอย่างที่เป็นจุดร่วมกับคนวัยอื่นๆ แต่ก็น่าจะมีคุณลักษณะบางอย่างที่เป็นลักษณะเฉพาะ ตัวอย่างเช่น กลุ่มผู้สูงวัยอาจจะใช้สื่อคอมพิวเตอร์ในการแสวงหาข้อมูลเพื่อการเรียนรู้เช่นเดียวกับเด็กๆ แต่ทว่าในอีกด้านหนึ่ง ผู้สูงอายุก็คือผู้ที่อาบน้ำร้อนมาก่อน ผ่านประสบการณ์ชีวิตมาอย่างหลากหลายรอบด้าน ดังนั้น ตัวผู้สูงอายุเองจึงน่าจะทำหน้าที่เป็นแหล่งข้อมูล/แหล่งเรียนรู้เพื่อเผยแพร่แก่ผู้อื่นด้วย

แต่ทว่าผลการวิจัยยังแสดงผลที่น่าเสียดายว่า ผู้สูงอายวยังคงใช้สื่อใหม่ในลักษณะเดียวกับคนวัยเด็ก/วัยรุ่น นั่นคือมีแต่การ download

แสวงหาข้อมูลความรู้เพียงอย่างเดียว ทำให้เนื้อหาข้อมูลความรู้ที่เป็นประสบการณ์ชีวิตของผู้อาวุโสยังไม่ได้ถูกนำไปใช้ประโยชน์ หรืออาจจะกล่าวว่า ผู้สูงอายวยังคงมีสถานะเป็นผู้รับสารมากกว่าจะเป็นผู้ส่งสาร (ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยเรื่องการใช้สื่อวิทยุที่ได้กล่าวมาแล้ว) ในการจัดการเรียนการสอนการใช้สื่อใหม่ให้แก่ผู้สูงอายุ จึงควรจะคำนึงถึงแง่มุมดังกล่าวด้วย เพื่อเพิ่มบทบาททั้ง 2 ด้านของผู้สูงอายุให้สมดุลและได้ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติของสื่อคอมพิวเตอร์ในฐานะที่เป็นสื่อสองทางได้อย่างเต็มศักยภาพ

(9.4) การศึกษาเนื้อหาสารกับผู้สูงอายุ (Content Study)

เนื่องจากผู้เขียนยังไม่พบงานวิจัยด้านการสื่อสารที่เจาะประเด็น “เนื้อหาสาร” กับ “ผู้สูงอายุ” อย่างชัดเจน ดังนั้น ในที่นี้ ผู้เขียนจึงจะขอตั้งข้อสังเกตบางประการเพื่อเป็นแนวทางสำหรับการศึกษาต่อไปในอนาคต ดังนี้

(1) ในงานศึกษาจากสาขานิเทศศาสตร์นั้น เท่าที่ผ่านมาในอดีต จะให้ความสนใจในประเด็น “สื่อ” มากกว่า “สาร” นี่จึงอาจจะเป็นเหตุผลที่ว่า เพราะเหตุใดโจทย์การวิจัยจึงมุ่งตอบว่า คนแก่ใช้สื่ออะไร มากกว่าที่จะศึกษาความเชื่อมโยงระหว่าง “เนื้อหาสาร” กับ “ผู้สูงอายุ” คำตอบเกี่ยวกับเรื่อง “เนื้อหา” จึงมักเป็นเพียง “ของแถม” มากับงานวิจัยชิ้นต่างๆ เช่น ศุภนิศา เกษมสันต์ (2546) ค้นพบว่า เนื้อหาที่ผู้สูงอายุจะค้นหาจากสื่อคอมพิวเตอร์ก็คือ เรื่องสุขภาพ ข่าวสารการบ้านการเมือง งานอดิเรก และการท่องเที่ยว เช่นเดียวกับที่สมมาตร คงชื่นสิน (2539) ได้ทราบว่าเนื้อหารายการโทรทัศน์ที่ผู้สูงอายุอยากได้คือ รายการท่องเที่ยว รายการสุขภาพอนามัย รายการศาสนา/ธรรมะ (ซึ่งผู้สูงอายุบอกว่า มีได้บ้างแต่ไม่ควรมากนัก และไม่ควรเป็นธรรมะล้วนๆ ซึ่งทำให้น่าเบื่อ) และรายการเกี่ยวกับธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อม

(2) สำหรับในสาขาวิชาอื่นๆนั้น สาขาที่มีการศึกษาเนื้อหาเกี่ยวกับ

ผู้สูงอายุมากที่สุด มีอยู่ 2 สาขา คือ สาขาสุขภาพและสาขาการศึกษา โดยจะใช้แนวคิดพื้นฐานของแต่ละสาขาเป็นหลัก เช่น แนวคิดเรื่องการส่งเสริมสุขภาพของผู้สูงอายุ แนวคิดเรื่องการจัดการศึกษาให้แก่ผู้สูงอายุ (โดยมีแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับผู้สูงอายุที่ได้กล่าวไปแล้วหนุนหลังอยู่) แต่ทว่างานศึกษาเหล่านี้ยังไม่ได้เจาะลึกลงไปถึงเรื่อง “การสื่อสาร” ซึ่งน่าจะทำหน้าที่เป็น “เครื่องมือ/กลไก” หรือเป็นตัวแปรที่เกี่ยวข้อง ผู้เขียนจึงคิดว่า น่าจะเป็นหน้าที่ของนักนิเทศศาสตร์ที่จะไปพลิกดูแง่มุมเรื่องการสื่อสารต่อยอดจากงานศึกษาวิจัยในสาขาทั้งสองนี้

(3) แม้แต่ในปริมนทลที่ถูกคาดหวังว่า จะมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุมากที่สุด เช่น เนื้อหารายการศาสนา ถึงแม้ว่าจะมีงานศึกษาวิจัยเรื่องเนื้อหาศาสนาในสื่อประเภทต่างๆอยู่พอสมควร แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ยังไม่มีการยกระดับมิติของ “ผู้สูงอายุ” ออกมาให้เห็นอย่างชัดเจน เช่น กลุ่มผู้ชมรายการศาสนาทางโทรทัศน์ที่เป็นผู้สูงอายุ และเป็นกลุ่มบุคคลอายุรุ่นวัยอื่นมีแบบแผนการรับชมที่แตกต่างกันหรือไม่ กระแสการปรับพุทธศาสนาให้ทันสมัยขึ้น อันแสดงออกที่เห็นได้เป็นรูปธรรม เช่น การปรับวิธีการเทศนาสั่งสอนของพระสงฆ์รูปต่างๆ ผู้สูงอายุและเด็กวัยรุ่นมีทัศนะอย่างไร เป็นต้น

(4) ดูเหมือนว่า ในทัศนะของคนทั่วไปที่เกี่ยวกับผู้สูงอายุนั้น น่าจะได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของทฤษฎี Disengagement Theory อยู่มากพอสมควร กล่าวคือ มักจะคิดว่า คนเฒ่าคนแก่ นั้นจะวางมือ/ปลีกตัวออกไปจากกิจการของชีวิตสาธารณะ-ชีวิตส่วนรวมของสังคม ทำให้งานวิจัยที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับชีวิตสาธารณะบางแง่มุมหายไปเลย เช่น เนื้อหาทางการเมืองกับผู้สูงอายุ (ทั้งๆที่สังคมไทย ผู้สูงอายุบางกลุ่มยังมีบทบาททางการเมืองอย่างมาก เช่น กลุ่มราษฎรอวุโส) ลักษณะดังกล่าวนี้แตกต่างไปจากแนวทางการศึกษาในต่างประเทศ เช่น ในหนังสือเรื่อง “Handbook of Communication and Aging Research” (2004) ที่รวบรวมบทความในเนื้อหาประเภทต่างๆ J.F. Nussbaum & J. Coupland

ผู้เป็นบรรณาธิการได้จัดหมวดหมู่ของ “การเมืองและผู้สูงอายุ” เอาไว้เป็นหมวดหมู่เนื้อหาประเภทหนึ่ง และในหมวดหมู่นี้จะประกอบด้วยบทความ 3 ชิ้นที่กล่าวถึงอำนาจทางการเมืองของผู้อาวุโส ภาพสะท้อนของผู้สูงวัยในโฆษณาทางการเมือง และแบบแผนการใช้และภาพสะท้อนของกลุ่มผู้สูงอายุ สำหรับในสังคมไทย ผู้เขียนเห็นว่ากลุ่มผู้สูงอายุเริ่มจะมีบทบาทมากขึ้นโดยเฉพาะในการเมืองภาคประชาชน จึงน่าจะได้มีการบุกเบิกการศึกษาในประเด็นเนื้อหาดังกล่าว

(5) สำหรับในงานวิจัยด้านการสื่อสารของไทย มิติเนื้อหาที่มักจะมีการศึกษาเรื่องผู้สูงอายุมักจะเป็นเรื่อง “การพัฒนา” ดังตัวอย่างงานวิจัยที่ได้กล่าวมาถึงผู้นำการพัฒนาในชนบทที่เป็นผู้สูงวัย รวมทั้งมิติทางด้านวัฒนธรรม/ประเพณี/พิธีกรรมต่างๆ ซึ่งเป็นปริมณฑลที่ผู้สูงอายุยังมีบทบาท active อยู่มาก และในพื้นที่ดังกล่าว เราสามารถจะเจาะลึกเพื่อวิเคราะห์แบบแผนการสื่อสารของผู้สูงวัยได้เป็นการเฉพาะ

ตัวอย่างงานศึกษาผู้สูงวัยกับเนื้อหาสาระที่ค่อนข้างเฉพาะเจาะจงที่จะนำเสนอในที่นี้เป็นประเด็นเนื้อหาด้านสุขภาพกับการสื่อสารของผู้สูงอายุ เช่น งานของ อรณิข จิตรแสง (2549) ที่ศึกษากลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นสมาชิกของศูนย์สุขภาพผู้สูงอายุกรุงเทพมหานครว่ามีรูปแบบการสื่อสารเพื่อการดูแลสุขภาพอย่างไร ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพด้วยการสัมภาษณ์และสังเกตกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้สูงอายุที่มาทำกิจกรรมสุขภาพที่ศูนย์ฯ (อยู่ในบริเวณสวนลุมพินี) จำนวน 26 ท่าน รวมทั้งสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่และอาสาสมัครของศูนย์ฯ

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

(1) คุณลักษณะของกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้สูงอายุ กลุ่มตัวอย่างมีอายุอยู่ระหว่าง 53-76 ปี โดยส่วนใหญ่มีอายุอยู่ระหว่าง 61-70 ปี (ซึ่งยังสามารถเดินทางมายังศูนย์ฯได้) ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่เกษียณอายุจากการทำงานแล้ว และนิยมออกกำลังกายเป็นประจำ มีผู้ที่เป็นสมาชิกศูนย์ฯตั้งแต่ 1-7 ปี (ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ศูนย์ฯก่อตั้งมา)

(2) ในส่วนของศูนย์สุขภาพผู้สูงอายุกรุงเทพมหานคร (ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณสวนลุมพินี) นั้น เป็นศูนย์สุขภาพแห่งแรกที่แยกออกมาจากศูนย์บริการสาธารณสุขของโรงพยาบาล ศูนย์แห่งนี้ตั้งมาได้ 7 ปีแล้ว (พ.ศ.2542) มีสมาชิกถึง 2,215 คน โดยในแต่ละวันจะมีผู้มาใช้บริการประมาณวันละ 135 ราย ซึ่งนับว่าเป็นศูนย์ฯที่มีการดำเนินงานที่มีประสิทธิภาพและยาวนานพอสมควร

และหากเราพิจารณา “ศูนย์สุขภาพฯ” แห่งนี้ในฐานะ “ช่องทางการสื่อสาร” คือเป็น “สื่อสถานที่” เราก็จะพบเหตุผลว่า มีคุณลักษณะสำคัญ 2 ประการที่ทำให้กลุ่มผู้สูงอายุสามารถเข้าถึงบริการของศูนย์ฯ ได้อย่างมาก ประการแรกคือการตั้งอยู่ใกล้ที่พักอาศัยของผู้สูงอายุ (Physical accessibility) และประการที่สองคือ บริการฟรีไม่เรียกเก็บค่าใช้จ่าย (Economic accessibility)

(3) **สื่อกิจกรรมของผู้สูงอายุ** ซึ่งเปรียบเสมือน “เนื้อหาสาระของศูนย์ฯ” เมื่อวิเคราะห์จะพบว่า ลักษณะของกิจกรรมจะตอบสนองความต้องการของผู้สูงอายุได้อย่างดี กิจกรรมที่ศูนย์ฯจัดให้สมาชิกได้แก่ การออกกำลังกาย การตรวจสุขภาพ การทัศนจร การเล่นดนตรี การเสริมสวย ฯลฯ และจากประสบการณ์ของศูนย์ฯ ก็พบว่า หากกิจกรรมใดไม่สอดคล้องกับลักษณะของผู้สูงอายุก็ต้องเลิกไป เช่น การฝึกอาชีพ

รวมทั้งเมื่อพิจารณาเจาะลงไปดูที่ **ประเภทของการออกกำลังกาย** ก็จะพบเช่นเดียวกันว่า ในขณะที่การออกกำลังกายนั้นมีมากมายหลายประเภท แต่ทว่าประเภทของการออกกำลังกายของศูนย์ฯจะมีลักษณะสอดคล้องกับผู้สูงอายุ เริ่มตั้งแต่อุปกรณ์การออกกำลังกายขั้นพื้นฐาน ชีกง รำไม้พลอง ห่วงต้นกง ดัมเบลขวดน้ำ การออกกำลังกายเหล่านี้จะเน้นการประสานกาย การหายใจ และสมาธิเข้าด้วยกัน

(4) **ในส่วนที่เกี่ยวกับสมาชิก** มีมูลเหตุจูงใจ 3 ประการที่ทำให้สนใจเข้ามาเป็นสมาชิกของศูนย์ฯ ข้อแรกคือ ใกล้บ้าน (ปัญหาเรื่องการเดินทางเป็นเรื่องใหญ่สำหรับผู้สูงอายุ) ข้อที่สองคือ ปัญหาสุขภาพ

ทั้งทางร่างกายและจิตใจ (ว่าเหว่/เหงา/เศร้ายิ้ม) ข้อที่สามคือได้มาพบปะเพื่อนฝูงที่เข้ามาเป็นสมาชิกอยู่แล้ว นอกจากนั้นผู้วิจัยยังได้พบว่า มูลเหตุสำคัญที่ทำให้กลุ่มผู้สูงอายุสามารถออกกำลังกายได้อย่างต่อเนื่อง/สม่ำเสมอก็มีเงื่อนไขมาจาก “การออกกำลังพร้อมกันเป็นกลุ่ม” นั่นเอง

(5) สำหรับรูปแบบการสื่อสาร นั้น ผลการวิจัยพบว่า มีทุกรูปแบบทั้งการสื่อสารแบบสองทาง และแบบทางเดียว (เช่น ช่วงอบรมให้ความรู้) มีทั้งแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ อย่างไรก็ตามรูปแบบหลักที่พบมากที่สุดก็คือ การสื่อสารแบบไม่เป็นทางการและแบบสองทาง

ส่วนการเลือกใช้สื่อของผู้สูงอายุนั้น แม้ว่าที่ศูนย์ฯจะจัดหาสื่อหลากหลายประเภทเอาไว้ เช่น เอกสารแผ่นพับ ตัดป้ายประกาศ ตู้นั่งสื่อ ฯลฯ แต่ทว่าประเภทของสื่อที่ผู้สูงอายุนิยมใช้มากที่สุดก็คือสื่อบุคคล ไม่ว่าจะเป็นเจ้าหน้าที่ อาสาสมัคร หรือกลุ่มเพื่อนสมาชิกด้วยกัน ระดับการสื่อสารที่พบมากที่สุดจึงเป็นการสื่อสารระหว่างบุคคล หรือการสื่อสารกลุ่ม

(6) ลักษณะพิเศษของการบริหารจัดการศูนย์ฯ ผู้เขียนมีความเห็นว่า คุณลักษณะที่โดดเด่นของศูนย์สุขภาพฯแห่งนี้ก็คือ ลักษณะของการบริหารจัดการ เนื่องจากศูนย์ฯจัดโครงสร้างให้มีคณะกรรมการบริหารที่มีการประชุมเดือนเว้นเดือน และคณะกรรมการบริหารนั้นก็เป็นตัวผู้สูงอายุเอง

หรือแม้แต่อาสาสมัครที่มานำการออกกำลังกาย ก็มาจากสมาชิกผู้สูงอายุที่มีความสามารถ วิธีการบริหารจัดการเช่นนี้ นอกจากจะเป็นไปตามแนวคิดของทฤษฎี Activity Theory ที่เชื่อมั่นว่า ผู้สูงอายุนั้นยังมีศักยภาพที่จะดำเนินกิจการต่างๆได้อย่างดีแล้ว ในอีกทางหนึ่งก็ยังเป็นกระบวนการสร้างความรู้สึกว่าคุณค่า (Self-esteem) ให้แก่ผู้สูงอายุอีกด้วย และลักษณะการบริหารจัดการในรูปแบบดังกล่าว อาจจะเป็นเหตุผลของความยั่งยืนของศูนย์ฯ แห่งนี้

เอกสารอ้างอิง

1. กฤษณา บุรณพงศ์ (2540)
“ผู้สูงอายุกับการขัดเกลาทางสังคมในครอบครัวในการสืบทอด
คุณธรรมแก่เยาวชนในกรุงเทพมหานคร” วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย
2. กาญจนา แก้วเทพ (2544)
ศาสตร์แห่งสื่อและวัฒนธรรมศึกษา, กรุงเทพฯ: เอดิสันเพรส
โปรดักส์
3. กาญจนา แก้วเทพ (2552)
สื่อเล็กๆที่นำไปใช้ในงานพัฒนา, โครงการเมธีวิจัยอาวุโส
ฝ่ายวิชาการ สำนักงานกองทุน สสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
4. กำจร หลุยยะพงศ์ (2552)
“การสื่อสารกับวาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุในสังคมไทย” วิทยา
นิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหา
วิทยาลัย
5. ฉัญฐา ภะระตะติลปิน (2544)
“การใช้อินเทอร์เน็ตของผู้ที่เกิดก่อนยุคคอมพิวเตอร์” วิทยานิพนธ์
ปริญญาามหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
6. ฉันทนา กาญจนพินิจ (2530)
“ความสัมพันธ์ระหว่างการร่วมกิจกรรมกับอัตมโนทัศน์ของผู้สูง
อายุในกรุงเทพมหานคร” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต
คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
7. ฉวีวรรณ แก้วพรหม (2530)
“ความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างเครือข่ายทางสังคมและการ
สนับสนุนทางสังคมที่รับรู้กับสุขภาพจิตของผู้สูงอายุในชมรมผู้สูง

อายุกรุงเทพมหานคร” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

8. ชนินทร จารุจันทร์ (2541)

“ผู้เฒ่ามีลูก: แบบชีวิตและการปรับตัวของยายเลี้ยงหลาน: กรณีศึกษาบ้านภูเหล็ก หมู่ 6 ต.ภูเหล็ก อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

9. นิรมล อินทฤทธิ์ (2547)

“พฤติกรรมส่งเสริมสุขภาพตนเองของผู้สูงอายุในชมรมผู้สูงอายุโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัย ภูเบศร จ.ปราจีนบุรี” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาจิตเวชศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

10. ปานจักษ์ ทองปาน (2540)

“ภาพลักษณ์ของผู้สูงอายุในงานโฆษณาทางโทรทัศน์” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

11. ปิยะมาศ กังวานกิจไพศาล (2550)

“การเสียดสีขมขื่น: พิธีกรรมแห่งการสื่อสารความหมาย” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

12. เพ็ญนรินทร์ สารท่าเจริญ (2549)

“การศึกษาทัศนคติของผู้สูงอายุต่อการเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

13. พรทิพย์ ชนะคำ (2547)

“กลยุทธ์การสื่อสารเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นของปราชญ์ชาวบ้าน จ.บุรีรัมย์” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

14. พรพรรณ สมบูรณ์บัติ (2549)

“หญิงชรา: ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คน คั้น คน”
วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต คณะวารสารศาสตร์และสื่อสาร
มวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

15. พรเพ็ญ พยัคฆาภรณ์ (2539)

“การเปิดรับ การใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อมวลชน
ของผู้สูงอายุไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต คณะนิเทศ
ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

16. พีรญา ศรีเพชรารุท (2549)

“บทบาทของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเพื่อดำรงรักษาความเป็น
ชุมชนเข้มแข็งของบ้านน้ำเกียน กิ่งอ.ภูเพียง จ.น่าน” วิทยานิพนธ์
ปริญญาามหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

17. เมญาพิมพ์ สมประสงค์ (2538)

“ความคิดเห็นของผู้รับสารที่มีต่อแนวคิดเรื่อง “ความเป็นไทย” ใน
ภาพยนตร์โฆษณาที่เน้นความเป็นไทยจากสื่อโทรทัศน์” วิทยา
นิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหา
วิทยาลัย

18. มัลลิกา มัติโก (2541)

**ภาวะสุขภาพอนามัยและการดูแลตนเองเกี่ยวกับสุขภาพ
อนามัยของผู้สูงอายุ:** พื้นที่ศึกษาในเขตภาคเหนือ รายงานการ
วิจัย คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

19. มารตี ถิรธนกูล (2548)

“ความต้องการ การใช้ประโยชน์และความพึงพอใจรายการวิทยุ
กระจายเสียงสำหรับผู้สูงอายุ” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต
คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

20. รัตติกาล เจนจัด (2549)

“ของเล่นพื้นบ้านในฐานะสื่อเพื่อการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น
และสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับเด็กและเยาวชน

ต.ป่าแดด อ.แม่สรวย จ.เชียงราย” วิทยานิพนธ์ปริญญามหา
บัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

21. รุ่งนภา มุกดาอนันต์ (2544)

“กลยุทธ์การสื่อสารของประชาชนชาวบ้านเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น”
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย

22. เลิศหญิง หิรัญโร (2545)

“รูปแบบการดำเนินชีวิต พฤติกรรมเปิดรับสื่อ และพฤติกรรมการ
บริโภคสินค้าและบริการของผู้สูงอายุในเขตกรุงเทพมหานคร”
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย

23. ศุภนิศา เกษมสันต์ (2546)

“บทบาทของการสื่อสารผ่านสื่อกลางคอมพิวเตอร์กับการสร้าง
ความสัมพันธ์แบบชุมชนเสมือนของผู้สูงอายุสมาชิก OPpy club”
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย

24. สมมาตริ คงชื่นสิน (2539)

“การเปิดรับและความต้องการรายการโทรทัศน์ของผู้สูงอายุใน
กรุงเทพมหานคร” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะนิเทศ
ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

25. สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์ (2545)

“ความชรา ภาพร่าง และการใช้ชีวิตในเมือง” ในชีวิตชายขอบ:
ตัวตนกับความหมาย ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันต์กุล (บรรณา-
ธิการ) ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

26. สิริพรรณ วิบูลย์จันทร์ (2542)

“ความสัมพันธ์ระหว่างการเปิดรับข่าวสารกับการดูแลสุขภาพ
ของสตรีวัยกลางคน” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะนิเทศ
ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

27. สุรกุล เจนอบรม (2534)

วิทยาการผู้สูงอายุ = Gerontology, กรุงเทพฯ: ภาควิชาการศึกษา
นอกโรงเรียน คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

28. สุวรรณีย์ พลัปลาทอง (2522)

“ความทันสมัยและภาพพจน์เกี่ยวกับตนเองของคนชราในกรุงเทพ
มหานคร” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์
(ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

29. หทัยรัตน์ บุญเสมอ (2541)

“การเปรียบเทียบแบบการเรียนรู้ของผู้สูงอายุในศูนย์บริการทาง
สังคมผู้สูงอายุ दिनแดง” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะครุ
ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

30. อรณิชา จิตรแสง (2549)

“รูปแบบและปัจจัยการสื่อสารในการดูแลสุขภาพผู้สูงอายุที่เป็น
สมาชิกศูนย์สุขภาพผู้สูงอายุกรุงเทพมหานคร” วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

31. อรวรรณ ชำสุวรรณ (2545)

“การสื่อสารในสถานสงเคราะห์คนชราประเภทเสียค่าบริการของ
รัฐบาลและเอกชน” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะนิเทศ
ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

32. อรวรรณ ศิริสวัสดิ์ (2543)

“การสื่อสารเพื่อสร้างความเป็นชุมชนเข้มแข็งของชมรมผู้สูงอายุ
จ.น่าน” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

33. อลิสา ตังกบตี และสุวิตนา วงษ์กะพันธ์ (2552)

“รูปแบบการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมการซื้อสินค้าเกี่ยวกับ
ความงามของสตรีสูงอายุที่รักความงาม” วารสารการประชา
สัมพันธ์และการโฆษณา ปีที่ 2:1 (2552) คณะนิเทศศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาษาอังกฤษ

34. Berko, R.M. et al (1995)
Communicating (6th), Houghton Mifflin Company.
35. Harwood, J. (2007)
Understanding Communication and Aging, Sage Publications.
36. Hilt, M.L. & Lipschutz, J.H. (2005)
Mass Media and Aging Population and Baby Boomers, New Jersey: LEA Publishers.
37. Hummel, C. et al (1995)
“Children’s Drawing of Grandparents: A Quantitative Analysis of Image” in M. Featherstone & A Wernick (eds) **Images of Aging**, Routledge.
38. Hummert, M.E et al (1992)
“Communication and the Elderly” **Communication Research**, August, 1992.
39. McQuail, D. (1983)
Mass communication Theory: an Introduction, London: Sage.
40. Nussbaum J.F et al (2000)
Communication and Aging (2nd), New Jersey: LEA Publishers.
41. Nussbaum J.F t and Coupland J. (eds) (2004)
Handbook of Communication and Aging Research, New Jersey: LEA Publishers.
42. Riggs, K.E. (1998)
Mature Audience: Television in the Lives of Elders New Jersey: Rutgers University Press.

แนะนำผู้เขียน

1. ดร.กาญจนา แก้วเทพ

จบปริญญาเอกสาขาสังคมวิทยา จากมหาวิทยาลัยปารีสที่ 7
ประเทศฝรั่งเศส

ปัจจุบัน เป็นอาจารย์ประจำคณะนิเทศศาสตร์
ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2. นันทกา สุธรรมประเสริฐ

จบปริญญาโทสาขาการสื่อสาร จากคณะนิเทศศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปัจจุบัน เป็นอาจารย์ประจำคณะนิเทศศาสตร์
มหาวิทยาลัยวงษ์ชวลิตกุล จ.นครราชสีมา

3. เอกธิตา เสริมทอง

จบปริญญาโทสาขาการสื่อสาร จาก Fort Hays State University
ประเทศสหรัฐอเมริกา

ปัจจุบันเป็นอาจารย์ประจำคณะนิเทศศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีปทุม

